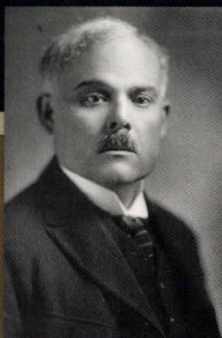


OSIRIS



HUSZÁR TIBOR

A magyar szociológia története

HUSZÁR TIBOR FŐBB MUNKÁI

Fejezetek az értelmiség történetéből
(Gondolat, 1977)

Történelem és szociológia.
A cselekvő ember nyomában (Magvető, 1979)

Gondolatok a munkaerkölcsről
(Magvető, 1982)

A hatalom rejtett dimenziói.
Magyar Tudományos Tanács 1948-1949
(Akadémiai, 1995)

Kádár János politikai életrajza 1912-1956.
1-2. kötet (Szabad Tér - Kossuth, 2003)

Beszélgetések Nyers Rezsővel (Kossuth, 2004)

Az elittől a nomenklatúráig.
*Az intézményesített káderpolitika kialakulása
Magyarországon. 1945-1989* (Corvina, 2007)

Metszetek nyolc évtized magántörténelméből
(Corvina, 2010)

Erdei Ferenc 1910-1971 - Politikai életrajz
(Corvina, 2012)

Kádár - A hatalom évei 1956-1989 (Corvina, 2012)

Anekdoták nyolc évtized magántörténelméből
(Corvina, 2013)



HUSZÁR TIBOR

A magyar szociológia története



HUSZÁR TIBOR

A magyar szociológia története

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap



Szerkesztette és a szöveget gondozta
KISS LÁSZLÓ

© Huszár Tibor, 2015

© Osiris Kiadó, 2015

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Műszaki szerkesztő, tördelő Kurucz Dóra
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 253 1

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
JÁSZI OSZKÁR	15
SZABÓ ERVIN	29
SZENDE PÁL	45
MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI EGYESÜLET – MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE	61
NAGY LAJOS, ILLYÉS GYULA	67
A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG	77
WEIS ISTVÁN, DÉKÁNY ISTVÁN	89
ERDEI FERENC	103
SZABÓ ZOLTÁN	135
RÉZLER GYULA	159
SZALAI SÁNDOR	167
MÁRKUS ISTVÁN	177
KEMÉNY ISTVÁN	197
PAPP ZSOLT	209
ANDORKA RUDOLF	227
ANGELUSZ RÓBERT	243
NÉMEDI DÉNES	265
UTÓSZÓ HELYETT	281
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	288

Marika emlékének

ELŐSZÓ

(A szociológiatörténet tárgya)

A szegénység ellen apró-cseprő enyhítésekkel is lehet védekezni, de a rendetlenség ellen, mely a társadalmat áthatja, csak alapos átrendezés segít. A társadalom fejlődését mindig az vitte előre, hogy a szegények, akik tűrhetetlennek találták sorukat, találkoztak olyan entellektüelekkel, akik tűrhetetlennek találták a rendetlenséget.

Bálint György

A magyar társadalom – a nyugati fejlett országokhoz viszonyítva – városiasodásban, a művelődés egyes területein a huszadik század kezdetén tartós *késésben* volt. A megkésett polgárosodás már következmény is, ok is; a szociológia meghonosodása fáziskésésben megy végbe. A szociológia nemcsak – elsősorban – tudományos művek sora, hanem intézmények együttese is. *Bolgár Elek* írja „A szociológia fejlődése és irodalma Magyarországon” című – először 1909-ben, egy német folyóiratban megjelent cikkében: „Jóllehet Magyarországon ma még alig lehet komolyan beszélni a »szociológia történetéről«, bizonyos előrehaladás már a szociológia művelésének technikájában és irányaiban is megtalálható. Magyarországon... a szociológia kezdetben csupán egyes tudósok közérdeklődésének tárgya volt, s csak később vállalta azt a hivatást, hogy művelőinek kitartó és szervezett munkája révén olyan kultúr tényezővé váljon, amely terjeszti és mindenüvé, ahol a társadalmi kapcsolatok csak lehetségessé tették, eljuttatja a társadalmi tudatot: mindenekelőtt magába a tudományba, azután a művészetbe, az erkölcsi nézetekbe, hogy át-hassa az egész közszellemet, közgondolkodást, s végül a gazda-

sági életben, a jogrendben és a politikában érje el a gyakorlati kulminációját.”¹

A megkésettség ellenére a huszadik század első évtizedeiben jelentős gondolkodók sora jelentkezik, társaságok alakulnak, de a fejlődés nem folyamatos. Az okokról és az irányzatok historikumáról később részletesen szólunk, de már az *Előszó*ban szükségesnek tartjuk jelezni, hogy ennek egyik oka – éppen a legjelentősebbeknél: a politikai szerepvállalás, a forradalmakban való részvétel, a konzervatív-autoriter hatalmak korlátozó szerepe. Vélelmezhetően ez az egyik, ha nem a legfontosabb oka, hogy a *szociológia* csak a huszadik század hetvenes éveiben válik akadémia tárgygyá, kap teret az egyetemi képzésben, s foglalja el a helyét fokozatosan a szaktudományok sorában. Könyvünk tárgyából következően figyelmünket a magyar-magyarországi szociológiára összpontosítjuk, a megkésettség szemléltetése szükségesé teszi, hogy a *francia, amerikai, német szerzők* felfogását a *szociológiatörténet funkciójáról*, a *szociológia fejlődésének* meghatározó trendjeiről, személyiségeiről – ha vázlatosan is – idézzük.

KÉT KLASSZIKUS VÁLASZ

1) Émile Durkheim

Durkheim szociológiatörténeti monográfiát nem írt, s legalábbis tanítványa, Mauss szerint, „teljesen megírt szociológiatörténeti előadásaiból is kevés maradt meg”.² Némedi Dénes szerint azonban szociológiatörténeti munkássága még így is jelentékeny. A következő írásait említi példaként: latinul írt doktori ér-

1. Bolgár Elek: A szociológia fejlődése és irodalma Magyarországon. In *A szociológia első magyar műhelye. I.* Válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Litván György és Szűcs László. Budapest, 1973, Gondolat.

2. Mauss, Marcel: In memoriam. L'œuvre inédite de Durkheim et de ses collaborateurs. 1902. Idézi Némedi Dénes: *Társadalomelmélet – társadalomtörténet.* Tanulmányok. Budapest, 2000, Új Mandátum, 110.

tekezése Montesquieu-ról; több előadása Rousseau-ról, több áttekintő írása a szociológia általános problémáiról, s benne a szociológia kialakulásáról és fejlődéséről. Némedi Dénes ezek sorából kiemelendőnek tartja a „*Le sociologie en France au XIXe siècle*” (A szociológia Franciaországban a XIX. században) című 1900-ban tartott előadását.³ Némedi Durkheim szociológiatörténeti feladatát értelmezve fontos feladatnak tartotta, hogy az előadók Saint-Simon, Rousseau, Montesquieu, Comte sokszor divergáló nézeteiben kiemelje az érintkezési pontokat, amelyek a *francia szociológia kumulatív fejlődését* tanúsítják.

E fejlődés valóban kumulatív volt, ugyanakkor nem egyenes vonalú. Fouillée, Espinas, Littré is pozitivista tényértelmezésre törekedett, de mint Friedrich Jonas megállapítja, „a vak természet törvény” és a szabad akarat csapdájába estek, s elméleti verifikálását „sem a gyakorlati cselekvés motiválását nem sikerült hasznosítani a *társadalmi tárgy(ak)* értelmezésében”. Csak Durkheimnek sikerült egy olyan szociologiaelmélet megalkotása, amely egyidejűleg volt empirikusan bizonyítható és a cselekvést befolyásoló morális elkötelezettségeket megjelölni képes.⁴

Durkheim jelentőségére meglepően korán felfigyelt a magyar társadalomtudomány. A *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1909-es évfolyamában jelent meg szerző megnevezése nélkül az ismertetés tizenhárom szerző munkásságáról: H. Bousse, P. Delbet, E. Durkheim, A. Giard, A. Job, F. Ledantec, L. Léwy-Bruhl, G. Monod, D. Painlevé, E. Picard, Th. Ribot, J. Tannery, P. Thomas.⁵ A recenzió érdemben Durkheim munkásságát ismerteti, hangsúlyozva összegző szerepét. Az ismertetés azonban elnagyolt, Durkheim módszere nem pontosan értett, maga a tény azonban, hogy az ismeretlen szerző Durkheim jelentőségére felfigyelt, említést érdemel.

3. Idézi Némedi Dénes, i. m. 110.

4. Friedrich Jonas: *Geschichte der Soziologie. III. Französische und Italienische Soziologie*. Rowden, 1969, 30–31.

5. De la méthode dans les sciences, par MM. les Professeurs. A szociológia módszere. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 4. 393–397.

2) Robert K. Merton

Egészen más megközelítésben foglalkozik a szociológia elmélet-történet szerepével Robert K. Merton.⁶ Gazdag pályájának összegzése nem feladatunk; az amerikai szociológia meghatározó alakja ő egy olyan időszakban, amikor már széles hálózattal rendelkezik az Államokban e tudomány. 1957-ben megjelent „*The Role Set: Problems in Sociological Theory*” című cikkében említi: „Az USA-ban megközelítően 4000 szociológust tartanak nyilván, ami jelentős szám, ha korábbi egy- vagy két generáció adataival vetjük egybe.”⁷

Társadalomelmélet és társadalmi struktúra című könyvének felvezető mondataiban előre bocsátja, hogy noha... tanulmányai jelentős mértékben építenek is az „elmúlt korok szociológusainak írásaira, tárgyuk *nem a szociológiai elmélet története*, hanem egyes, a mai szociológusokat *foglalkoztató elméletek rendszerükben gyökerező lényege*.”⁸ (Kiemelés: H. T.) E tétel jelentősége, megírandó könyvünk, „*A magyar szociológia története*” elméleti, módszertani megalapozása szempontjából – hasonlóan Émile Durkheim korábban idézett értelmezéséhez – meghatározó.

Egyes társadalomtudományok – a szociológia is – hajlamosak, hogy „elegyítsék” az elméletet az elmélet történetével. E ténynek Merton szimbolikus értelmet tulajdonít. Hiszen – mint írja – Comte-ot, akit a szociológia atyjának is nevezett, a tudomány-történet megalapítójának is tekinti. Ám, aki a mai *szociológiai elméletet* – szavaival – „*végzetes módon összekeveri a szociológiai gondolatok történetével*, az figyelmen kívül hagyja, hogy ezek mennyire más-más funkciót töltenek be. Ha átgondoljuk és elismerjük *a szociológia története és rendszertana közötti különbséget*,

6. Merton, Robert: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, 1980, Gondolat.

7. Merton, Robert: *The Role Set: Problems in Sociological Theory. British Journal of Sociology*, VIII. 1957, 106–120.

8. Merton, Robert, i. m. 15.

hitelesen írhatjuk meg e tudomány történetét. Ekkor ugyanazokkal az alkotó elemekkel és formális vonásokkal fogunk találkozni, mint a más tudományokra vonatkozó színvonalasabb történeti leírások.”⁹

Milyen feladatok teljesítését követeli meg az ilyen megközelítés? „A szerzőnek – írja Merton – foglalkoznia kell a szociológiai gondolatok bonyolult kölcsönviszonyaival, kialakulásuk mikéntjével, hogy megvizsgálja, milyen kapcsolatban áll az elmélet változó társadalmi háttérével, s képviselőinek ebből következő társadalmi helyzetével. Kutatni kell továbbá, – írja Merton –, hogy „hogyan terjed el az elmélet a szociológiai gondolkodás központjaiból kiindulva, s hogyan módosul eközben, továbbá, hogy miként hatnak rá a környező kultúrában és társadalmi struktúrában lejátszódott változások.”¹⁰

Merton opciói feladat kijelölést jelentenek: a szociológia *internacionális tudomány*: fogalmai *nemzetközileg* – iskolánként, országonként mutató részleges eltérések ellenére – *egyetemesek*. A magyar szociológia a változó történelmi, politikai körülmények ellenére, akkor és olyan mértékben fejlődött a nemzetközi irodalomban is elfogadottan, amikor e standardokhoz igazodott.

Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy szociológia *nemzetállami keretek* között fejlődik, ami nem a jogi legitimáció okán hangsúlyozandó, hanem mert a szociológia tárgyát képező osztály- és rétegstruktúra, a politikai és kulturális intézmények rendszere, ezek fejlettsége országonként eltérő jellegzetességeket mutat. A szociológia *internacionális* vonatkozásrendszere mégis meghatározó, s ebben az értelemben a *nemzeti szociológia* terminus, ha az szeparációra ösztönöz – s a magyar szociológia történetnek volt ilyen irányzata, sőt korszaka –, leszakadást, befelé fordulást eredményez. (Ennek dokumentálására még visszatérünk).

9. Merton, Robert, i. m. 16–17.

10. Merton, Robert, i. m. 17.

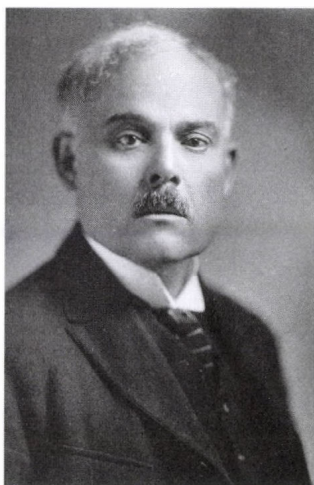
E veszély különösen kísért – kísértett – olyan helyzetekben, amikor politika diktálta okokból (is) – ismét Mertont idézve – a szociológusoknak „szűkebb látókörük, szinte pickwicki elképzelésük van a szociológiai elmélet történetéről”. Ez úgy értenődő, hogy „nem látnak benne egyebet, mint a múlt elméleteinek összegyűjtött kritikai összefoglalását, megfűszerezve a legfontosabb teoretikusok rövid életrajzával.”¹¹

S még egy veszélyforrásra utalnánk, amelyre Merton a szociológiatörténet (tudománytörténet) művelőinek felhívja a figyelmét. „Óriási különbség van a tudományos munka nyomtatásban megjelenő végső változata és a kutató tényleges kutatása között... A tudományos tanulmány vagy monográfia rendszerint makulátlan formában jelenik meg, s csak igen kevésbé vagy egyáltalán nem tükröződnek benne azok az intuitív ugrások, helytelen kiindulópontok, tévedések, megalapozatlan következtetések és szerencsés véletlenek, amelyekben a kutatás valójában bővelkedik. A tudomány publikált dokumentumaiból ezért sok olyan forrásanyag hiányzik, amelynek segítségével rekonstruálható lenne a tudományos történések tényleges folyamata.”¹²

11. Merton, Robert, i. m. 18.

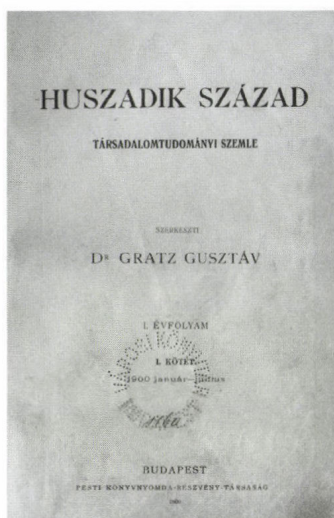
12. Merton, Robert, i. m. 20.

■ JÁSZI OSZKÁR ■
(1875–1957)



A századelő jelentős szociológiai alkotói és művei a Társadalomtudományi Társaság tagjai közül kerültek ki; a *Huszedik Század* közölte a szociológia magyar művelőinek fontosabb tanulmányait, s jelentetett meg ilyen tárgyú monográfiákat. Jászi Oszkárnak a *Huszedik Század* tizedik évfolyamában megjelent bevezetője jól tükrözi az egyértelműen progresszív célkitűzéseket, de egyszerűsmind a nyugat-európai társadalomban már ellentmondásos feltevések között fejlődő új tudománnyal kapcsolatos illúziókat is: „Szociológia. Ez volt a szó, amely szintetizálta törekvéseinket: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást, és az ezen felépülő népboldogító politikát... Ez volt a célunk és *Herbert Spencer* az ideálunk, akinek nevével s számunkra írt levelének anspciuma alatt kezdtük meg működésünket.”¹

1. *Spencer* levele a következőket tartalmazta: „Örömmel értesültem, hogy egy olyan folyóiratot szándékoznak kiadni, amely különleges céljául tűzte ki a társadalmi kérdésekre vonatkozólag, racionális – azaz tudományos – eszmék terjesztését. A társadalmat úgyszólván mind ez ideig mesterséges csinálmánynak és nem fejleménynek tartották. Egyáltalán nem ismerték fel a társadalmi jelenségek természetes rendjét, hanem hallgatólagosan mindig feltételezték, hogy a társas élet tüneményeinek rendjét kormányzati cselekmények szabják meg. Kétségtől nehéz dolog lesz honfitársaikat e kérdésben felvilágosítani. Bármint legyen is, a magam részéről csak melegen üdvözölhetem törekvésüket, és



A Huszadik Század, akárcsak a Társadalomtudományi Társaság irányát és jellegét kezdetben a politikai-világnézeti sokszínűség jellemezte. Litván György joggal jelenti ki: „a progresszív világnézeten belül minden irány képviselőre talált a liberalizmustól az anarchizmusig... a liberális Pulszky Ágosttól az anarchista Batthányi Ervinig, ott volt Ady Endre és Schöflin Aladár, Pikler Gyula és Somló Bódog, Lukács György és Mannheim Károly, a forradalmi szindikalista Szabó Ervin, a radikális Jászi Oszkár,

Szende Pál, Madzsar József és Vámbéry Rusztem, Ignotus és Bíró Lajos, a liberális demokrata Wildner Ödön és Harrer Ferenc, a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond, Varga Jenő, Rónai Zoltán és Bolgár Elek.”²

A lap és a társaság persze nem volt előzmények, illetve társ nélküli; a kortárs progresszív tudományos műhelyek közül a Galilei Kör vagy a tízes években alakult Vasárnapi Kör számos tagját, de a Nyugat néhány szerzőjét is ott látjuk a szerzők, illetve a Társaság vitanapjainak előadói között.³

kívánom, hogy példájukat mások is kövessék. Igaz hívük: Spencer Herbert.” (Huszadik Század, 1. k. 2–12.) Újraközölve: A szociológia első magyar műhelye. 1. k. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Litván György és Szűcs László. Budapest, 1973, Gondolat, 64.

2. Litván György előszava A szociológia első magyar műhelye című kötethez. 1. k. I. m. 6.

3. A korszak haladó mozgalmait, folyóiratait átfogóan mutatja be Horváth Zoltán a Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914). Budapest, 1961, Gondolat című művében; a Vasárnapi Körről lásd Dokumentumok. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Budapest, 1980, Gondolat; Szükségesnek tartjuk egyébként megjegyezni, hogy a Nyugat kevés szociológiai irányultságú tanulmányt közölt, a nagytekintélyű

A Társaság kialakulásának történetét 1912-ben Rónai Zoltán titkári jelentésében így foglalta össze: „A Társadalomtudományi Társaságot publicisták kis csoportja alakította. Pulszky Ágost vezetése⁴ alatt. Az alapítók zöme a szociológia első magyar művelői közé tartozott, és az új tudomány számára alkalmas talajt akart teremteni Magyarországon. A magyar tudományosságot lassan, békésen akarták megnyerni a szociológia népszerűvé tétele útján. Ezért az akkori hivatalos tudomány minél több képviselőjének kérték közreműködését... De a Társaság mihamarább a tudományban a szociológiai szempontok és módszerek, a szociálpolitikában, a szót itt a legtágabb értelemben véve, a progresszivitás felé sodródik. S midőn Pikler Gyula⁵ ellen a konzervatív egyetemi ifjúság, Somló Bódoggal szemben⁶ a nagyvára-

folyóiratot inkább az *aszociologikus* irányultság jellemezte. Lásd Kenyeres Zoltán: Mélyáram – Nyugat-mozaikok. In uő: *Megtörtént Szövegek – Esszék, tanulmányok a 20. sz. magyar irodalomról*. Budapest, 2010, Akadémiai, 45–185.

4. Pulszky Ágost az MTA jogbölcselet professzora.
5. Pikler Gyula (1864–1937) jogtudós, pszichológus. A pozitivista jogbölcselet egyik meghatározó hazai képviselője. 1886-tól 1910-ig a budapesti egyetem jogtudományi karának egyetemi magántanára, majd professzora. Jászi nemzedékének egyik legjelentősebb szellemi mestere. A TT egyik alapítója, alelnöke, majd 1906-tól elnöke. Pozitivist szemlélete tanítványainak megkönnyítette a pozitivist szociológia befogadását. 1910 után folytatta az idegfilozófiai kutatást, önmaga korlátozva befolyását a hazai tudományos életben. Főbb művei: *A jótekonyság központosítása*. Demokrácia páholy Könyvtár 47. Budapest, 1900; *A lelki élet alaptörvénye. Az eszmélet útjai a természetben*. Budapest, 1910; *Az általános választás és kultúra*. Budapest, 1906. Klny. Az Új Századból. (Általános Titkos Választójog Könyvtára); Az ún. Pikler ügy (tanszabadság és a meggyőződés szabadsága) vitájáról lásd *Huszadik Század*, 1901. 1. 478–486. A vitát Pulszky Ágost vezette.
6. Somló Bódog (1873–1920) kolozsvári egyetemi magántanár, nagyváradi jogakadémiai tanár, 1905–1918 kolozsvári, 1918–19-ben budapesti egyetemi tanár. A H. Sz. és a TT egyik alapítója, egy ideig szerkesztője, illetve titkára. 1910 után eltávolodott a H. Sz. körétől és a szociológiától. Jogbölcseleti művei az újkantianus filozófia és etika jegyében fogantak. Később meghasonlott, öngyilkos lett. Főbb művei: *Törényszerűség a szociológiában*. Budapest, 1898; *Az objektív szociológia*. In *Huszadik Század*, VIII. évfolyam (1907) 3. 209–219; *Zur Gründung einer beschreibende Soziologie*. Berlin, 1903; *Állami beavatkozás és individualizmus*.

di jogakadémia tanári karának többsége megmozdul, s a szociológusok szemléltető oktatást nyernek a kulturális közeg ellenállásának erejéről.”⁷

A nemzetközi erőter változása – mindenekelőtt az 1905-ös orosz forradalom – ha közvetve is, de Magyarországra is hatással volt. 1906 után, amikor az ún. nemzeti koalíciós kormány, a nagybirtokhoz közel álló konzervatív elemek kerültek hatalomra, felerősödtek a TT elleni támadások is. Erre ürügyül szolgált az a körülmény, hogy *Kristóffy József*, a Fejérváry-kormány volt belügyminisztere a TT tagja volt. A döntő támadásra a jelet *Andrássy Gyula* gróf elnök demonstratív lemondása adta meg. A konzervatív csoport (*Gratz Gusztáv*⁸, *Wolfner Pál*⁹, *Hegedüs Lóránt*¹⁰) a Társaságot puccsszerűen saját vezetése alá próbálta vonni. A radikális csoport vezetői rendkívüli közgyűlés összehívását kezdeményezték, amelyen leleplezték a konzervatívok törekvéseit, és a Társaságból való kivonulásra készítették őket.

Ezen a közgyűlésen került sor az új radikális elemekből álló tisztikar megválasztására. Elnök *Pikler Gyula*, alelnök *Méray-Hor-*

Budapest, 1903; *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles-Leipzig, 1909; *A helyes jog elmélete*. Kolozsvár, 1914.

7. Rónai Zoltán: A Társadalomtudományi Társaság fejlődése. In *A szociológia első magyar műhelye*. 1. k. I. m. 124–125.
8. *Gratz Gusztáv* (1875–1946) publicista, liberális, majd konzervatív, legitimista politikus. Jóllehet a TT egyik alapítója volt, 1906-ban *Alkotmánypárti*, majd *Tisza István* befolyása alatt álló *Munkapárti* képviselő.
9. *Wolfner (Farkas) Pál* (1878–1921) a TT egyik alapítója, egy időben titkára. Eleinte a progresszív irányzatok felé tájékozódott. 1906-ban – már *Tisza István* híveként – a szakadárak egyik vezérégyénisége. *Munkapárti* képviselő, szélsőséges, nacionalista írásokkal. Fontosabb művei: *A szocializmus története és tanításai*. Budapest, 1906; *Vázlatok a szabadelvűség történetéből*. Budapest, 1906; *A francia forradalom*. Budapest, 1913.
10. *Hegedüs Lóránt* (1872–1943) a H. Sz. és a TT egyik alapítója. 1898-tól *Alkotmánypárti*, majd 1912-től *Munkapárti* képviselő. *Tisza István* híve. 1905-től GYOSZ ügyvezető igazgatója. Fontosabb művei: *Szociológia sarkétetelei*. Budapest, 1901; *Két Andrássy és két Tisza*. Budapest, 1940; *Ady és Tisza*. Budapest, 1940.

váth Károly¹¹ és Somló Bódog, titkár Harkányi Ede¹² lett. Kis idő múlva, november 3-án Jászi Oszkárt főtitkárrá, Székely Aladárt pedig titkárrá választották. A győzelem, ha győzelem is volt, legfeljebb pürrhoszinak nevezhető. Megbomlott ugyanis az a széles koalíció, amelyre a lap alapítói oly büszkék voltak. Eltávolodott a társaságtól Apáthy István, aki a TT alapító tagja és 1906-ig a Szabadgondolkodók Egyesületének elnöke volt; posztjáról lemondva, az 1907-ben alakult Konzervatív Magyar Társadalomtudományi Egyesület elnöke lett. Igaz, később együttműködött a haladó erőkkal, de ez nem változtat távozására okozta válságos helyzetén, az MTE-ben való szerepvállalásának szimbolikus jelentőségén.

A kialakult helyzet magával hozta Jászi Oszkár pozíciójának megerősödését. Jászi a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság körének létrejötte pillanatától volt szellemi vezére. Páratlan munkabírásról tanúskodik, hogy nemcsak kezdeményezi a Társadalomtudományi Könyvtár létrehozását, de e sorozat első monográfiáinak írói között is ott szerepel a neve. A híres kék borítású könyvek között találjuk két művét is: *A művészet és erkölcsöt* valamint a *Történelmi materializmus állambölcseletét*.¹³ Kritikus vélekedésünk annak bármelyikéről nem csökkentheti e vállalkozás jelentőségét a hazai szociológia megalapozásában. Annak, hogy e művek akkor nem kerültek bele a hazai egyetemi stúdiumokba, politikai és nem szakmai okai voltak.

11. Méray Horváth Károly (1859–1938) szociológus, radikális politikus. A zsákutcába vezető organikus biológiai szociológiai irányzat szélsőséges híve. Főbb művei: *Der Physiologie der Weltgeschichte und der kommende Tag*. Budapest, 1901; *Társadalomtudomány mint természettudomány*. Budapest, 1912.
12. Harkányi Ede (1879–1909) jogász, szociológus. A TT és a Társadalomtudományok Szabadegyeteme titkára. Kultúrtörténeti és erkölcsi kérdésekkel foglalkozó művei: *A holnap férfiai*. Budapest, 1904; *A holnap asszonyai*. Budapest, 1905; *Babonák ellen*. Budapest, 1907. A történeésekről részletesen: A Társadalomtudományi Társaság válsága. In *A magyar szociológia első műhelye*. 1. k. I. m. 65–66.
13. *Művészet és erkölcs*. Budapest, 1908, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata; *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, 1908, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata.

A hazai szociológiában játszott vezető szerepe ellenére Jászi Oszkár világképe, önmagáról alkotott képe, vélekedése meglehetősen borúlátó. Mindez nem magyarázható csak az 1905-ös oroszországi állapotokkal vagy a hazai kormánypolitika váltoásaival, a válságtünetekhez rossz pszichés állapota, régebb óta tartó depressziója is hozzájárult. Még 1903 júliusában írta Somló Bódognak: „Így már nem voltam régen. Életem hiábavalósága és elzüllésem elkerülhetetlensége még soha oly tisztán nem állt előttem. Az összes negatív életellenes tendenciák valóságos orgiákat ülnek bennem.”¹⁴ Pedig az ekkor még csak harminchárom éves Jászi a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselője, egzisztenciája biztos, s megengedhette magának, hogy hosszabb külföldi útra induljon.

Minisztériumi állása is – ha ideiglenesen is – rákényszerítette a politizálással szembeni távolságtartásra. Az érlelődő válsághelyzet azonban egyre nyilvánvalóbbá teszi számára, hogy – az ő szavaival – *eszmei életünk* elvárásai felülírják a minisztériumi „karrier” kínálta esélyeket. 1904 áprilisában a TT vitasorozatot rendezett a társadalmi fejlődés irányáról.¹⁵ Jászi Oszkár egzisztenciális megfontolások okán többek tanácsára – jóllehet ő volt a vita szellemi ihletője, s annak első számú szervezője – elállt a vitán való felszólalástól. Mint Somló Bódognak írta 1904 áprili-

14. Jászi Oszkár levele Somló Bódognak. Budapest, 1903. VII. 26. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Litván György és Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 22.

15. *A társadalmi fejlődés iránya. A liberalizmus*. Gratz Gusztáv, 1904. február 14. *Az anarchizmus*. Batthyány Ervin, 1904. február 21. *Szocializmus*. Szabó Ervin, 1904. március 6. *Konzervativizmus és keresztényszocializmus*. Geöcze Sarolta, 1904. március 13. A vita tizenkét ülésen, április 12–május 6-ig tartott. Hozzászólott Gieswein Sándor, Bernát István, Wolfner Pál, Kézli János, Prohászka Ottokár, Vészi József, Leopold Lajos, Migray József, Harrer Ferenc, Baross János, Hajós Lajos, Tegze Gyula, Schmitt Jenő, Máday Andor, Farkas Geiza, Jacobi Andor, Garami Ernő, Pikler Gyula, Hegedüs Lóránt, Méray-Horváth Károly, Czöbel István, Lánczy Gyula, Leopold Gusztáv. A vitát a Huszadik Század 1904-es I. és II. kötetében folyamatosan közölte. Újraközölve In *A szociológia első magyar műhelye*. 2. k. I. m. 538–540.

sában: megvolt a veszélye, „hogy nyílt szocialista állásfoglalásom két legfontosabb ügyemet: a francia utat és a docentúrát, agyonüthetné. Pedig egyelőre egyik sem áll rosszul. Pláne a francia út. Szabadságom már meg is van, s fizetésem meghagyása kilátásba helyezve. Ilyen körülmények között talán megbocsátható, hogy megalkuszom. Tényleg mindkét tervem az Ügynek is sokkal többet használna, mint felszólalásom.”¹⁶ Érti viszont, hogy mentegetőzése az ő szellemi, társadalmi pozíciójában nem egészen meggyőző: „Másképp az is igaz, hogy hol itt a határ: nem fogom-e egész életemre elaltatni lelkiismeretemet? Szörnyű ez az állapot, kedves fiam, melyben vagyok.” Oly kitűnően jellemzik a szolgabíró-miniszterelnök cinikus szavai: „Ha mindenáron emberi jogait akarják gyakorolni – hát mondjanak le hivatalaikról! Tényleg előbb-utóbb nem lesz más megoldás számomra.”¹⁷

Ez a helyzetértékelés idézi elő a már említett depresszióra utaló tüneteket: „Teljesen munkaképtelen vagyok. Ki nem mutatható lázak égnek bennem. S úgy vágyom valami után, ami ledöntene – kimerülten pihenni.”¹⁸

E pihenésre sort is kerített: 1904 nyarán a Nápoly melletti adriai üdülőhelyre, *Sorrentó*ba ment kikapcsolódni. S paradox, de nem ismeretlen módon a pihenés e világszép üdülőhelyen alkalmasnak mutatkozott arra, hogy kritikusan végiggondolja Szabó Ervinhez való viszonyát is. Segítette ebben a *tudomány* és a *politika* merev szembeállításának – mint később látni fogjuk időleges – leküzdése. Tudomásul vette, hogy barátja politikai elköteleződése nem zárta ki, csak más ösvényre terelte tudományos tevékenységét.

Egy életen keresztül tartó barátságuk jellegét értelmezte újra, amikor felismerte a „temperamentumaik” közötti eltérést. „A Te

16. Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. Budapest, 1904. IV. 26. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*. I. m. 31.

17. Uo.

18. Uo.

szívós, fegyelmezett, egy főirányban járó, erősen kritikus és töprengő, keveseket szerető és sokakat gyűlölő, magába zárkózott, az elméletben sokkal gyakorlatibb, s a gyakorlatban sokkal elméletibb lelked szemben találta magát az én heves, de könnyen összeeső, rakoncátlan, mindenfelé kalandozó, lelkesülő és szintetikus, tartósan gyűlölni képtelen, közlékeny s a nagy szenvedélyeket a gyakorlatban kompromisszumokra hajló természetemmel.”¹⁹

Jászi Oszkár azonban ha bizonyosan ilyen is volt, maga is változott. A változást motiválták a már említett belpolitikai események és annak utóhatásai,²⁰ valamint legszűkebb baráti körével, mindenekelőtt Somló Bódoggal való viszonyának módosulása.²¹ Ennél súlyosabb következményekkel járó történés volt azonban, Gratz Gusztáv és Wolfner Pál támadása a Huszadik Század ellen, melynek során súlyos vádakkal illették Jászi Oszkárt és a lap szerkesztőit.

Gratz Gusztáv emlékiratában a következő vádak olvashatók: „a lap nem a célhoz vezető irányban törekedett feladatának megvalósítására, mert az utóbbi években a haladás fogalmát azonosítani látszott egy bizonyos párt törekvéseivel, mely még csak a szociáldemokrata párttal sem azonos, hanem csak egy frakciójával, mégpedig legridegebb és legdoktrinerebb nézeteit tartják egyedül üdvöztetőnek...”

Továbbá „a lap nem merítette ki azokat az eszközöket, amelyek a haladás ügyét Magyarországon előmozdíthatják... Nem képes megfelelni azoknak a feladatoknak sem, amelyeket a haladó elemek egybegyűjtése terén maga elé kitűzött. A haladás nem

19. Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. Sorrento, 1904. VII. 7. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*. I. m. 35.

20. Dolmányos István: *A koalíció az 1905–1906-os évi kormányzási válság idején*. Budapest, 1976, Akadémiai, 250–255.

21. *Somló Bódog* 1905-től a kolozsvári jogbölcseleti tanszék tanára, később eltávolodik a Huszadik Századtól és a szociológiától. Lásd Litván György és Szűcs László szerkesztői megjegyzése. In *Szabó Ervin levelezése, 1893–1904*. 2. k. Szerkesztette Litván György és Szűcs László. Budapest, 1977, Kossuth, 998.

képzelhető el úgy, ha valaki egyszerűen francia, német, olasz eszméket *pur et simple* ide akarja plántálni és az eszmék továbbfejlesztésén akar dolgozni, mielőtt ezek nálunk gyökeret vertek volna.” A lap elterjedése és hatása Gratz Gusztáv vélekedése szerint gyöngült: „az előfizetők száma tetemesen csökken, egy része csalódottan leteszi a lapot, és megszűnik azt járattatni... A dolog ma majdnem úgy áll, hogy a H. Sz. szerkesztői a lapot önmaguknak írják, és e célból fenntartatnak egy nagy apparátust.”²²

Mint láttuk, az 1905-ös rendkívüli közgyűlésen valóban szakadás következett be: az alapítók nem kis számban elhagyták a Társaságot. *Rónai Zoltán* szerint a konzervatív elemek leválásával egy régóta zajló belső folyamat vált láthatóvá.²³ Gratz idézett állítása ugyanakkor tényszerűen nem igaz: a lap példányszáma nőtt, a TT tagjainak száma a szakadást követően „az akkori taglétszám hatszorosára emelkedett.”²⁴ A számbeli növekedés azonban nem fedhette el az a *minőségi veszteséget*, amit a *Társaság* a belső harcok következtében elszenvedett.

Jászi Oszkár 1907-ben kezdte el meghatározó jelentőségű műve, „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés”²⁵ előkészítését. Finom politikai érzékére vallott, hogy *a nemzeti kérdés jelentőségét az Osztrák–Magyar Monarchia*, s ezen belül *Magyarország* jövődő sorsa szempontjából felismerte, s kutatásai tárgyává tette. Feldolgozta a kérdés könyvtárnyi irodalmát, beutazta a történelmi Magyarország nemzetiségi vidékeit, s jegy-

22. Gratz Gusztáv memorandumát idézi Pók Attila: *A magyar radikális ideológia kialakulása*. Budapest, 1990, Akadémiai, 153–158.

23. *Rónai Zoltán* titkári jelentése a *Huszadik Század* 1912. 2. kötetében jelent meg először. Újraközölve: *A szociológia első magyar műhelye*. 1. k. I. m. 124–133. Lásd továbbá Gratz Gusztáv levele Szabó Ervinhez Budapestre. Budapest, 1905. július 19. In *Szabó Ervin levelezése*. 2. k. I. m. 146–152.

24. *Rónai Zoltán*, i. m. 129.

25. *Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912; újra kiadva: *Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986, Gondolat.

zeteket készített. Ebben az értelemben (is) a hazai empirikus szociológia úttörőjének tekinthető.

Könyve új szemléletet képviselt. A dilemma a szociáldemokrácia ideológusainál is megtalálható. „Agyon kell tiporni – írja indulatosan Jászi Szabó Ervinnek – a hazátlanság vádját. És a sokakat indokolatlanul sebző halálhörgéssel: a proletárnak nincs hazája, s helyette azt kell hirdetni, ami tényleg megfelel a valóságnak, hogy mi nem hazát veszünk el, de hazát adunk az elgyötört állapotbereknek, kiknek csak pálinkájuk volt, de hazájuk nem.”²⁶

Jászi Szabó Ervintől – s részben Szende Páltól – eltérő nézetet képviselt. Jól érzékelt: a nemzeti kérdéssel szembeni közömbösség a retrográd erők malmára hajtja a vizet. Jászi könyve egyébként nem volt „elkötelezetten marxista mű” (Litván György), de a világháború előtti évek legkényesebb vitakérdésében *pártos állásfoglalású* igen. Anti-nacionalista volt ez a könyv, de *nem* „nemzetietlen”.

A hét részre tagolódó mű történeti alapozású. A történeti részek a hivatkozott irodalom okán elavultak, de a *nemzet*, *nemzetállam*, *nemzetiségi* értelmezése a Monarchia nemzetiségviszonyainak értelmezése szempontjából – saját korában – kor- és időszerű volt.

Litván György, aki sajtó alá rendezte, s rövidítve kiadta Jászi e művét, tömören így jellemezte annak gondolatmenetét: „Egy olyan kérdéskörben, amelyben akkor – az első világháború előestéjén – már eluralkodott az egymásnak feszülő indulat és a kölcsönös bizalmatlanság, s amelynek békés, ésszerű, kompromisszumos megoldása helyett a felek már csak ilyen vagy olyan erőszakos megoldásban tudtak hinni, e munka szerzője az utolsó pillanatban még megkísérelte, hogy tárgyilagos módon, történeti és szociológiai eszközökkel tárja fel az egyetemes, nemzet-

26. Jászi Oszkár Szabó Ervinhez Párizsba. Budapest, 1904. október 16. In *Szabó Ervin levelezése*. 1. k. I. m. 577–581. Az utalás – hivatkozás nélkül – a Kommunista Kiáltvány híres sorára – „A proletárnak nincs hazája” – vonatkozik.

közi előzményeket és környezetet, a hazai múltat és a kialakult helyzetet, s bebizonyítsa, hogy a nemzetiségi kérdés jelentkezése, a nemzeti kisebbségek öntudatra ébredése és önállósodási törekvése nem gonosz pánszláv vagy egyéb aknamunka következménye, hanem történelmi szükségszerűség, de a problémát igenis lehet demokratikus módon kezelni, hogy az integer történeti Magyarország fennmaradjon és kísérletet tehessen a benne lakó népek békés, testvéri együttélésének megvalósítására.”²⁷

E szemlélet, beállítódás valóban jellemzi Jászi Oszkár könyvét, de realizmusa, nem kevés illuzionizmussal társul. *Jászi Oszkár* követte – a más kérdésekben okkal becsült – treforti hagyományokat,²⁸ hiányzik azonban e könyvből a „nemzetiségekkel való békés együttélést” ellehetetlenítő *Lex Apponyi* tárgyszerűen éles bírálata.

Anyaggazdagsága ellenére – vagy épp ebből következően – műve nem ellentmondásmentes. Jászi 1912-ben is hisz az egységes Magyarország megőrzésében, a nemzetiségekkel való kiegyezés lehetőségében, jóllehet addigra már visszafordíthatatlannul előrehaladt a nemzetiségek leválásának folyamata.

„A nemzetiségi középosztály – írja – elnyomott osztály: reánehazedik a magyar uralkodó osztály bojkottja, mely őt kizárja a hivatali, közéleti és társadalmi érvényesülésből. A nemzetiségi népre reánehazedik az agrár-feudalizmus egész nyomása épp úgy, mint a magyar népre; ázsiai közigazgatás, igazságtalan adózás, rossz iskola és a gazdasági uzsora minden neme. De a nemzetiségi nép elnyomása még sokkal súlyosabb, mint a magyaré.”²⁹ (Kiemelés – H. T.)

27. Litván György előszava. In Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986, Gondolat, 9.

28. Trefort Ágoston (1817–1888) Deák Ferenc munkatársa. 1873-tól haláláig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Jelentős szerepet játszott a közép- és felsőfokú oktatás fejlesztésében; kevesebb súlyt fektetett a népoktatásra. Az 1883-as oktatási reform keretében bevezette a kötelező német nyelvoktatást.

29. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986, Gondolat, 227.

Miben jut kifejezésre és mitől súlyosabb ez az elnyomás? Jászi szerint a „magyar junker” kevésbé lát embert a *nemzetiségi* parasztban, mint a magyarban; az idegen nyelvű közigazgatás és bíraskodás még fokozza a sérelmeket, a magyarosító iskola pedig a nemzetiségeket még alacsonyabb kultúrfokon tartja meg. „Vagyis a helyzet úgy áll, hogy az összes magyarországi népek közös szociális sérelmeihez speciális nemzetiségié is járulnak.”³⁰

Szembemegy Jászi azzal az érveléssel is, mely szerint „nemzetiségi kultúra nincs se tót, se román”. A valóságban minden elnyomás ellenére e nemzetiségek „igen figyelemreméltó gazdasági és irodalmi szervezetet hoztak létre.” Ez még akkor is igaz, ha az adott viszonyok között „ez a kultúra még messze a magyaré mögött marad, de nem szabad feledni – írja önmaga az integer Magyarország egyben tartását pozitív esélyét előlegező alaptézisével is szembemenve –, hogy a hazai többség és románság két, vele azonos és már teljesen kifejtett kultúrgócpontra támaszkodhatik. Az egyik Prága, a másik Bukarest.”

Kendőzetlenül írja le ugyan, hogy a „politikai elnyomatás és a társadalmi bojkott krónikus állapota, a keserűség és a harag nagy tömegét halmozza fel a nemzetiségek lelkében. Ennek dacára – s ez könyve már említett alapellentmondása – bízik az *Imperatorban*, mint aki az elnyomott nép pártján van. *Kifelé abszolút nem gravitál... S az állami kapcsolódás problémája teljesen kívül esik szellemi horizontján.*”³¹ (Kiemelés – H. T.)

Hogy Trianon, s ami utána következett, felkészületlenül érte a magyarság nagy tömegeit, nem Jászi következtetésein múltott, hanem mindenekelőtt a kényszermagyarosítás Jászi által pontosan jellemzett gyakorlatán.

1) A „kényszerasszimiláció politikája – valóban – az elnyomott népben a nemzeti érzület és gondolatkör megerősítéséhez vezet...”

30. Uo.

31. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986, Gondolat, 228–229.

2) „A kényszerasszimiláció demoralizálja ezt a politikát űző réteget, ellenben az elnyomott nép életképeesebb elemeit megerősíti, erkölcsileg és szellemileg kifejleszti...”

3) „A kényszerasszimiláció oda vezet, hogy az elnyomott nemzetiség legyőz minden osztálykülönbséget...”

4) „A kényszerasszimiláció nyelv eredményei ott, ahol megfelelő a gazdasági és forgalmi helyzet, az iskola munkáját nem támogatja, minimálisak és az általános szellemi színvonal lesüllyedésére vezetnek.”

5) A kényszerasszimiláció „az iskolát elsősorban a hazafias érzülettenyésztés eszközének tekinti.”

6) Közben „egy mesterkélt sovíniszta egységet teremt egyesegyedül a feudális arisztokrácia javára...”

7) „Mindezen okokból az erőszakos asszimiláció lehetetlen né teszi az asszimilációt nyelvben is, de különösen az érzelmekben...”³²

Briliáns ez a gondolatfolyam, a levezetés jól érzékelteti Jászi vitakészségét, képességét a szociológiai folyamatok, hatások differenciálására. S e ponton szólnunk kell Ady hatásáról. Ady Endréhez 1914-ben adresszált levelében írja: „Édes jó Endrém, kedves soraidnak nagyon megörültem. Ezekben a sötét időkben vigasznak és a sors ujjímutatásának érzem, hogy a Te érzéseiddel és átlátásaid párhuzamosan haladnak az enyéimmal. Igen, mi megmaradunk végig, híven és következetesen, azoknak, akik voltunk, s a hurráh hazafiság nem fogja megzavarni lelkiismeretünk szabadságát. És eljön az idő, amikor újra kell kezdeni a kultúra és a szabadság munkáját. Akkor majd ál-pózkod és hazugságok nélkül hivatkozhatunk lelki fejlődésünk zavartalan becsületességére és arra, hogy sohasem tagadtuk meg azt a nemzetközi szolidaritást, melynek katonáiként akarunk élni és meghalni.”³³

32. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986, Gondolat, 234–239.

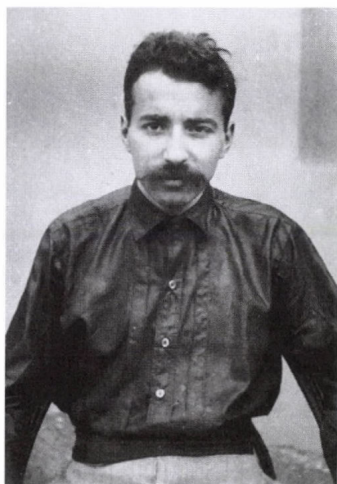
33. Jászi Oszkár levele Ady Endréhez. Budapest, 1914. X. 5. Hétfő. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*. I. m. 214.

De meggyőző, realiztikus érvei ellenére Jászi könyve zárófejezetében visszatér azon gondolatához, amely arról tanúskodik, hogy a „bomlás, a szeparatizmus, az apróbb részekre való szakadás” a valóságban jól észlelhető tünetei ellenére *a nemzeti-ségi mozgalom végeredményben az egység, a szervesebb gazdasági és kulturális tömörülés mozgalma.*” A tömegek – mint írja – „részt követelnek a modern cseregazdaságnak minden életműködésében. Nem izolálódni, hanem kapcsolódni akarnak a körülöttük egyre dúsabban fejlődő gazdasági élettel.”³⁴

Magyarországon a szociológia elmélet fejlődése nem volt párhuzamos a módszertan fejlődésével. E megállapítás Jászi e vállalkozására is igaz, jóllehet monográfiájában a legegységesebb az induktív megközelítés előnyben részesítése. Ez a törekvés e munkájában már konkrét formát ölt, ha nem is meghatározóan, de jelezve az irányt.

34. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Budapest, 1986, Gondolat, 275.

■ SZABÓ ERVIN ■ (1877–1918)



Szabó Ervin tudós alakja, intézményalapító tevékenysége, műveinek habitusa alapján azt a képzetet alakíthatnánk ki, hogy ő Jászi

Oszkár *idősebb* társa. A tények azonban másról tudósítanak. Az 1875-ben született Jászi két évvel volt *idősebb* Szabó Ervinnél.

Eredeti neve Schlésinger Ármin Sámuel. A Szabó nevet három bátyjával (Adolf, Alfred, Ottó) egy időben, 1895 szeptemberében, kikeresztelkedéskor vette fel, a református vallást választották.

Szabó Ervin Ungváron gimnazista, édesanyja ideiglenesen Budapesten tartózkodik, a kórházban saját édesanyját ápolja. (Mindezt azért említjük, mert a *familiaritás* a levelek – s az egész viszonyrendszer – meghatározó mozzanata.) Szabó igen szorgalmas diák. A húsvéti ünnepekkor azért nem utazik rokonaihoz Losoncra, mert „nagyon sok a dolgunk és a húsvéti szünetet alaposan ki kell használnunk, hogy az osztályvizsgára tűrhetően fel legyünk készülve... Most csak egy a fontos, tanulni.”¹

Aki Szabó Ervin, a könyvtáralapító, tudós alakját fényképről ismeri, joggal gondolja, hogy gyerekszoba, nevelőnő, nyelvtanár volt szocializációjának közege. Ezért is érdekesek s szocio-

1. Szabó Ervin levele édesanyjához. Ungvár, 1895. március 22–23. In *Szabó Ervin levelezése, 1893–1904*. 1. k. Szerkesztette Litván György és Szűcs László. Budapest, 1977, Kossuth, 23.

lógiailag is tanulságosak nevelődésének valós közegei. Amíg édesanyja Budapesten tartózkodott, a tanulás mellett – amely nem megy könnyen – gazdálkodni is kényszerül. A családi tejjgazdaságot korábban nagybátyja, Ottó vezette, aki azonban Amerikába utazott. Így vált a tejtermelés, a tehenek gondozása a még kamasz Szabó Ervin „ügyévé”. „Ami a tejjgazdaságot, különösen a *Cifrát* illeti, arra a döntésre jutottunk, hogy nem adjuk el... ugyanis... borja lesz. Ilyen körülmények között – gondolom – szó sem lehet eladásáról...”²

Kiadásait nehéz volt a költségvetési keretek között tartani, öltözködési gondjai is vannak, és pénz is kellett a baromfi „gazdaság” üzemeltetéséhez.

„Ma... 60 tojást adtam el, 2 és fél krajcárjával darabját. Nekünk még mindig maradt tíz és a tyúkok remélhetőleg tekintettel lesznek arra, hogy a húsvét hamarosan itt lesz, és azon fognak fáradozni, hogy a sütéshez ellássanak tojással. A kerti munkát is megkezdhetjük néhány nap múlva, kérlek válaszolj postafordultával egy lapon, hogy a gyepet felásassam-e.”³

E történetben semmi olyan nincs, ami egy falusi – falun nevelődő gyerek – életrajzában ne lenne olvasható. Azért idézzük fel őket, mert Szabó Ervinről az értelmiségi közgondolkodásban kialakult képet kívántuk árnyalni, életszerűbbé tenni.

Anyja hazatérését követően tanulására összpontosíthatott. A sikeres érettségit követően édesanyja bár nehezen, de mégis fedezte fia egyetemi továbbtanulását. Szabó nem szívesen nyúlt anyja pénzéhez, munkát vállalt, de ez tanulása rovására ment. Ez a szituáció magyarázza anyja féltő-róvó levelét: „hogyan lehetséges, hogy a november 2-án megküldött 20 forint még érintetlenül nálad volt? Akármilyen szűken számolok, nem tartom lehetségesnek, legfeljebb akkor, ha éhezel. Ne csinálj buta vicce-

2. Szabó Ervin levele édesanyjához. Ungvár, 1895. március 22–23. In *Szabó Ervin levelezése*. 1. k. I. m. 24.

3. Szabó Ervin levele édesanyjához. Ungvár, 1895. március 22–23. In *Szabó Ervin levelezése*. 1. k. I. m. 24.

ket és élj rendesen, különben később nagyon is megérzed a következményeit, s ennek semmi értelme. Hiszen egyetemi előadásokra is jársz. Egyetemi díjakat is kell fizetned. Honnan vetted akkor rá a pénzt? Remélem, senkitől se kérsz kölcsön, és megírod, hogy mire van szükséged, különben komolyan megharagszom... Dolgozz csak szorgalmasan magadnak, hogy időben és jól letehesd a vizsgákat, ez a pár hónap majd csak menni fog.”⁴

Szabó Ervin – és nemzedéke – esetében a szocializációs körülmények a világlátást, a problémaérzékenységet erősen befolyásoló tényezők. Tekintettel a róla kialakult – már említett – konvencionális képre, különösen fontosnak tartom a századforduló „vidéki Magyarország” kisugárzásának tanulmányozását. Húga, Szabó Ida 1899. december 14-én kelt levelében két történetet idéz fel. Az első a családnak egyedüli jövedelmet biztosító malom tönkremenetele után kialakult „lelkiállapot”, valamint a rokonok viszonya a történetekhez. „Egyetlen Édes Ervinkém. Tudom, hogy csodálkozol hosszú hallgatásom fölött; és különösen mostan. Most, amikor annyi írónivalónk volt és van, de sajnos minden, amit írhatunk csak szomorú hangulatot, szomorú tényeket, viszonyokat árulhat el. Hetek óta oly izgatott, reménytelen hangulatban élünk, hogy most momentán, magával a tényállással talán kevesebben foglalkozunk, mint kellene, mint inkább a napi események, mint pl. hogy ki volt az irodában? mit mondott? hogy viseli magát? stb. foglalkoztatnak... Szegény bácsit magam is bámulom, ez az energia, ez a fölülmúlhatatlan akaraterő – páratlan. És mellette, ha este testileg, lelkileg, szellemileg fáradtan jön haza, még igyekszik maga és a családja figyelmét elvonni a szomorú valóságtól, és látszólag érdeklődik oly dolgok iránt, amelyekről nevetséges lenne feltételeznem, hogy érdeklik. Hacsak sikerülne az rt. terv, talán még minden jóra fordul-

4. Szabó Lujza Szabó Ervinhez Bécsbe. Ungvár, 1898. november 6. In Szabó Ervin levelezése. 1. k. I. m. 36.

na... Mama és a néni már oly rosszul néznek ki, hogy borzasztó... Hogy az életmód ezentúl a néninél hogy, mint fog alakulni, arról addig nem írhatok, amíg el nem dől, hogy a malommal, a bácsival mi lesz, az bizonyos, hogy e szomorú tapasztalatok után visszavonultabban, csendesebben fognak élni. Talán több mint egy hónapja, hogy nem jöttünk össze egy idegen emberrel, de hiszen ez természetes, minden szó, amelyet ilyenkor az ember beszélni kénytelen, kényszer, kellemetlen megerőltetés... Talán egy hét előtt v. már több is lesz, kaptam Micitől egy levelet, amely napokig tartó lázas izgalomban tartott. Azt hittem, hogy megbolondulok. Késő este írta a levelét, mialatt Béla déltől, mint most rendszeren, a kávéházban ült és kártyázott. Mici napról napra egy krajcár pénz nélkül, ideges, gyenge, tehetetlen, kétségbeesett... Istenem, Gizától is egyik lamentációs levél a másik után jön, nincs mit enniök és hogy legalább 10 Ft-ot küldjenek neki. Képzeld, ugye borzasztó?! Dolli most ír neki az itteni helyzetről. Dollira is jó befolyással van a Seidler bácsi egész magatartása. Eleinte olyan tapintatlanul viselkedett márával szemben, nem gondolt semmire, csak az ő helyzetére, de igaz is, hogy akkor folyton beteg volt, és ez befolyásolta őt. Most mintha ki lenne cserélve; ő is azt tartja, hogy ha itt nem akad foglalkozása, Pestre megy, keres állást és együtt élünk, dolgozunk és leszünk vígak, jókedvűek, az egymás kedvéért... Fáradt vagyok. Isten veled, rongy kis Ervarkám, írdál téged ölelő *Idádnak*.”⁵

Szinte *csehovi* hangulat, *A három nővért* felidézve, csak a helyőrség hiányzik, s a katonazene, mikor távoznak a helyőrség tisztjei. Anyját vélhetően ebből a világból és a rokonság „fojtogató szeretetéből” akarta kimenteni. De terve – saját értékelése szerint – sokirányú kötelezettsége okán, nem azt az eredményt hozta, amit remélt. „És ha az okokat kutatom, nem térhetek ki

5. Szabó Ida Szabó Ervinhez Budapestre. Ungvár, 1899. december 14. In *Szabó Ervin levelezése*. 1. k. I. m. 79–81.

az elől, hogy a fő okot éppen abban találjam meg, hogy én nem tartottam meg azt, amit együttélésünkre vonatkozóan megígértem magamnak. Többet tételeztem fel magamról, mint amennyit valójában meg tudok tenni... Én vagyok az, makacssággommal, az élet iránt támasztott sokrétű elvárásommal, megközelíthetlenségemmel, aki nem teszi lehetővé Neked, hogy a nyugalomnak és harmóniának azt a fényköröcskét, amely Téged jó Mamám, minden élethelyzetben körülvesz, jobban ki-terjeszd.”⁶

Szabó Ervin feladatai, kapcsolatai valóban egyre sokasodtak. A tudori cím megszerzését követően, 1899 októberétől a képviseelőház könyvtárába lépett gyakornokként azzal a céllal, hogy magát könyvtárosi pályára képezze.⁷

1903 februárjában a *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara* könyvtárának rendezésével bízták meg. Vélhetően német, francia, angol és olasz nyelvtudását is hasznosítva a 10 000 kötetnyi rendezetlen könyvtárt két év alatt „csekély anyagi áldozattal” sikerült 18 000 kötetnyi szisztematikusan rendezett közgazdasági és jogi könyvtárrá fejlesztenie. Katalógust is készített,⁸ melynek kedvező hazai és külföldi fogadtatása szerepet játszott abban, hogy felkérték a fővárosi könyvtár gyűjteményének rendezésére, majd a könyvtár vezetésére.⁹

Ezek is fontos – *tudósi* szerepét megalapozó – történések. A napjainkban is nevét viselő könyvtár nem véletlenül lett a társada-

6. Szabó Ervin édesanyjához Ungvárra. Traunkirchen, 1901. aug. 29. In Szabó Ervin levelezése. 1. k. I. m. 136–137.

7. Szabó Ervin: Curriculum vitae. Budapest, 1903. december. In uő: *Hol az igazság?* Budapest, 1977, Magvető, 17.

8. Szabó Ervin: Előszó „A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárának katalógusához”. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 447–456.

9. Szabó kinevezését a Fővárosi Statisztikai Hivatal keretében önálló intézményként szervezett Fővárosi Könyvtár élére, a Hivatal igazgatója szorgalmazta. Levélváltásukról lásd: Szabó Ervin: *Hol az igazság?* I. m. 533–535, továbbá A Fővárosi Könyvtár, A Fővárosi Könyvtár Értesítője 1907. május. In Szabó Ervin: *Hol az igazság?* I. m. 475–478.

lomtudomány, s különösen a hazai *szociológusok* fontos kutatói bázisa. Ő alapozta meg ezt az irányt, s használta fel gazdag nemzetközi kapcsolatait a gyűjtemény ilyen irányú bővítésére.

Szerepet játszott ebben Jászival megőrződött barátsága,¹⁰ akárcsak szerepvállalása a *Társadalomtudományi Társaságban* (1907-ben alelnöke, Pikler Gyula visszavonulását követően gyakorlatilag elnöke a TT-nek), s a *Huszedik század szerkesztőbizottságának* tagja.¹¹

Rokonszenvezett a szindikalizmussal, de ez zsákutcának bizonyult.¹² Szocialista irányultságának talán legfőbb hozadéka *Marx és Engels műveinek* magyar nyelvű megjelentetése, az egyes tanulmányok elé írt rövid tájékoztatója, illetve a kötetek recepcióját elősegíteni hivatott tanulmánya.¹³

A marxi filozófia – pontosabban a történelmi materializmus – és a szociológia igencsak vitatott viszonyával Szabó már korábbi írásaiban is foglalkozott. A *történelmi materializmus és a szociológia*¹⁴ című, 1904-ben megjelent recenziójában írja: „A történelmi materializmust a leggyakrabban azzal bírálták meg, hogy nem magyarázza meg a társadalom minden jelenségét, tehát nem kielégítő elmélete a társadalomnak. Ez a kifogás kétségtelenül indokolt volt némely túlzó marxistákkal szemben, akik szimplicitással közvetlenül értelmezték az ökönomia magyarázatot mindenre, ami eléjük került, de méltánytalan volt azokkal

10. Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez Párizsba. Budapest, 1904. november 2. In *Szabó Ervin levelezése*. 1. k. I. m. 607.

11. Litván György: Szabó Ervin. Előszó a *Hol az igazság?* c. kötethez (i. m. 11–12).

12. Szabó Ervin: *Szindikalizmus*. Budapest, 1908.

13. *Marx–Engels Válogatott Művei*. 1. k. 1905; 2. k. 1909. A munka elsődlegesen – a könnyebb hozzáférhetőség érdekében – folytatásokban jelent meg; negyven darab két-két íves füzet, harminc filléres egységen. Szabó 1905-ben a *Dokumente des Sozialismus* című kötetben megjelent írásában annak a véleményének ad hangot, hogy a kötetek a következő évben egészében elkészülnek. Marx és Engels Válogatott Művei. In *Hol az igazság?* I. m. 85–87.

14. A recenzált mű: Asturaro, Alfonso: *Il materialismo storico e la sociologia generale*. Genove, 1904, Libreria moderna.

szemben, akik – mint különösen – Antonio Labriola¹⁵ – kifejezetten hangsúlyozzák, hogy a történelmi materializmus, nem új társadalombölcselet, hanem csupán módszer a társadalom fejlődési törvényeinek földerítésére.”¹⁶

E tanulmányok Szabó széleskörű társadalom-elméleti tájékozottságáról tanúskodnak. Kifejezetten a szociológia iránti érdeklődését jelzi, hogy 1907-ben részt vesz a Nemzetközi Szociológiai Intézet kongresszusán, s annak előadásairól részletesen be is számol a *Huszdik Század* 1907. évfolyamában közölt „Társadalmi harcok. A nemzetközi szociológia kongresszus tárgyalásai” című írásában.¹⁷

A legmélyebb benyomást Lester Ward, amerikai szociológus tette rá. Bár a szociológia önálló szaktudománnyá való válása ezekben az években még az Egyesült Államokban is korai korszakában tartott, ¹⁸ Szabó jó szemmel figyel fel arra, hogy tért vesztett a biológiai folyamatokra alapozó szociológiai irány, miközben erősödött a sajátlagosan társadalmi folyamatok kutatása. Ward is eltávolodott a biológiai szociológia kereteitől, s a struktúra vizsgálatától a funkció-kutatás felé fordult.¹⁹ „Tézise az, hogy a szociológia tárgya az emberi teljesítmény. Nem az, hogy mik az emberek, hanem hogy mit tesznek. Nem a struktúra, hanem a funkció.”²⁰ (Kiemelés – H. T.)

15. Antonio Labriola az olasz marxizmus egyik alapítója, Antonio Gramsci mestere volt, de szociológiai tudományok iránti érdeklődés nem jellemzik írásait. Lásd *Olasz marxista filozófusok írásaiból*. Válogatta és bevezette Huszár Tibor. Budapest, 1970, Gondolat.

16. Szabó Ervin: A történelmi materializmus és a szociológia. *Huszdik Század*, 1904. 2. 243–244.

17. Szabó Ervin: Társadalmi harcok. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 88–103.

18. Barnes, Harry Elmer: *An Introduction to the History of Sociology*. Chicago, 1948, 169–174; Hinkle, Roscoe C. – Hinkle, Gisela J.: *Die Entwicklung der amerikanischen Soziologie*. München, 1960, 38–46.

19. Lásd Barnes, i. m. 174.

20. Ward, Lester Frank: *Pure Sociology*. New York/London, 1905, 15. Idézi: Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, 1966, Akadémiai, 98–99.

Figyelme különösen Ward azon gondolataira irányul, amelyek a *politikai pártok* működésével kapcsolatosak. „Az elvi kérdéseket mindig vissza lehet vezetni az érdekkérdésekhez. Mert micsoda egy elv? A politikában és a társadalomtudomány minden ágában egy elv annak a kijelentése, hogy a politikai akciónak ilyen vagy olyan kijelentése, hogy a politikai vagy szociális akciónak ilyen vagy olyan formája előnyös a közösségre vagy a társadalomra. Márpedig minden, ami előnyös, nem egyéb általánosított érdeknél.”²¹

Szabó, méltatva Ward pártfelfogásának pozitív elemeit, szükségesnek tartja megemlíteni, hogy jóllehet az érdek, amely a pártok tevékenységének alapjául szolgál, Ward szerint is mindekelőtt gazdasági, s „hogy az állam (különösen monarchikus formájában) arra törekszik, hogy az uralkodó osztály előnyeit biztosítsa”, azzal nem foglalkozik, hogy „miféle közös érdek tartja össze a pártokat, és miért győz az egyik, és miként a másik fölélt...”²² Szabó tömör válasza e recenziójában egy marxi tézisen alapul. Az „amely a termelésnek magasabb formáját képviseli. A politikai pártok működése csakis ennek a ténynek világításában látszik csakugyan az evolúció funkciójának.”²³

A már említett Asturaro *A történelmi materializmus és a szociológia* című írásával kapcsolatosan megjegyzi: az egyes „*társadalmi tünetmények*”: Gazdaság, Család, Vallás, Művészet, Tudomány sorrendjét is kutatva *nem* elégséges a gazdaság prioritásának megállapítása, mert jóllehet „a történelmi materializmus a legutolsó és legpozitívabb kísérlet a *társadalmi tények* vagy azok egy részének *megvilágítására*, szükséges egy általános szociológia.”²⁴ (Kiemelés – H. T.)

21. Szabó Ervin: Társadalmi harcok. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 88.

22. Uo. 95.

23. Uo.

24. Szabó Ervin: Történelmi materializmus és a szociológia. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 80.

A kongresszus további hozzászólásait Szabó csak tömören ismerteti. Hosszabban szól Ludwig Gumplovicz *A társadalmi harcok szerepe az emberiség fejlődésében* című előadásáról.²⁵ A grazi professzor felfogása szerint – írja – „a szociológia első és legfontosabb feladata, hogy a történelem labirintusában, amely első sorban vég nélküli társadalmi harcok elbeszélése, Ariadné-fonalul szolgáljon.” Gumplovicz kérdéseit ösztönzőnek tekintí, válasza-
it azonban több pontban vitatja. Könyvünk témája szempontjából talán a legtanulságosabb, amit a *háborúk* sorsszerűségével, a „*leigázás*” kiiktathatatlanságával kapcsolatban mond.

Gumplovicz tézise logikus – írja Szabó –, ha az embert önző érdek által vezérelt lénynek tekintjük. De ha ehelyett konstrukciónkat a *gazdasági szervezetre* alapozzuk, az eredmény egészen más. Akkor nem veszítjük szem elől „a gazdaság szervezetének másik módját, amely majdnem akkora szerepet játszik, mint a kényszerítés: ez az összeműködés, a kölcsönös segítség. Azután azt is észreveszi, hogy a munkára kényszerítés gazdasági formájának alakulása egyúttal fejlődés a kényszer erőszakosabb, brutálisabb formáiból enyhébbekre, hogy úgy mondjuk: emberiesebbekre. A rabszolgaság kétségen kívül erőszakosabb kényszerszervezet, mint a job-
bágyság, s a bér munkásság viszonylag emberiesebb ennél.”²⁶

Hogyan vált ez lehetségessé? – teszi fel a kérdést Szabó. „Csak úgy – hangzik a válasz –, hogy a kényszerítés *szükségessége* lett kisebb. Vagyis egyrészt a munka vált kevésbé súlyossá, ami az emberiség technikai ismereteinek gyarapodása, tehát a *munkaeszközök* javítása által történt, másrészt a munkára való kényszerítés az évezredek folyamán bizonyos állandó idegutakat vájít ki az emberben, és részben önként megteszi azt, amit azelőtt csak kényszerítve tett.”²⁷

25. Szabó Ervin: Történelmi materializmus és a szociológia. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 96–98.

26. Szabó Ervin: Történelmi materializmus és a szociológia. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 98.

27. Szabó Ervin: Történelmi materializmus és a szociológia. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 98–99.

Szabót foglalkoztatta a „vidéki Magyarország” is, ezért emelte be tanulmányai sorába az agrárkérdések alakulását. Álláspontja szerint a magyar szociáldemokraták nem jelentőségének megfelelően foglalkoztak a kérdéssel s ennek szemléletbeli és módszertani okai is voltak.

Szabó Ervin *Az agrárkérdés Magyarországon* című írása a magyar társadalmi viszonyok tömör, lényegre törő összegzésével kezdődik. „Elég felületes pillantást vetni Magyarország gazdasági szerkezetére és társadalmi szervezetére, hogy kimutassuk: a parlamenti rezsim és a nyugat-európai liberális intézmények homlokzata alatt az ipari kapitalizmusnak még csak a kezdeti stádiumába lépő feudális szervezet rejtőzik.”²⁸ A tézist számokkal bizonyítja: „A mezőgazdaságilag hasznos terület nem kevesebb, mint 36,8%-a nagybirtok (500 katasztrális hold = 287,5 hektár feletti üzemek); a kötött birtok (hitbizomány, holtkéz stb.) már 1978-ban 21,8%-át tette ki a megművelhető területnek, 1895-ben az ún. liberális korszak 25 éve után már 34,8%-ot, ma biztosan még többet.”

Ami az ország foglalkozási szerkezetét illeti, azt ugyanez a megkétszágosság jellemzi: „Az összes keresőknek 17,5%-a tevékenykedett 1900-ban a bányászatban, iparban, kereskedelemben és a közlekedésben, míg a mezőgazdaság a keresők 71,9%-át foglalkoztatta: (1 550 000 szemben a 6 350 000-rel).”²⁹

A feudális viszonyok továbbélését tanúsítja a *jövedelmi viszonyok* alakulása is. Ennek kapcsán a GYOSZ titkárának, dr. Hege-düs Lórántnak számításaira hivatkozik. A telekadó, kereseti adó számsorait idézve jelenti ki: „Az 1848-ban végrehajtott jobbágy-felszabadítás és az általános adókötelezettség bevezetése ellenére

28. Szabó Ervin: *Az agrárkérdés Magyarországon*. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 104.

29. Uo. (A „holtkéz” az akkori szóhasználatban azonos az egyházi birtokkal). A tanulmány eredeti megjelenési helye (németül): *Die Agrarfrage in Ungarn. Die Neue Zeit*, 1908. 2. 58–63.

csak annyi változás történt, hogy korábban minden nemes adómentes volt, ma azonban érdemben csak a 2000 nagybirtokos.” *Érdemben* – mert mint Szabó írja –, „ha fizetnek is bizonyos adót, ezt a közvetlen gazdasági és gazdaságilag értékesíthető politikai privilégiumok formájában bőségesen visszatérítik nekik.”³⁰

E privilégium testet öltött a politikai rendszerben, „a törvényhozás és közigazgatás két leghatalmasabb tényezőjének” összetételében. A törvényhozó testület a főrendiház és a képviselőház. Az előbbihez „örökösödési jogon csak nagybirtokosok tartoznak”, míg a képviselőház tagjait a lakosság 6,1%-a, 1 100 000 lakos választja.³¹ „Képzeljük csak bele magunkat ebbe a miliőbe – írja Szabó – és megtaláljuk mindazoknak a magyarországi eseményeknek és harcoknak a kulcsát, amelyek a külföldet néha meglepik.”³² E szempontból meghatározónak tartja – s ez valamennyi tanulmányának, általában véve szociológiai értékszemléletének meghatározó momentuma, hogy „a negyvennyolcas forradalom *nem polgári, hanem agrárforradalom* volt”, amely „az ország gazdasági szerkezetén annyit változtatott, hogy a jobbágyok felszabadításával *bérmunkásokat juttatott a nagybirtok számára* (1900-ban nem kevesebb, mint kétmillió a nincstelen földmunkások, tiszta proletár elemek száma), és megnyitotta az utat az ipari fejlődés előtt.”³³ (Kiemelés – H. T.)

30. Szabó Ervin: Az agrárkérdés Magyarországon. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 104–105.

31. Szabó Ervin: Az agrárkérdés Magyarországon. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 105. *Laky Dezső* – néhány évtizeddel később – *Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere* című tanulmányában a válság előtörténetét felvázolva dokumentálja, hogy e válságot „a kiegyezést követő korszak gazdaságtársadalmi folyamatai alapozzák meg.” Lásd Laky Dezső: *Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere. Társadalomtudomány*, 1931. 1–2. 28–49.

32. E miliő felidézésében segítségünkre lehet a szépirodalom. Lásd Kemény Zsigmond: *Férj és a nő*. Pest, 1852; Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya*. Pest, 1855; Asbóth János: *Három nemzedék*. Pest, 1873; Asbóth János: *Álmok álmodója*. Budapest, 1878; Arany László: *Déliabok hőse*. Pest, 1873; Tolnay Lajos: *A falu urai*. Budapest, 1885; Tolnay Lajos: *A nemes vér I–II*. Budapest, 1886.

33. Szabó Ervin: Az agrárkérdés Magyarországon. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 105.

Mindez kihat az ország társadalmi-gazdasági szerkezetére, s egyben prejudikálja a társadalmi osztály harcát. Ugyanis „a lassan fejlődő iparban – amely egy burzsoá rezsim egyetlen alapja – a dolgozó 650 000 munkásnak a harcát nemcsak a vállalkozók ellen kell vívnia, mert ezek mögött áll a privilegizált vállalkozók falanxa, amely az egész gazdasági és politikai törvényhozáson uralkodik. A modern Magyarország minden kérdése végső soron a nagybirtok problémájába torkollik.”³⁴ (Kiemelés – H. T.)

Magam nem a szindikalizmus tematizálásában, hanem a magyar társadalomfejlődés e kulcsfontosságú fejlődési jellemzőjének felismerésében látom Szabó Ervin szociológiai örökségének legfontosabb elemét. Igaz, a kötött birtok, nagybirtok problémájával a Huszadik Század más szerzői is foglalkoztak,³⁵ de Szabó felismerése távlatosabb, kérdésfeltevése túlmutat cikke megírásának időpontján. A nagybirtok, a feudál-kapitalista „nehézék” felszámolása, mint megoldandó feladat – jóllehet „él” a két forradalom éveiben, a két világháború közötti évtizedeiben (lásd a Márciusi Front programját) –, érdemben azonban a föld-reform, ha sok hiátussal is, csak 1945-ben valósul meg.³⁶

Szabó Ervin maga empirikus vizsgálatokkal nem foglalkozott. Figyelembe kell azonban venni, hogy ez az irányzat a 20. század tízes éveiben még az Egyesült Államokban is kiforróban van; s érdemben hasonló a helyzet Németországban is. Érdem-

34. Uo.

35. Lásd Ágoston Péter: A kötött birtok szociális határai. In *A szociológia első magyar műhelye*. 2. k. I. m. 152–173. Más irányzatok képviselői közül lásd Kenéz Béla: *Nép és föld*. Budapest, 1917, Grill Károly Kiadóvállalata. Bernát István: *Agárius törekvések. Múlt, jelen és jövő*. Budapest, 1912, Kilián.

36. A földreformról lásd Vámos Jenő: *Városélelmzés és földreform*. Budapest, 1915, Athenaeum; Szeder Ferenc: *Milyen legyen az igazi földreform?* Budapest, 1924, Népszava; Takács Ferenc: *A földművelő népesség követelése és a földreform*. Budapest, 1935, Népszava; Salamon Konrád: *Márciusi Front*. Budapest, 1980, Magvető; Huszár Tibor: *Erdei Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, 2012, Corvina; Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, 1969, Akadémiai.

ben, mert első munkáival már a századelőn jelentkeznek *Ferdinand Tönnies* (1855–1936) és a tízes években már kibontakozott az ún. metodikai vita *Gustav Schmoller* és *Carl Menger*, valamint a *Német Szociológia Társaság* keretében *Max Weber* (1864–1920) és *Rudolf Goldschied* között.³⁷

A *Társadalomtudományi Társaság* munkáját Szabó természetesen jól ismerte, de a *Vasárnapi Kör* – Lukács, Mannheim, Hauser, Balázs Béla a századelőn ennek az összejövetelein vett részt elsősorban – az érdeklődési körén kívül esett.³⁸ E tényről talán az is magyarázza, hogy a *Vasárnapi Kör* összejöveteleinek fő témái a filozófia tárgykörében mozogtak. Lukács György 1966-ban kelt emlékezéseiben a két értelmiségi tömörülés viszonyáról a következőket írta: „Közös álláspontunkat (mármint a *Vasárnapi Körön* belül – H. T.) úgy lehetne kifejezni, hogy elutasítottunk minden koncessziót a magyar reakcióval, és ebben a tekintetben vállaltuk a szövetséget a Huszadik Századdal is, viszont világnézeti éles ellentétben voltunk a szabadgondolkodó pozitívizmussal. Ebből nőtt ki azután a *Szellemi Tudományok Szabad Iskolája*, amely 1917-ben indult meg; itt *Fülep Lajos*, *Balázs Béla*, *Ritoók Emma*, *Mannheim* is előadott, én is előadtam. Ez az intézmény különben egyáltalán nem volt hivatalosan ellenséges viszonyban Jásziékkel – például *Szabó Ervin* szimpatizált ennek az iskolának a megalapításával és egyáltalán nem tekintette ezt ellenük irányuló akciónak.”³⁹ (Kiemelés – H. T.)

Visszakanyarodva Szabó Ervin század eleji stúdiumaihoz, Németországgal foglalkozó írásainak centrális témája a *nagyipar* és az *ipari munkásság*. Példaként egy írását idézzük, recenzióját ar-

37. Lepsius, M. Rainer: *Soziologie in Deutschland und in Österreich 1918–1945*. Opladen, 1981, Westdeutscher Verlag.

38. *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Budapest, 1980, Gondolat.

39. Lukács György emlékezése. In *A Vasárnapi Kör*. I. m. 57.

ról az 1916-ban Lipcsében megjelent „*A nagyipari munkásság élet és lélektanához*” című könyvről, amelyben Szabó megfogalmazása szerint „*az objektív szociológia módszereivel*” készült vizsgálatok eredményeit mutatja be.⁴⁰ Ezen írásának sajátossága az a finom ironia, amellyel az ún. „*objektív szociológia*” módszertani apparátusát bemutatja és elemzi.

Az elkészült tanulmányokból mindössze kettőt tekintett sikeresnek, „a többi igen kevéssel járul hozzá a kérdéshez. Alig lehet kérdéses, hogy ezt az eredménytelenséget nagyrészt a munkaterv elhibázottsága okozta. Miről volt szó? Hogy tömegvizsgálatokkal (mérésekkel, összehasonlításokkal, kérdésekkel) megállapítsák a nagyipari munkások értelmi kvalitásait és munkájuk hatását érzelmi világukra. Minthogy az egyéni lélektan túlságosan is tökéletes ahhoz, hogy határozott és pontos, egymáshoz mérhető szellemi és lelki karakterisztikonokat szolgáltatson, a vizsgálatnak mindenesetre néhány, tömegesen megnyilatkozó és könnyen megállapítható tulajdonság megállapítására kellett volna szorítkoznia. E helyett a kibocsátott kérdőív nem kevesebb, mint 27 fő-, és ezeken belül még egy sereg alkérdést tartalmazott, közöttük igen sok olyat, amelyre a felelet eleve nem lehet őszinte, vagy megint a hangulattól függő, szubjektív vélemény.”⁴¹

Ugyanakkor figyelemre méltónak tartja a vizsgálat empirikus megközelítéseit, mert túl a kérdéseken, a kérdőívek szerkesztői betekintést nyertek „a gyár összes könyveibe, a bérlistákba is”. Pozitívnak tekinti, hogy a vizsgálódásokat a munkások bizalommal kísérték, annál is inkább, mert annak egyik

40. *Untersuchungen über Auslese und Anpassung (Berufswahl und Berufsschicksal) der Arbeiter in den verschiedenen Zweigen der Grossindustrie.* Band 1-2. Leipzig, 1910, Duncker und Humblot. Ismerteti Szabó Ervin: A nagyipari munkásság élet- és lélektanához. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 132–136.

41. Példaként idézve: „Milyen választ lehet várni az ilyen kérdésekre: 10. Aus welchem Grund haben Sie diesen Beruf ergriffen? Vagy: 19. Nach welcher täglichen Arbeitsdan tritt bei Ihnen erfahrungsgemäss Ermüdung ein? Vagy: 27. Welches Lebensziel hoffen Sie zu erreichen? Uo.

irányítója (Marie Bernays) „a vizsgálatok előtt ismeretlenül több hétig dolgozott köztük, mint egyszerű munkásnő.”⁴²

A kérdőíves vizsgálat néhány eredményét külön is megemlíti. Jóllehet az eredmények „nem meglepők, de mivel *először jelennek meg, pontos számadatokra alapítva*, különös megemlítést érdemelnek.” (Kiemelés – H. T.) Így tanulságosak az egyes munkáscsoportok származására vonatkozó eredmények. Például „a javító- és szerelőmunkások (gépészek, stb.), a tanult akkordmunkások (szövők, fonók $\frac{3}{4}$ része), a 10 km-en belüli körzetből származik; minél alacsonyabban kvalifikált kategória, a származáshely távolsága átlag annál nagyobb. Hasonló az irányzat a származáshely nagysága tekintetében: a tanult munkások közül mind többen valók 5000 lakónál többet számláló községekből; a tanulatlan munkásnők mind nagyobb számban valók a faluról. A cérnázók közt 1891-ben 14,8% volt falusi leány, 1908-ban 40%; a nyújtók (*Streckerinnen*) közt 1891-ben 22%, 1908-ban 33%, stb.”⁴³

1912-ben a *Társadalomtudományi Társaság* jubileumi ülésén is ő elnökölt. Ott mondta e programigényű szavakat a társadalmi folyamatok empirikus vizsgálatának fontosságáról: „Amit a fizikus, vegyész, pszichológus laboratóriumában végezhet: hogy logikai dedukcióit kísérlet útján, az érzéki megismerés ellenőrzése alá vesse, azt a szociológusnak az eleven életben kell elvégeznie. Maga a társadalmi élet a szociológia laboratóriuma, az átélés, a *Selbsterleben* az az érzékelés, amely nemcsak meglevő megismeréseink ellenőrző próbája, hanem egyúttal az új megismerések termékeny forrása is.”⁴⁴

42. Szabó Ervin: A nagyipari munkásság élet- és lélektanához. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 133.

43. Szabó Ervin: A nagyipari munkásság élet- és lélektanához. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 134.

44. Szabó Ervin: A Társadalomtudományi Társaság föladatai. Elnöki megnyitó beszéd. In uő: *Hol az igazság?* I. m. 141–142.

Szabó Ervin viszonylag fiatalon, negyvenegy éves korában hunyt el. Egyik utolsó levelében Sárszentágótáról írja Babits Mihálynak: „Kedves Mihályom, remélem lázadat hamar kiizzadtad, s egészen rendben vagy... Én még mindig oly gyöngye és bágyadt vagyok, mint még soha életemben. Egész nap fekszem és ülök kabátokba és kendőkbe bugyolálva. Aladárral együtt sokszor és szeretettel üdvözöl és ölel, Ervin.”⁴⁵

Alig néhány héttel később, az 1918-as forradalom előestéjén, szeptember 29-én hunyt el, temetése október 2-án volt a Farkasréti temetőben.

45. Szabó Ervin Babits Mihályhoz. Sárszentágota, 1918. július 23. In *Szabó Ervin levelezése*. 2. k. I. m.

■ SZENDE PÁL ■ (1879–1934)



Szende Pál Nyírbátorban született. Apja Schwarcz Adolf községi orvos volt, édesanyja jómódú földbirtokos leánya, Adler Rózsa. Nevelődésében az intellektuálisan is igényes családi miliőnek nagy szerepe volt. Elemi iskoláit a később várossá előlépett Nyírbátorban, gimnáziumi tanulmányait a megyeszékhelyen végezte, a Nyíregyházi Ág. Hitv. Evangélikus gimnáziumban érettségizett. Történelmi tárgyak iránti érdeklődése már a gimnáziumban megnyilatkozott. Ebben vélhetően szerepet játszott édesanyja bátyja, a jeles történész, *Acsády Ignác*.¹ Érdeklődését tanúsítja, hogy 1894/95-ös tanévben *Themistokles és Aristeides* című pályamunkáját pénzdíjjal jutalmazták. Érdeklődése tartósságáról tanúskodik, hogy „*Hol vagy István király*” című pályamunkáját a legjobbak közé sorolják.² Gyurgyák János Szende Pál pályá-

1. *Acsády Ignác* (1845–1906) a jogi tanulmányok elvégzése után a Pesti Napló munkatársa lett. Gazdaság és társadalomtörténeti témák iránti érdeklődése a 19. sz. nyolcvanas éveitől követhető. Fő művét: „*A magyar jobbágyság története*”-t 1906-ban, majd 1944-ben és 1950-ben is kiadták. További fontosabb művei: *Magyarország Budavár visszavétele korában*. Budapest, 1846; *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában*. Budapest, 1890; *Magyar birodalom története*. I-II. Budapest, 1903–1904.
2. A Nyíregyházi Ág. Hitv. Evangélikus gimnázium értesítői 1888–1896.

ját felvázoló kismonográfiájában gimnáziumi éveit részletesebben jellemzi.³

Közvetlenül érettségijét követően iratkozott be a budapesti tudományegyetem állam- és jogtudományi fakultására. Az Egyetemi Levéltár ezen időszakra vonatkozó anyagai ugyan jórészt megsemmisültek, a szigorlati jegyzőkönyvek viszont megmaradtak, így, hogy a Szigorlati Bizottság Timon Ákos dékán elnökletével vizsgáit „egyhangúlag elfogadta és megdicsérte”.⁴

Szende az egyetem elvégzése után először egy ügyvédi irodában helyezkedett el mint ügyvédbojtár, joggyakornok. Az ügyvédi vizsga után négy éven keresztül tevékenykedett ügyvédként (1904–1908), a kliens-szerzés azonban nem az ő világa, jogi ismereteit ezen években nem tudta kamatoztatni.

A világháború visszavetette az ügyvédi tevékenységet – Szende, aki vártüzéri kiképzést kapott, a frontot is megjárta. A keletgalíciai Przemysl erődből annak orosz–lengyel erők általi bekerítése előtt néhány órával, szinte már csodával határos módon sikerült kikerülnie.⁵

A frontról való hazatérését annak köszönheti, hogy az *Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület* (OMKE), amelynek ügyvédi praxisa felfüggesztését követően tisztviselője lett, igényelte munkáját, így a szolgálat alóli felmentését kérte. Szendét az összeomlást követően az 1918-as polgári forradalomba torkoló események vezérkarában látjuk: a *Nemzeti Tanács* egyik vezetője, s tagja lesz Károlyi Mihály első kormányának.⁶

3. Gyurgyák János: *Szende Pál. (Paul Szende) 1877–1934.* Magyar Szociológiai Füzetek 1. Budapest, 1985, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Gyurgyák közli Szende Pál műveinek, cikkeinek – eddig feltárt – jegyzékét.

4. Egyetemi Levéltár, Jogtudományi Szigorlati jegyzőkönyv. IX. 1898–1902.

5. Varró István: *Szende Pál. Századunk*, 1934. 230–241.

6. 1918. X. 31-től XI. 25-ig pénzügyminisztériumi államtitkár és a minisztérium vezetője; 1918. XI. 25-től 1919. III. 21-ig pénzügyminiszter. 1919. I. 19-től a kormányt Berinkey Dénes vezeti. Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975.* Budapest, 1978, Akadémiai, 58–59, 297.

Politikai pályafutásával párhuzamos, jóllehet több nehézséggel terhelt és több szakaszra oszlik *tudományos pályája*. Az első szakasz reprezentatív tanulmányának tekintjük az 1912-ben született *A magyar ügyvédség válsága* című írását.⁷

A tanulmány műfaja mai terminológiával *társadalomtörténet, történetiszociológia*. Szende tanulmánya megalapozásához a jogtörténeti statisztikai tényanyagon túl áttanulmányozta az ügyvédséggel foglalkozó kurrens hazai és külföldi szakirodalmat is. A tanulmány kiinduló tétele azzal az először *Herbert Spencer* által felidézett történelmi ténnyel kapcsolatos, hogy „a társadalmi fejlődés kezdetén rendszerint ugyanazok a személyek alkotják a jogszabályokat, adnak útbaigazítást és magyarázatot, s végül ők döntenek a felmerült jogvitákban. Később egyrészt a jogszabályok szaporodása, másrészt a társadalomtudományok növekedése folytán eme tevékenységek differenciálódnak. A jogtudósok csoportja szétválik olyanokra, akik alkotják, illetőleg megszövegezik a törvényeket, azokra, akik alkalmazzák a jogszabályokat és végül, akik tanácsot adnak a védelemre szorult embereknek, a peres eljárásban érdekeiket megvédik.” Szende az idézett gondolat utolsó mondatához hozzáteszi: „Az utóbbiakat nevezzük mai szóval ügyvédeknek.”⁸

Tanulmányában felidézi az általa „nagyjelentőségűnek” nevezett „foglalkozási ág” kialakulásának történelmi stációit, változó funkcióit, típusait. Nem idézhetjük ezen adatgazdag tanulmány részleteit, csak szerkezetét igyekszünk bemutatni, s a történeti stációk néhány Szende által fontosnak tartott jellemzőjét idézzük fel.

Szende az ügyvédség szerepét az *osztályállam* belső jellemzőiből vezeti le. Ez a szerep felfogásában egyrészt az uralkodó osz-

7. Szende Pál: *A magyar ügyvédség válsága. Huszadik Század*, 1912, 29–43, 194–206, 547–551. A tanulmány egy részletét Szende felolvasta a TT 1916. okt. 25-i ülésén.

8. Spencer, Herbert: *Principles of Sociology*. 3. k. 257–277. Idézi Szende Pál: *A magyar ügyvédség válsága*. I. m. 121.

tályon *belüli* vitákkal kapcsolatos. Az „osztályállam – ez a Szende által használt fogalom – a magántulajdon intézményén nyugszik. Ennél pedig a folytonos tulajdonjogi viták és perek elkerülhetetlenek. Minél bonyolultabb a jogrendszer, annál bonyolultabb a jogrendszer, amellyel a törvényt megvédi, annál gyakoribbak és élesebbek a jogviták.”⁹ Az általa e tétel bizonyításával kapcsolatban felhozott történelmi példák elnagyoltak, ezért nem is mindig pontosak, a példákból levont következtetés azonban érvényes: „a társadalom kiváltságosai tudatosan oly módon alkotják a jogszabályokat, hogy azokban rajtok kívül minél kevesebben igazodhassanak el, s főleg hogy a jognak alávetett néposztályok azokat ne ismerhessék. Minthogy a jogszabályok tömege egyre növekedik, később már az uralkodó osztályok tagjai sem képesek bennük eligazodni, és ők is tanácsadásra, vezetésre szorulnak.”¹⁰ E folyamat egyik következménye, hogy „a *jogtudás* és a *jogismerés* külön foglalkozási ággá alakul. Mennél bonyolultabb a jogrendszer, annál inkább szükség van jogban jártas tanácsadóra. Innen az ügyvédség nagy jelentősége a legfeljebb kapitalista államokban, mint pl. Angliában és Észak-Amerikában.”¹¹

Jelentősnek ítéli Szende az ügyvédség szerepét az *osztályközi vitákban* is. Ilyen ügyekben szerepük kétféle lehet. „Rendszerint a gazdaságilag erősebb fél oldalára áll. Segédkezet nyújt ahhoz, hogy az osztályuralomnak kedvező jogszabályok végrehajtassanak, avagy közreműködik abban, hogy az alsóbb néposztályokra kedvezőbb törvény a peres és perenkívüli eljárásban hatályából kiforgattassék.” „Másképpen az ügyvéd támogatja és felvilágosítja az alsóbb osztályokhoz tartozó egyéneket: mihez van joguk, mire

9. Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. I. m. 122.

10. Uo. Tézise igazolására Szende külföldi szerzőre is hivatkozik: Pollock, Frederick: *Essays in jurisprudence and Ethics*. London, 1882, MacMillan and Co. Pollock, Frederick: *Das Recht des Grundbesitzes in England*. Berlin, 1889, Verlag von Franz Vahlen.

11. Uo. Szende Pál ezen állítását – újabb forrásanyagok felhasználásával – 1977-ben (!) pontosítja René Dávid: *A jelenkor nagy jogrendszerei: összehasonlító jog*. Budapest, 1977, Közgazdasági és Jogi, 323–370.

kötelezi őket a törvény, és így segédkezet nyújt nekik, hogy a törvény által biztosított jogaiktól őket a kiváltságos elemek el ne üthessék.”¹²

Történelmileg visszatekintve Szende ugyanakkor számos példát hoz fel arra, hogy *minden* osztály – így az elnyomottak is – az „osztályállamban” nem nélkülözhetik „a közéleti szereplésben és a szónoklásban jártas ügyvédek”et. A vezérférfiak közül a nagy francia forradalomban Robespierre, Danton, Desmoulins, 1848-ban Ledru-Rollin, Crémieux, 1870-ben Gambetta, Jules Farre (stb.) ügyvédek voltak. Ügyvédek vezették az 1848. évi bécsi forradalmat (Bach); ők játszottak döntő szerepet a XIX. század olasz forradalmaiban (Manin); az Italia Unita megalakításában (Mazzini) és Magyarország forradalmi mozgálmaiban. Kossuth Lajos is az volt. Viszont minden reakciós mozgalom vezérkarában úgy Magyarországon, mint külföldön, ügyvédek találunk.”¹³

Szende e tétele azonban nem egyértelműen igazolható. Egyrészt jóllehet a forradalmak vezetői között valóban számos ügyvéd volt, de a XVII. században – úgy Angliában, mint Franciaországban – a jogrendszer megalkotásában és alkalmazásában a főszerepet a „köztörvényi jogászok” játszották. Példaként idézzük a jeles angol történészt, Christopher Hillt: „A kancelláriai törvényszék (1660–1680 között – H. T.), mint a méltányosság szellemében ítélező bíróság, kezdte kialakítani a maga jog-

12. Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. I. m. 123. A jogászság s különösen az ügyrendek illetén szituáltságát érdekes megközelítésben vizsgálja Weyrauch és Szendével rokon következtetésre jut. Weyrauch, Walter Otto: *Zum Gesellschaftsbild des Juristen*. Sociologische Texte 48. Neuwied und Berlin, Luchterland Verlag, 256–286. (Angolból fordítva és átdolgozva).

13. Uo. 124. Újabb irodalom a forradalmak korából. Hobsbawm, Eric J.: 1789. Budapest, 1964, Kossuth, 60–86; az olasz értelmiségről; az intellektuális funkciók gyakorlásáról. Gramsci, Antonio: Az értelmiség és a kultúra szervezete. In *Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek – értelmiségvizsgálatok*. Válogatta és szerkesztette Huszár Tibor. Budapest, 1973, Gondolat, 360.

rendszerét és precedenseit. Továbbra is köztörvényi jogászt neveztek ki főkancellárnak.”¹⁴

A „dicsőséges forradalmat” követő évtizedekben a jogállapotokat a szigetországban egyszerre jellemzi, hogy „szabaddá teszi a jogászokat”, másrészt újra felerősödik az a jogi irányzat, „amely kegyetlenebbé tette a magántulajdont védő törvényeket”. A bolti lopást és az albérlők által elkövetett bútorlopást halállal is lehetett büntetni.

Ezzel egyidejűleg végbement a „jogi eljárások forradalma”. Fokozatosan elvált a „modern” a „középkoritól”, ennek következményeként „a precedensekre és tekintélyekre való hivatkozást” megkülönböztették az ügyek „ésszerű megítélésétől”. 1669 után már két tanúra volt szükség ahhoz, hogy valakit árulással lehessen megvádolni. A vádlottnak joga volt a teljes ügyvédi védelemhez, meg kellett kapnia a koronatanúk és esküdtek névsorát. 1697-ben fordult elő utoljára az angol történelemben, hogy bírói tárgyalás nélkül ítélték valakit halálra.¹⁵

Csak ezeket a történéseket követően változik és módosul az igazságszolgáltatásban folyamatosan az ügyvédség szerepe. De – s ezt Szende szellemes példákkal szemlélteti – az ügyvéd még hosszú évtizedekig ütközőpont e processzusban. „Napóleon – említi Szende – úgy nyilatkozott, hogy ki kellene minden ügyvédnek a nyelvét tépetni, aki a kormány ellen mer felszólalni. Nagy Frigyes is ily okokból törölte el 1780-ban a porosz ügyvédséget. I. Ferenc császár gyűlölte az olasz ügyvédeket, őbennük látta a folytonos forradalmi mozgalmak értelmi szerzőit.”¹⁶

Nem kívánjuk e cikket teljességgel kivonatolni, csak szemléltetni szeretnénk volna, hogy Szende *szakcikkei* is milyen gondolatébresztők.

Szende lényeglátó, tömörítő készségét tanúsítja a századelő magyar ügyvédségének általa konstruált két típusa: a *feudális*,

14. Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada*. Budapest, 1968, Kossuth, 18.

15. Hill, Christopher, i. m. 236–237.

16. Szende Pál: *A magyar ügyvédség válsága*. I. m. 125.

illetve a *merkantil*. Erénye e két típus jellemzésének történeti beágyazottságuk felvázolása, ami társul a típusok változó összetételének, számának, mobilitásának adekvát jellemzésével. Különösen szemléletesen írja le, hogy a jobbágyrendszer megszűnését követően a birtokos osztály „összes hajótörött vagy meggyengült elemei” a legkevesebb munkát, tanulást igénylő jogi pályák felé fordulnak”, majd a *közhivatalok* elfoglalását követően, hogyan módosítják pályájukat az ügyvédi pálya felé, mert a „közhivatallal szemben nagy előnye, hogy a szabad mozgás hasonlíthatatlanul nagyobb, az érvényesülésnek a jövedelmek szerzésének több a módja.”¹⁷ Hogy e folyamat lelassul, annak oka, hogy az érdekvédelmi szervezeteknek (ügyvédi kamaráknak) sikerült olyan vizsgakövetelményeket intézményesíteni, amelyeknek letételére sokan nem vállalkoztak.

Ugyanakkor az ún. *merkantil* típusú vállalkozó ügyvédek megjelenésével ez a kép módosul. Ők, különösen a polgárság szélesebb körű kiterjedését követően, olyan kapcsolati hálót hoztak létre, amely segítségével „minden” ügy keresztülvihetővé vált, különösen, ha képviselői stallumot is szereztek. Szende e típust a *korruptió* mestereiként jellemzi. Ez a vállalkozó ügyvédtípus nem egyszerűen jogi tanácsadással foglalkozott, hanem kereskedelmi ügyletekkel és kölcsönök közvetítésével is: „fezőr, ügynök, parcellázó, gründoló, egyeztető és kijáró mindenese lett belőle.”¹⁸

Azonban ezek a törvényi, jogi szabályozással összhangban lévő változások, a gyakorlatban bumerángthatást idéztek elő, s a pálya eltömegesedéséhez vezettek. Szende bizonyítja: ez az alapja az ügyvédség proletarizálódásának, amely 1875 után gyorsult fel, különösen a városokban. „Az ügyvédproletariátus a városokban szaporodik a leggyorsabban, mert a tőkekoncentráció is ott a legnagyobb, a megélhetés kilátásai kedvezőbbek, a kulturális szükségletek kielégítése valószínűbb. (...) Az ügyvédi kar

17. Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. I. m. 133.

18. Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. I. m. 145.

körében is kétségbeesett diminuendo licitálás indul meg, hogy ki vállalja el olcsóbban az ügyeket. Ennek következtében az ügyvédi munkadíjak gyakran valósággal az éhbérek színvonalára süllyednek le.”¹⁹

Szende következtetése: ebben a joggal kétségbeejtő helyzetben sokasodik – mint menekülési útvonal – a *politikai kapcsolatépítés*, az ún. proletárügyvédek „a politikai pártok érdekében mindennemű szolgálatokra kaphatók. Igyekeznek házasság, fezőrség, pénzügyletekben való részvétel útján maguknak állandó jövedelmet biztosítani.”²⁰

Szende Pál e cikke joggal keltett figyelmet a Huszadik Század szerzői körében. Minden, a cikkben előforduló ismétlés ellenére tanulmánya egyszerre bizonyítja Szende kiváló íráskészségét, az adatkezelésben, a források felhasználásában való jártasságát. Nem véletlen az ilyen készségeket, jártasságokat követelő politikai pályán való gyors előmenetele.

Az 1918-as forradalmakat követő években Szende tudományos pályáján új szakasz kezdődik. A társadalmi tényeket leíró *történetpszichológiai* írásokat felváltják a *tudás*, az *ideológia* szerkezetét *elemző analitikus* tanulmányok.

Szende 1919 májusában érkezett Bécsbe, ahol emigrációja első éveit töltötte. Jászi Oszkárhoz hasonlóan az első időszakban úgy vélte, hogy Horthy uralma átmeneti, s néhány hónap múlva hazatérhet.²¹ E reménye nem akadályozta meg abban, hogy bekapcsolódjon az emigráció életébe. Kapcsolatba került az ún. *Világosság* csoporttal, amelynek néhány tagját (*Kunfi Zsigmond*ot, *Rónai Zoltán*t) már a *Társadalomtudományi Társaság* vitáiról, illetve a *Nemzeti Tanács*ból is ismerte. A *Bécsi Magyar Újság*ban cikket közöl, felújítja ismeretségét az ugyancsak emigrációban élő Károlyi Mihállyal. Levélváltásukból azonban kitetszik, hogy bár szolidari-

19. Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. I. m. 149.

20. Szende Pál: A magyar ügyvédség válsága. I. m. 150.

21. Gyurgyák János, i. m. 19–20.

tást vállal a lemondásra kényszerített köztársasági elnökkel, jelentősek kettőjük között a nézetkülönbségek. Két levél őrződött meg. Az 1920. február 20-i dátummal írt levélben ez olvasható: „...Be kell látni, hogy csődbe vittek bele nagy, bölcs államférfiak. (...) Van-e azonban kilátás arra, hogy a reakció önként belássa, hogy elveszítette a csatát, s hogy tulajdonjogának szentségével együtt le kell mondania? Ugyebár nincs! És itt ismétlődik a történelem, nemcsak a Bourbonok és a Kun Bélák nem tudnak tanulni – mint ahogy leveledben helyesen jegyzed meg –, de egész osztályok, rendszerek is ebben a hibában szenvednek. A mai burzsuj nem fog az 1789-i arisztokráciától tanulni. Azt ne várd. A nagy pusztulás, ami így jönni fog azonban nem szabad, hogy kishitűvé tegyen minket.”²² E levelét Károlyi a következő vallomásos szavakkal fejezi be: „És most zárom is kissé hosszúra nyúlt levelemet, de előbb meg akarom Neked is mondani, mennyire jól esik az, hogy úgy jó, mint rossz sorsban barátom maradtál.”²³

1920. december 13-án Károlyi újabb levelet írt Szende Pálhoz. Ebben a háború utáni változásokat, s azok következményeit veszi számba, társítva azt saját reményeivel, s a további életútját végig kísértő *illúzióival*: „Nemcsak mi és Németország, de a Kisantant is a megvert államhoz tartozik. A közös nyomorúság közös érdekeket szül.”²⁴

Könyvünk témája szempontjából a levél egy Szende Pál álláspontjával kapcsolatos kitétele különösen fontos: „Ami azon megjegyzésedet illeti, hogy ha bekövetkezik az, amit magad is valószínűnek tartasz – ti, ha Oroszország döntő módon fogja befolyásolni az eseményeket, hogy akkor te for ever visszavonulsz –, nem értem. Az élet, a politika csupa alkalmazkodásokból áll.”²⁵

22. Károlyi Mihály levele Szende Pálhoz. 1920. február 20. In *Károlyi Mihály válogatott írásai*. Budapest, 1964, Gondolat, 12–13.

23. Uo.

24. Levél Szende Pálhoz. 1920. december 13. In *Károlyi Mihály válogatott írásai*. I. m. 23.

25. *Károlyi Mihály válogatott írásai*. I. m. 23.

Szende publikációs jegyzékéből kitetszőn nem támadta Orosz-országot – 1922 októberében a NEP-ről írt egy tájékoztató, bizalmat előlegező írást.²⁶ Az emigráció első éveiben különösen az aktuális politikai történésekre összpontosuló eseményeket gloszszáz, ezen írásai összegyűjtve magyarul is megjelentek.²⁷ A kötetet Emil bátyja emlékének ajánlja. „Ez a kötet – írja az *Utószó*-ban – összefoglalása azoknak a cikkeimnek, amelyek Horthy országáról a *Világosság*, *Arbeiter Zeitung*, *Agrarier Tagblatt*, *L'Europe Nouvelle*, *Common Sense*, *The Europe* c. lapokban megjelentek.

A bevezető cikk utólag íródott... Keveset változtattam, inkább rövidítettem rajtok, a legtöbbjét idegen nyelvből kellett magyarra fordítanom, ami új szövegezést tett ugyan szükségesé, de a lényegét nem érintette.

...Nem minden megállapítás vált be, nem minden jövőbelátás bizonyult helytállónak, de az olvasó azt hiszem, meg fogja állapítani, hogy a fejleményeket nagyjában és egészében helyesen ítélt meg.”²⁸

Az „*Új október felé*” című, újonnan írt tanulmánya kiindulótézise, hogy „nem győzedelmeskedhetik Magyarországon addig a demokrácia, amíg a győztes külföldi államokban a reakció van uralmon.”²⁹ Az események alakulása Szendében azt a feltételezést erősítette, amely szerint „a győzelmes háború nyomán mindig reakció jár”. Erről tanúskodnak a magyarországi események is. „A nagy ententnek is, amikor a kommunizmus megbukott, már nem volt sürgős a magyar demokrácia. Ellenkezőleg, a fehér terror ezután az (entente) védnöksége alatt folytatta munkáját.”³⁰

Szende álláspontja tehát az „entent” megítélésében rokonult Károlyi Mihályéhoz, az orosz helyzet megítélésében álláspontja azonban radikalizálódott, és új dimenzióval egészült ki.

26. Szende Pál: Új orosz gazdaságpolitika. *Kassai Napló*, 1921. okt. 1. 7.

27. Szende Pál: *Új október felé*. Bécs, 1922, Bécsi Magyar Kiadó.

28. Szende Pál: *Új október felé*. I. m. 145.

29. Uo. 7.

30. Szende Pál: *Új október felé*. I. m. 11.

Kik a rendszer támaszai? – teszi fel Károlyi a kérdést. Szende válasza: ne becsüljük túl a pillanatnyi villongásokat, mert akik a politikai porondon pillanatnyilag ütlegelik egymást, rövidesen kibékülhetnek.

A szociológiai vénával rendelkező Szende a *szerkezeti* meghatározóknak e villongásoknál fontosabb szerepet tulajdonít. „A nagybirtok a kurzus leghatalmasabb oszlopa”. A kurzus második számú támogatója a „zsidó banktőke”. S e ténymegállapításhoz ironikusan hozzáteszi: „igaz, hogy a vezető bankigazgatók az antiszemita jelszavaktól nincsenek túlságosan elragadtatva. Viszont egyetlen rendszeren sem lehet olyan könnyen (pénzt) keresni, mint e kurzuson.”³¹

Amikor ezen írás, s a kötetében közölt többi glossza születik, még csak 1922-t írunk; a konszolidáció még háromévnnyi távolságra van, de színre lépnek már politikai pártok és a háttérben – mint Szende jól láttatja – makacs harc folyik az úri rendszer képviselői és azon „új elemek” között, amelyek a keresztény nemzeti demagógia segélyével kerültek felszínre. „Fő képviselők: az Ébredők, a MOVE és a budapesti gyülevész proletáriátus.”³² Ugyanakkor pontosan látja: „jóllehet a régi úri osztály szívesen látja szolgálataikat, nyilvánosan nem szívesen dicsekszik ezzel a barátsággal, szeretne tőlük megszabadulni, és a törvényes terror Tisza által jól bevált rendszerét helyreállítani.”³³

Szende számba veszi azokat a társadalmi csoportokat, osztályokat, amelyek – megfogalmazása szerint – a demokratikus Magyarországot felépíthetik. Számra nézve közülük a leghatalmasabb a *parasztság*. Bethlen felismerve a helyzetet, kereste szövetségüket. Napirendre került a földreform. A parasztság politikailag is lehetséges képviselője a Kisgazdapárt volt. Ezt kellett pacifikálni.

31. Szende Pál: *Új október felé*. I. m. 23.

32. Szende Pál: *Új október felé*. I. m. 17.

33. Uo.

Szende Bécsből is jól látja, hogy gróf Bethlen ezt a pártot úgy tudja kiforgatni, hogy a maga is belép; Nagyatádi Szabó István – a párt vezetője – pedig besétált Bethlen csapdjába. „Ölelkezik a grófokkal – írja Szende – és nem veszi észre, hogy a gyöngéd érintés közben kötelet csavarnak a nyakába.”³⁴

Szende Pál hazai kapcsolatait megnehezíti, később ellehetetleníti, hogy aktuálpolitikai cikkei egyre radikálisabbak. Ezért józan döntés volt részéről, hogy munkája súlypontját a teoretikus kérdésekre összpontosította, mindenekelőtt a *tudás szerkezetére, a tudás és az ideológiák viszonyára*, amelyek ugyanakkor a középkelet-európai, így a hazai – s általában az európai – politikai erők, pártok változó viszonyát is alakították.

Mindenekelőtt két tanulmányára utalunk: a *Verhüllung* (eltakarás) und *Enthüllung* (leleplezés), és az *Eine soziologische Theorie der Abstraktion* című írására.³⁵ 1919 után írt önéletrajzi töredékében elméleti irányú törekvéseit három pontban foglalta össze:

„1. A materialista történelem felfogás pszichológiai alapjainak lerakása.

2. A fennálló társadalmi rend és az egyes tudományok közötti viszony tisztázása.

3. Egy szocialista szociológia és történetfilozófia felvázolása.”³⁶

34. Szende Pál: *Új október felé*. I. m. 18–19.

35. Szende Pál: *Verhüllung und Enthüllung. Der Kampf der Ideologien in der Geschichte*. Leipzig, 1922, Hirschfeld Verlag; Szende Pál: *Eine soziologische Theorie der Abstraktion. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1923. 2. Szende ezen műveit többször megjelentették. Ismereteink szerint utoljára Szende Pál: *Demaskierung. Die Rolle der Ideologien in der Geschichte. Europäische Perspektive*. Wien, Frankfurt, Zürich, 1970, Europa Verlag. Bevezető Fritz Guttman. A szerző a *die Verhüllung* és a *die Enthüllung* fogalmát *Eltakarás, Feltárás* összefüggésben használja.

Szende Pál ezen műveiről lásd: Guttman, Fritz: Szende Pál tudományos munkássága 1919–1934-ig. *Századunk*, 1934. 8–9. 345–359; Vándor Zoltán: *Elleplezők és leleplezők* (Szende Pál munkássága). *Szocializmus*, 1934. szeptember. 279–280.

36. Gyurgyák János, i. m. 55.

Jóllehet sokat (napi tíz-tizenkét órát) dolgozott, tekintettel önfenntartását megalapozó egyéb tevékenységére, e terv túlméretezettnek bizonyult. Ami megvalósult belőle, már az is a tudásszociológia elismert művelőjévé avatta, s jóllehet hazai ismertsége nem elég széleskörű, magam a *magyar szociológiatörténet klasszikusának* tekintem.

Bár a *Soziologische Gedanken zur Relativitätstheorie* (A szociológia gondolatok a relativitáselmülethez)³⁷ is új gondolatokat tartalmazó mű, jelentős nemzetközi sikere a – már említett – három kiadónál is megjelent *Verhüllung und Enthüllung. Der Kampf der Ideologien in der Geschichte* című könyvének lett.

Mi tulajdonképpen a *tudás*, s mi e kategória viszonya a *tudat*, *társadalmi tudat* az *ideológia* fogalmához? E fogalmakat a teljesség igénye nélkül, mindenekelőtt Szende „Leleplezés” című tanulmánykötetében is részletezett „Eltakarás és Feltárás” című fejezete írásainak összefüggésében kívánjuk tisztázni. Az *ideológiai* emberi tudat, a társadalmi gyakorlat egyik *gondolati leképezése*, intellektuális újraalkotása. Más megközelítésben egy politikai párt, mozgalom által vallott eszmék, fogalmak, nézetek egységes – vagy egységre törekvő – rendszere, amely kifejeződik – nyíltan vagy „lopakodóan” – a társadalmi tudat különböző formáiban: filozófiában, művészetben, politikai, erkölcsi irányultságban.³⁸

Szendére – soraiból következtethetően – hatással volt *Karl Marx* ismert tétele. „...Nem abból indulunk ki, amit az emberek mondanak, elképzelnek, beképzelnék...; a valóságosan tevékeny emberekből indulunk ki, és az ő valóságos életfolyamatukból ábrázoljuk az életfolyamat ideológiai tükröződéseinek és visszhangjainak fejlődését. Az emberek agyában lévő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi életfolyamatuk szükségszerű párlatai.”³⁹

37. Szende Pál: *Soziologische Gedanken und zur Relativitätstheorie. Neue Rundschau*, 1921. 2. 1086–1095.

38. Bauman, Zygmunt: *Általános szociológia*. Budapest, 1967, Gondolat, 94.

39. Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Német ideológia*. In *Marx–Engels Művei*. 3. k. Budapest, 1976, Kossuth, 25.

Az egykori honfitárs, Mannheim Károly Szendétől függetlenül, a mindennapi tudást meghaladva jut el a reflexív tudáshoz – egy „új megjelenési módhoz” –, amely lehetővé teszi, hogy „a korábban naiv, meg nem tört embert”, aki „tartalmakat rögzítve élt”, alkalmassá tegye arra, „hogy ezeket mint ideológiákat, és utópiákat éljük meg”.⁴⁰

Mint könyve bevezetőjében írja: „Mert itt is úgy van, mint minden új orientálódásnál a világban: csak a dolgok vizsgálata közbeni (egy lappangó, a reflexió elől rejtve maradó impulzus által vezetve) jön létre és ölt alakot a vezérfonal, amely mindent összetart... Itt ezen a ponton lépett be a történelmi-szubsztancionális változás, amióta az ember megtanulta, hogy az eszméreteget ne egyszerűen csak elfogadja intencionális értelemben, hanem egyszersmind megvizsgálja ideologikus és utópikus mi-volta szempontjából.”⁴¹

Az ideológia fogalom – írja Mannheim – „előzetes tisztázást követel meg. Első pillanatban e fogalom áttekinthetetlen sokértelműsége látszategységet mutat, amelyben jelentéstörténetének egészen különböző elhelyezkedésű stádiumai egymásba rétegződve mutatkoznak. Itt csak olyan analízis segíthet, amely az egymásba rétegzettet kibontja a látszategységből, miközben mindegyre felkeresi a történelemben és az össz folyamatban azt a helyet, ahol a mindig különféleképpen elhelyezkedő totális összefüggésből az analizálandó fogalomjelentésnek egyszer ez, egyszer az az alkotórésze lép előtérbe. Tehát megpróbálunk szociológiai jelentésanalízissel foglalkozni, hogy segítségével valóságos történelmi összefüggésben tisztázzuk a problémát.”⁴²

Nem kétséges, hogy miközben – mint említettük – Lukács hatott Mannheimre, Szende tanult Mannheimtől. Az ő kiinduló tétele szerint is „minden ideológia, minden társadalmi intézmény

40. Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, é. n. Készült az MSZH Társadalomtudományi Intézet közreműködésével.

41. Mannheim Károly, i. m. 9.

42. Uo.

sokirányú antagonisztikus hatást mutat, a társadalmi rend sor-sát befolyásolja, míg ha ez a harc, nem is észleljük mindig tudatosán. A dialektikus felfogás szerint – idézi Engelst – a végérvényes megoldás követelménye, akárcsak örök igazság tételezése felfüggesztendő.”⁴³

Az ideológiák hatásmechanizmusának befolyásoló szerepe abban áll, hogy pártokat, mozgalmakat képesek történelmi cselekedetre, megmozdulásra – vagy azok felfüggesztésére – ösztönözni. Az ideológia ebből következően kétféle módon hathat: lehet *konzerváló*, amely a fennálló rendszert *védelmezi*, másrészt *forradalmi-reformatori*, amely a fennálló rend *megváltoztatására* ösztönzi. Szende ehhez a kétféle gondolati eljárásmódhoz kétféle cselekvési módot társít.

A történelem folyamatában – s ebben a hatalombirtokló szervezeten túl szerepet játszik az iskola, a tudomány – kezdetben a társadalmi viszonyokat *konzerváló* vagy *változtatni* szándékozó *reformatori* irányzatok, mozgalmak szellemi pozíciója módosul: a kezdetben reformatori (esetleg forradalmi) mozgalmak, pártok *konzervatív* erővé válnak.⁴⁴

Szende Pál pályája e művel nem fejeződött be.

A következő években maga is módosítja az ideológia fogalom értelmezését. A megélhetés kényszere miatt is szinte naponta jelentkezik publikációkkal, de az egzisztenciális okoknál talán erősebb késztetést jelent a politikai-ideológiai jelenlét. Szinte haláláig folyamatosan írja cikkeit emigráns lapokba, nemzetközi rangú folyóiratokba, lépést tart a történelemmel. Figyelemmel kíséri a hazai fejleményeket, Hitler hatalomra kerülését és annak kihatását az európai politikára, s történelmi stúdiumait is elmélyítve az életmű s a hazai szociológiatörténet, tudásszociológia épülését, azt a nem kevésbé jelentős meglátást fo-

43. Szende Pál: *Demaskierung*. I. m. 93.

44. Szende Pál: *Demaskierung*. I. m. 57.

galmazza meg, hogy az ideológia állagvédő (*elleplező*) funkciója annak mértékében válik meghatározóvá, minél inkább uralmi tényezővé válik, s eszközéül szolgál a hatalom megszilárdításának. E szempontból különösen tanulságos, hogy a német belpolitika történéseit figyelve hogyan érzékeli a Nemzeti Szocialista Párt hatalomra kerülése előtt Hitler személyiségében politikája, ideológiája jellemző jegyeit.

Halála alkalmából tizenkét rangos szerző búcsúztatja, közük a nemzetközi szociáldemokrácia vezető alakjai közül *Karl Kautsky*, honfitársai közül *Beck Salamon*, *Jászi Oszkár*, *Polányi Károly*, *Varró István*, *Vámbéry Ruzstem*. Halála után több művét újra kiadják, életműve azonban önálló monográfiát igényel.

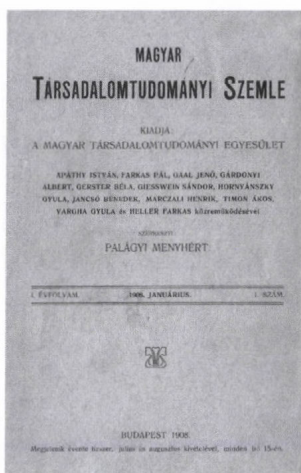
MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI EGYESÜLET – MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE (1907–1914)

A hazai társadalomtudomány eddig kellően nem figyelembe vett, konzervatív vonulata az egyesületi élet és publikáció saját arculattal rendelkező fóruma, a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* és a *Magyar Társadalomtudományi Szemle*. Az egyesület 1907. április 28-án alakult meg, azt követően, hogy az 1906 novemberében kiküldött előkészítő bizottság kellő számú támogatót szerzett a közös eszméknek és törekvéseknek.

Az egyesület az alakulásra való felhívás alapgondolata szerint „a társadalomtudomány történeti alapú művelésére és a magyar nemzeti továbbfejlődés szolgálatára rendelt” szervezetté kívánt válni. Az alakuló közgyűlésen *Apáthy István* kijelölt elnök e célokat megerősítve kijelentette: „a társadalomtant csak nemzeti alapon lehet művelni, s miután ezen az alapon álló szervezet Magyaror-



Apáthy István



szágon még nem alakult, szükség van megteremtésére.”¹ (Kiemelés – H. T.)

Apáthy István (1863–1922) a kolozsvári, majd a szegedi egyetem tanáráként, nemzetközileg elismert zoológusként idegélet-tani szövettannal, az idegingerület vezetésének elméletével foglalkozott. Jóllehet tézisé a idegingerület kontinuitásáról, illetve kontinuitásának tanáról sokan vitatták, nemzetközi rangja ezen a tudományterületen megkérdőjelezhetetlen. Társadalomtudományokkal azonban rendszeresen nem foglalkozott, az általa jegyzett három cikk (az evolúcióról illetve a revolúcióról, a darwinizmus értelmezéséről, továbbá az úgynevezett bioszociológiáról) egy széles érdeklődésű természettudós szemléletét tükrözi.² Apáthy kezdetben Jásziék munkássága iránt is érdeklődött, de tudományos irányultságukat kozmopolitának ítélte,³ ezért egy „magyar beágyazottságú és irányultságú” társadalomtudományi egyesület megalapításának szükségességét hangsúlyozta. 1907. december 10-én tartott előadásában e feladatot így határozta meg: „népünk történetéből levezethető szociális rendszerben kell megtalálni a magyarság boldogulásának módozatait, azaz magyar szociológiai rendszert kell megalapítani.”⁴

A Magyar Társadalomtudományi Szemle szerkesztőségének összetétele többször változik (Gaál Jenő,⁵ Angyal István, Szemenyei

1. Igazgatósági jelentés a Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1907–1910. évi működéséről. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910. 4. 348–363.
2. Apáthy István: A darwinizmus bírálata és a társadalomtan. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1904. 2. 310–339; Apáthy István: Fejlődés és forradalom. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1912. 683–702; Apáthy István: Széchenyi István és a nemzeti sajátosságok az ember továbbfejlődése szempontjából. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1912. 683–702.
3. Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, 2003, Osiris, 67.
4. Igazgatósági jelentés a Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1907–1910. évi működéséről. I. m. 350.
5. Gaál Jenő (1846–1934) közigazda, műegyetemi tanár, politikus. Az MTA-nak 1896-tól levelező, 1908-tól rendes tagja. A folyóiratban megjelent írásai közül megemlíthető az „Oroszország birtokpolitikája” (*Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 4. 340–362.), „A magyar birtokpolitika jelentősége” (*Magyar Társada-*

Kornél egy-két évig az igazgatóságot képviselő társszerkesztők), Apáthy István a kezdetektől az utolsó számig első irányítója a folyóiratnak. A Szemle cikkeinek tematikája – anélkül, hogy direkt polémiaát kezdeményeztek volna – érdemben a *Huszádik Század* témáit követik. Foglalkoznak az *asszimiláció–disszimilációkérdésével*, a *választójoggal*, és központi téma a *szociálpolitika* kérdésköre is. A tárgyalási módot tekintve a publikált írások meghatározó többsége nem apologetikus. Politikai pártoktól kinyilvánítottan függetlenek; a K und K nem jelenik meg, Tisza István nevét egyszer említik. A kritikai cikkek strukturális problémákkal visszafogottan foglalkoznak, s ami könyvünk témája szempontjából kitüntetetten fontos, empirikus vizsgálatokat nem kezdeményeznek. A Statisztikai Hivatal kitűnő felmérései – a népesedési vizsgálatokat kivéve – csak hivatkozásként, idézetként szerepelnek a tanulmányokban.

Pedig a szerzők rangosak: Balás Károly (1877–1961) 1924-től a pozsonyi, 1918-tól 1946-ig a budapesti egyetem *pénzügytani tan-székének* nyilvános rendes tanára, 1929 és 1949 között az MTA tagja. 1901-ben jelent meg *Népesedés* című könyve.⁶ A jelentős szerzők sorába tartozik Heller Farkas Henrik, a budapesti műegyetem közgazdaságtan tanára, a határhaszon elmélet legjelentősebb hazai képviselője is.⁷ A folyóiratban több fontos tanulmánya jelent meg, például az *Adalékok a magántulajdon közgazda-*

lomtudományi Szemle, 1910. 10. 839–864.) és a „Széchenyi Társadalomtana” (*Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910. 4. 282–289.) című.

6. Balás Károlynak a folyóiratban 1909-ben „A nemzetközi fizetési mérleg problémájához” címmel jelent meg cikke (*Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 1. 34–50). Az 1910-es évfolyamban publikálta a „Társadalmi és nemzeti asszimilatio” című cikkét (*Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910. 1. 20–40). Érdekes közleménye jelent meg 1912-ben „A merkantil és physiokrata irány mint tényező a nemzetek gazdasági árfolyamában” címmel (*Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1912. 5. 468–485).

7. Heller Farkas Henrik főbb művei: *A határhaszon elmélete*. Budapest, 1904, Politzer; *Közgazdaságtan I. Elméleti közgazdaságtan*. Budapest, 1919, Németh József Kiadóvállalata; *Közgazdaságtan II. Közgazdasági politika*. Budapest, 1920, Németh József Kiadóvállalata; *Pénzügytan*. Budapest, 1921, Németh József Kiadóvállalata.

sági szerepének kérdéséhez I-II,⁸ az Ausztria birtokpolitikája,⁹ vagy a *Strike és társadalmi politika*,¹⁰ de közegészségügyi-munkásvédelmi kérdésekkel is foglalkozott. Eredetisége okán, és sokoldalú érdeklődését dokumentálandó érdemes megemlíteni A Magyar Társadalomtudományi Egyesület emlékirata közegészségügyi viszonyaink javítása tárgyában című, máig időszerű publikációját is.¹¹

A kiemelkedő szerzők közül említendő Imre Sándor (1877–1945),¹² a hazai pedagógia irodalom egyik kiemelkedő művelője, az úgynevezett *nemzetnevelés-koncepció* kidolgozója is. Életútja, munkássága szempontjából meghatározó politikai szerepvállalása, 1918-tól 1919 áprilisáig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban helyettes államtitkári, 1919-ben a Friedrich-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot vállal, majd az ezt követő különböző kormányok regnálása alatt 1924-ig adminisztratív államtitkárként tevékenykedik. 1925-ben nevezik ki a szegedi egyetem 1. sz. nevelési tanszéke vezetőjének. Nemzetnevelési programja nem mellőzi a szociológiai szempontok érvényesítését. Bibó István és Erdei Ferenc is hallgatja kurzusát, s pozitívan emlékezik meg óráiról. A folyóiratban 1910-ben jelent meg a *Szociális pedagógiai törekvések forrásai* című írása.¹³

Már címében is tükrözi szociológiai orientáltságát Bartók

lata; *A közgazdasági elmélet története*. Budapest, 1943, Gergely R. Könyvkereskedése; *Nemzetközi valutatervek*. Budapest, 1947.

8. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1909. 2. 89–107, és Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1909. 4. 235–258.

9. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1912. 2. 106–133.

10. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1908. 2. 186–192.

11. Heller Farkas: A Magyar Társadalomtudományi Egyesület emlékirata közegészségügyi viszonyaink javítása tárgyában. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1912. 6. 437–454.

12. Imre Sándor főbb művei: *Gr. Széchenyi István kéziratai a nevelésről*. Budapest, 1904; *A nevelés sorsa és a szocializmus*. Budapest, 1909; *Nemzetnevelés*. Budapest, 1912; *Neveléstan*. Budapest, 1928; *A neveléstudomány magyar feladatai*. Az MTSZ-ben 1910-ben jelent meg a *Szociális pedagógiai törekvéseink forrásai*. 579–608.

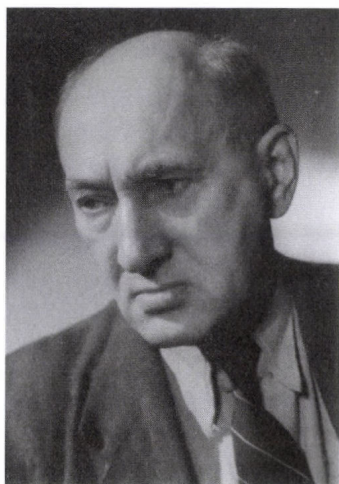
13. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1910. 7. 578–600.

György *Evolúció és szociológia* című írása.¹⁴ Az írás sajnálatosan inkább csak cikkvázlat. Bartók György a filozófiai közélet jelentős szereplője, egyetemi tanár, akadémiai rendes tag, érdemben nem fejt ki, nem dokumentálja álláspontját. Vendégszereplése és szociológiai témájú publikációs tevékenysége e korszakban, különösen a konzervatív filozófusi körökben tipikus.¹⁵ A szociológiát a *bölcséleti tudományokhoz* sorolják, azok egyik, még gyerekcipőben járó leágazásának tekintik.

Bár a *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* megalakulása-kor a *Husadik Század* szerzője élesen támadta annak eszmei alapállását.¹⁶ A továbbiakban a két rivalizáló társadalomtudományi társaság között nem került sor komoly összeütközésre, de általánosságban vett érintkezésre sem. Az MTE – nevéhez méltóan – a *Társadalomtudományi Társaság* „internacionális orientációjával” szemben „magyar tudományt” kívánt művelni. A nemzeti egyesület, és lapja, a vegyes színvonalú *Magyar Társadalomtudományi Szemle* jelentős politikusok (többek között az ekkor még nem miniszterelnök, de már komoly befolyással bíró gróf *Bethlen István*) és népszerű konzervatív közírók támogatása ellenére sem tudott jelentős befolyásra szert tenni. A társadalmat feszítő ellentmondásokra nem volt válaszuk olyan időkben, amikor Ady szavaival élve „minden változásért, újért kiáltott”.

14. Bartók György: *Evolúció és szociológia I. Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910. 1. 1–19; Bartók György: *Evolúció és szociológia II. Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1910. 2. 136–147.
15. Bartók György főbb művei: *Az akarat szabadság problémája*. Kolozsvár, 1906, Stein; *Az erkölcsi érték filozófiája*. Kolozsvár – Budapest, 1911, Stein – Kókai; *Böhm Károly*. Budapest, 1928, Franklin Társulat; *A középkori és újkori filozófia története*. Budapest, 1934; *A filozófia lényege és problémái*. Budapest, 1947.
16. „Csak rajta urak! Mi nem félünk. A nép és a művelt magyar polgárság már jól ismeri az önök »hazafias tudományát«. Maszlag a nép szabadságának megőlésére, a kultúra elfojtására, a művelt nemzetek békés szövetségének diszkreditálására.” r. b.: *Magyar szociológusok. Husadik Század*, 1907. 5. 483.

■ NAGY LAJOS ■ (1883–1954)



A szociográfiák sokszínű palettáján külön színfoltot képez az irodalmi szociográfia. Íróit nem mindig azonos célok motiválják, de rokonítja őket a társadalmi valóság feltárásának szándéka. Valamennyien szépírók, munkáiknak egy szelete íródott e műfaj keretein belül. E könyvben, amelynek elsődleges feladata a *tudós szociológia*, s azzal helyenként egybemosódó ún. *tudós szociográfia* hazai rekonstrukciója, csak az *irodalmi szociográfia* legjelentősebb műveire összpontosíthatunk. E művek és hatásuk nélkül a későbbi fejlemények sem értelmezhetők.

Először Nagy Lajos *Kiskunhalom* című művéről szólnék.¹ Nagy Lajos Apostagon született, gyerekkora okán ismerős neki e táj. *Ismerős*, és a *fájó* emlékek hatására elidegenült, de nem vegytisztán. Ötvöződik a sok egymást kioltó érzés, s talán ezért egyszerre szikár, már-már szenvtelen s lávaként izzó.

Nagy Lajos műve nem abban különbözik az ekkortájt nagyszámban (és példányszámban) megjelenő falu-monográfiáktól, hogy nem közöl számokat, statisztikákat, hanem abban, hogy különös iróniával társítja a számokat, így azok szinte „beleivód-

1. Nagy Lajos (1883–1954) házasságon kívül született, anyja cselédlány volt; 1922–1929-ig a *Nyugat* főmunkatársa, 1932-, 1935-, és 1938-ban Baumgarten díjat kapott. Főbb művei: *Képtelen természetrajz*. Budapest, 1923; *Kiskunhalom*. Budapest, 1934; *Budapest nagykávéház*. Budapest, 1936; *Lázadó ember*. Budapest, 1949; *Mezekülő ember*. Budapest, 1934.

nak” tudatunkba. Közli például, hogy a falunak 2867 lakosa van, tehát összesen körülbelül 2500 litert isznak meg, de mondjuk csak 2000-et, egy esztendőben 60 000 litert, azaz 600 hektolitert... Pénzbeli értékben számítva hektóját, 144 000 pengőt. Ennyit iszik Kiskunhalom egy évben.²

Az útirajz, itt nem útirajz, mert a látott dolgokról rögtön állást foglal, „azon melegében gyúrni, formálni kezdi – írja róla Illyés Gyula –, s egykettőre képzelete és írói szolgálataiba állítja”:

„A stendhali tükör itt valóban az országu-ton halad. A *Kiskunhalom* az író lelkiismeretének utazása a társadalom sötét rétegződésében. (...) Az új szemléletet, új kifejezési módot kereső Nagy Lajos törekvésének ragyogó igazolása. S vele társadalmi regényirodalmunk egyik legjelentékenyebb alkotása.”³

Illyés különösen nagyra értékeli Nagy stílusát: mondatai egyszerűek, világosak, tárgyilagosak és meztelenek, amikre csak a legbiztosabb szellemek merik gondolataikat bízni.

„Kiskunhalom nagyközség Budapesttől délre, a Duna mellett fekszik, a folyamtól körülbelül egy kilométernyire. A fővárostól vonattal, mégpedig a fővonalról átszállással a vicinálisra, nem egészen három óra alatt érhető el. A harmadosztályú jegy ára 3 pengő 90 fillér. A hajó valamivel olcsóbb, de az időtartam hosszabb; a szomszédos Dunaszemes községnél van a hajóállomás, odáig négy óra, onnan gyalogosan jól kilépve 30-35 perc.”⁴

Szokatlan indítás. Nem csalogat, nem teszi csábossá a célt: ha itt éltél, itt élnek vagy vannak eltemetve szüleid, őseid, s ide kell jönnöd – tudod, nem tudod – ez vár reánk. S ha érdeklődnél mégis, lehűti kedélyeidet. „A határ legnagyobbbrészt egy- és kétholdas parcellákból áll, a parcellák a parasztok tulajdonai; a parasztokéi, akikről az urak és zsidók azt tartják, hogy durvák s rendkívül ostobák; akikről a könyvek és újságírók azt tartják,

2. Nagy Lajos: *Kiskunhalom*. Budapest, 1960, Szépirodalmi, 7.

3. Illyés Gyula: A *Kiskunhalom*. In uő: *Iránytűvel*. 1. k. Budapest, 1964, Szépirodalmi, 249.

4. Nagy Lajos: *Kiskunhalom*. I. m. 7.

hogy a világ legokosabb parasztjai; akikről a szóbeszéd azt mondja, ha a gyerekek haldoklik, nem hívnak orvost, de ha a disznajuk beteg, szaladnak az állatorvosért...”⁵

Hűvös tárgyilagosság, szemtelenség vagy gúny? A maliciózan pontos bemutatásban kétségtelenül van gúny, de fájdalom és rokonszenv is. Mert a percek, kilométerek pontosak, csak a kontraszt kedvéért azt hagyja zárójelben, hogy a XX. század harmadik évtizede, Európa közepe az a tér és az idő, ahol, és amikor ezen állóképeket rögzíti.

A nagy kritikusok elmentek Nagy Lajos, vagy legalábbis a mű mellett: sem Szerb Antal, sem Halász Gábor, sem Komlós Aladár nem említi, pedig ez az irodalmi szociográfia prózájának is remekmű. Nem e munka feladata az író Nagy Lajos méltatása, de arra figyelmes olvasás esetén nehéz nem felfigyelni, hogy a táj rajza is társadalmi feszültséget rejt. Ebben a látásmódban a Duna szürkés közönyös. „A part peremén úgy állnak itt-ott a magányos fák, mintha a vízbe akarnának ugrani. Egy-egy fehér kis ház ugyancsak úgy hajol a folyamra, már-már mozdul és dől befelé, hogy aki ránéz, csaknem fölkiált.”⁶

A falu lakói közötti feszültségeket közvetlenül is megjeleníti, de a „lélektani feszültség” hosszas leírása, analitikus szemmel való megjelenítése idegen Nagy Lajos szociográfiájának szikár stílusától. Néhány sor elég egy regénynyi történés leírásához. A nagybirtokost – ez esetben zsidó birtoktulajdonost –, Weisz urat kocsisa kiviszi a tanyára. A cséplésnél – okkal, ok nélkül – lehordja Mándli Sándor nevű béresét. A béres konokul védekezik. A veszekedés elfajul, a megalázott béres néhány perc hallgatás után keserűségét ökrén vezeti le: durván hasba rúgja. A birtoktulajdonos erre úgy arcul csapja a bérest, hogy annak orrát, száját előnti a vér. Az a járomszög után kap. Odaugrik erre a kocsis, s úgy összeveri, tépi, rugdalja a bérest, hogy Weisznek kell megfékeznie.⁷

5. Nagy Lajos: *Kiskunhalom*. I. m. 7–8.

6. Nagy Lajos: *Kiskunhalom*. I. m. 86–87.

7. Nagy Lajos: *Kiskunhalom*. I. m. 106–109.

Nagy Lajos e kiélezett helyzetben is mellőzi a kommentárt: a leírás pontosan kifejezi azt a viszonyrendszert, amely beledermedt a tájba, a nyelvezetbe, a megszólításokba. Illyés Gyula, aki a kezdetektől felfigyelt Nagy Lajos szociográfusi érnyeire, összegző írásában (*A falu álarca*) azt írja: „...bizonyos vagyok benne, hogy lesz nálam hivatottabb felmérője, s újrafelfedezője is az ő egyedülálló irodalmi működésének; ennek a konok, egyre elégedetlenebb fejlődésnek, amely a szívós realizmuson és szatíráján át a *Három magyar város*-ba, majd a *Kiskunhalom*-ba torkolt. Fokozatosan olyan irodalmi formába, ahol a mese szinte már zavarja a mondandót, ahol a megfigyelés oly gazdag (s oly érdekes) anyagot szolgáltat, hogy annak – akármilyen, akár *tudományos* rendezéséből is – mű születik.”⁸ (Kiemelés – H. T.)

■ ILLYÉS GYULA ■

(1902–1983)



1934-ben a *Válasz* című folyóirat első számában jelenik meg a – további számokban folytatásokban közölt – *Puszták népe*. Az opust – *társadalmi regényt, irodalmi szociográfiát* (?) – 1936-ban jelenteti meg először a Nyugat kiadó.⁹

A műfaji kérdést csak azért jeöltem kérdőjelesen, mert Illyés e műve is nyelvi remeklés, a hivatalos, konzervatív szociográfiákkal nem rokonítható. A később

8. Illyés Gyula: *Iránytűvel*. 1. k. I. m. 255–256.

9. Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, 1936, Nyugat. A mű később számos kiadást megért; 1950-ben is kiadta a Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, majd a Szépirodalmi Kiadó jelentette meg *Illyés Gyula Munkái* c. sorozatában.

egy irányzatot alkotó népi szociográfiák számára követendő példa. A mű önmagában monográfia tárgya lehet; mi egy vitakérdést emelünk ki, állítunk középpontba: a *Puszták népe* szociológiai érvényességét. Nem véletlenül érezzük ki ezt a kérdést. Az „urbánusnak” semmiképpen nem nevezhető Veres Péter azt írja Illyés e művéről, hogy „remek olvasmány”, azonban „a szociológiai érvényesség hiánya rontja az egységes hatást”.¹⁰ (Kiemelés – H. T.)

Kodolányi János érdemben egyidejűleg így ír a *Puszták népéről*: „Kevés művet ismerek, amely úgy megrendítené a lelkiismeretet, úgy felkeltené a büntudatot, úgy felrázná a felelősségérzést, felmarkolná az ország kollektív kérdéseit, s oly ellenmondást nem tűrőn szuggerálná a lélek pánikját – ott ahol kell –, mint ez. Módszere a tudományos szociográfia párosítása az egyéni élménnyel, gyermekkori emlékekkel és érzésekkel.”¹¹

Illyés kérdésekbe „öltöztetett” történeti felvezetéssel kezdi: Hogyan buktak el forradalmak? Mi történelmi megkésettységünk oka? Miért őrződtek meg feudális zárványok? Miért nem alakult ki erős polgárság, s mi ennek a visszahatása? S e kérdések – válaszként célirányosak: szigorúan megalapozzák a mű alapkérdését: miért őrződött meg a pusztai és nagyszámú lakója André Gide Kongóját idéző körülmények között.¹²

„Családom – írja Illyés a bevezető fejezetben – a felkapaszkodó pusztai családok mintaképe... A családban háromgenerációnyi terjedelemben a legalacsonyabb és az elérhető legmagasabb réteg is képviselve van. A többség persze ma is kétkezi szegény ember, zsellér, urasági alkalmazott, de akad köztük már kocsmáros, gépkocsivezető, tanító, sőt orvosnövendék is. Valóságos eleven létra, amelyen ma is kényelmesen haladok föl és alá, ha a társadalom rétegződését akarom tanulmányozni.”¹³

10. Veres Péter: Illyés Gyula: *Puszták népe*. Gondolat, 1936, 4–5. sz.

11. Kodolányi János: *Puszták népe*, Illyés Gyula könyve. Válasz, 1936. 7–8.

12. Gide, André: *Kongói utazás*. Budapest, 1968, Európa.

13. Illyés Gyula: *Puszták népe*. I. m. 12.

Könyvünkben – önkényesen – a *Puszták népe*nek Illyés által rögzített belső tagolódását emeljük ki. „A pusztagazda Fekete bácsi volt, a béresgazda Mózes bácsi, az első kocsis a Ferenc... a család tagjai mellett először az ő alakjuk tűnt föl gyermeki eszmélesem reggeli látóhatárán, hatalmasan, fejjel az eget verve... Ők voltak bejáratosak hozzánk, továbbá Nagy István bácsi, a szérúpásztor, meg a kulcsár meg az alsómajorról a nagy Tóth família minden tagja, akik félig-meddig atyafiságot tartottak velünk, mivelhogy ők is juhászszármazékok voltak. Ez volt a pusztá előkelősége.”¹⁴

Illyés rájuk úgy tekint, mint az állandóság megtestesítőire a pusztán. Az urak válhatták egymást, a gazdatiszt is, de ők ott születtek a pusztán. A társadalmi változás egy meghatározott körön belül zajlott, „*szigorú kasztszellem törvényei*” szerint. Illyés nyomon követi, leírja e folyamatokat, a változatlanban a változót.

„Tisztük apáról fiúra szállott, a pusztán a legridegebb kasztszellem uralkodik. A *kulcsár* fiából előbb-utóbb *kulcsár* vagy *azzal* egyenrangú valaki lett; a *pusztagazda fia*, ha átment is a *kisbéres*, *gyalogbéres*, *szekeres béres* rangsoron, öregségére bizonyos, hogy *gazda* lett. De *akit gyalogbéresnek szegődtettek*, az és annak minden ivadéka, ha nem vetődött tova... *magvaszakadtáig* gyalogbéres maradt. Még arra sem tudok esetet, hogy a béresek közül valaki kocsisá lépett elő. Nagy csoda volt, ha egy-egy *szekeres béres* az *elsőbérességig* vitte.”¹⁵ (Kiemelés – H. T.)

De miért volt olyan nagy rang az *elsőbéresi* szerep? Mert ő volt az, „aki a hosszú szekérkaravánban az első igát hajtja... az ő járomfája van legszebben kidíszítve, ökrei szarvára gombot tehet... ő választhatja ki a célhoz vezető legrövidebb vagy leg-hosszabb utat; amelyik pocsolyát, vakondtúrást ő elkerüli, azt az egész menet elkerüli; akinek ő megemeli a kucsmáját, annak az utánajövőök is köszönnék. Az ő stalluma a legnagyobb béresáb-

14. Illyés Gyula: *Puszták népe*. I. m. 72.

15. Illyés Gyula: *Puszták népe*. I. m. 72–73.

ránd. De ő még béressorba tartozik, mert a magas polcra egyik évről a másikra visszahelyezhetik a többiek közé. A majorgazda lefokozása már elképzelhetetlen; az inkább elmegy. Tragédia nélkül még az sem eshet meg, hogy egy szekeres bérest gyalogossá tegyenek. Kocsist a béresek közé helyezni? Mintha egy fehér jenkit négerré akarnának operálni. Köztük a nagy ritkán előforduló házasság is enyhébb fajfertőzésnek hat.”¹⁶

S hol helyezi el magát Illyés Gyula „ebben a környezetben, ahol az őseket” mindkét oldaláról „számon tartják”? „Én királyfi voltam” – hangzik a válasz. „Juhász – rövidesen megtanultam, mit jelent ez a szó. A cselédek közt ősidőktől fogva a legősibb foglalkozás őrői, a pásztorok a legelőkelőbbek. A gulyások kihúzott nyakkal úgy jártak a pusztán, mint az őslakók a gyülevész idegenek között. A béreslányok elpirultak a meghatottságtól, ha egy csikóslegény derékon kapta őket. Nos, ezek mind elhallgattak, ha társaságukban egy juhász megszólalt. Mi volt a tisztelet oka? – kérdeztem nagyapát, akitől a fényt kaptuk. Ezer és ezer nyomós oka volt. Elég, ha csak a leülési jogokról szólnak.

»Mert pásztornak pásztor az a kanász is, ha úgy vesszük, de micsoda pásztor? Inkább csősz az, hogy ne napszámost mondjunk. Annak tilos leülni. Annak mindig ügyelni kell. Bal kezében az ostor, mert az igazi kanász bal kezével is tud durroztatni, jobb kezében meg az a rövid bot, amelyet a csűrhébe vág, ha az állat összeröffen...

A gulyások? Azok állítólag leülhetnek. »Ha elcsúsznak a lepényen« – mondta gőgös kárörömmel nagyapa, aki ugyan keményen állta a nagy pásztorösszetartást, de amihelyt a részletekről esett szó, nem takarékoskodott a gúnnyal. »Gulyások, csordások, éhes útonállók« – mondta jót nevetve. »Leülhetnek, ha annyian vannak, hogy körülülhetik a csordát. De akkor is csak úgy, hogy a térdük az állukat érje, szóval „hegyesen” «...»¹⁷

16. Illyés Gyula: *Puszták népe*. I. m. 73.

17. Illyés Gyula: *Puszták népe*. I. m. 74.

A hierarchia rendet apja portréjában is nyomon követi. „Apám is ezen a talapzaton állt, noha már csak föllépésében, szavaiban őrizte a juhászság jegyeit; és természetében. A jó birkatej és paprikás meg a hevertető édes, puha anyaföld ezeket a juhászokat mind szálfamagasságúvá növesztette. A csenevész, töpörödött cselédek között apám családjának férfitagjai úgy jártak-keltek, mint az óriások a törpék világában.

A pusztá aliszti gárdájában apám nem állt az első helyen, két-három embert vezényelt, nem is a szavával, hanem inkább azzal, hogy elöl járt a munkában... A gazdatisztek és segédtisztek ha napközben egyre másra végigrobogtak is a pusztán, rejtelmes magasságban éltek; az évszámra üres kastély egyik szárnyában laktak, s amikor a kertkapun beléptek, mintha a felhők közé tűntek volna el. Rangfokozat természetesen köztük is volt. A segédtisztek alig éltek jobb módon, mint a kisebb megyei hivatalnokok; ma 800-1000 pengő évi fizetést kapnak és teljes ellátást, egy szobával. Esztendőig segédtiszteskedtek, amíg végre intézői állásra akadtak. Az intézők járandósága már lényegesen több. Kapnak havonta 100–300 pengő készpénzt, aztán évente 12 mázsa búzát, 12 mázsa árpát, 3 tehén és 2 borjú tartását az uradalom takarmányán. Aztán 4 hold földet és kényelmet, nagy lakást, legtöbb helyt hatalmas kert közepén. Sertést, baromfit annyit tarthatnak, amennyit akarnak. Az ispánok terményben körülbelül ugyanannyit kapnak, csak készpénz fizetésük kevesebb, évente 200-300 pengő. De bármekkora különbség volt is köztük, s bármennyit huzalkodtak egymás közt, ezt a lenti halandók nem látták, a legalacsonyabb rangú is oly túlvilági magasságban állt!”¹⁸

Nem követem a sokfelé ágazó, a család életét, a rokoni kapcsolatokat, a gazdálkodás rendjét sokoldalúan és pontosan megjelenítő írás minden részletét. Azt akartam bemutatni, hogy a *puszták népe*, ez a messziről egysíkúan alázatosságnak vélt szolgál-

18. Illyés Gyula: *Puszták népe*. I. m. 75.

népben a közülük jött, köztük nevelkedett – majd Párizst megjárta – Illyés, visszatérve hogyan tárja fel a pusztai népet tagoló, *finom struktúrát*. Első volt hazánkban a klasszikus kritikus szociográfus-szociológus fiatalok között: *mintaadó, úttörő*.

Azt szerettem volna dokumentálni, hogy Veres Péter idézett kritikája nem jogos, a műnek *vannak szociológiailag releváns részei*. S megismételném, amire a szakma művelői is keveset figyeltek: Illyés Párizsban egy évig *szociológiát* hallgatott, volt *fogalmi nyelvezete*, szociológiai műveltsége. Mindez az irodalmi szociográfiák szerzői esetében ritka, ráadásul gazdag, láttató nyelvezettel társult. Művésze volt és későbbi pályáján is művésze maradt a magyar nyelvnek.

A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A Trianoni békeszerződést követő időszakban – nem utolsósorban az ország-csonkulást követő sokk hatására – a szellemi élet rekonstrukciója hangsúlyos feladattá vált. A folyamat ihletője és kivitelezője gr. Bethlen István és gr. Klebelsberg Kuno.¹

A szociológiai tudományt az értelmiségi közbeszédben, sőt egyes hivatalos megnyilvánulásokban is „bűnös tudománynak” minősítették, s nemcsak a forradalmakban vállalt szerepük okán. Hornyánszky Gyula – a *Társadalomtudományi Társaság* első elnöke „naturalista”, doktriner utópikus diszciplínaként jellemezte.

A klebelsbergi rekonstrukciós tervek azonban ezt a tudományterületet is elérték, nemcsak a belső fejlemények okán. Németországban 1923-ban újjáalakult a *Deutsche Gesellschaft für Soziologie*, amelynek kongresszusain folyamatosan napirenden maradt a marxizmus bírálata. E kongresszusokon az előadók között visszatérően szerepelt Tönnies, Leopold v. Wiese, Alfred Weber, Vierkandt, Otto Spann, később Mannheim Károly is.

1. Gróf Klebelsberg Kuno (1875–1932) történész, miniszterelnökségi tisztviselő, a Magyar Történelmi Társulat elnöke, 1914 jan. – 1917 márc. VKM államtitkár; 1921. december – 1922 júniusáig belügyminiszter; 1922. június 16. – 1931 augusztusáig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Mindkét miniszteri posztot gr. Bethlen István kormányában töltötte be. *Tudomány, kultúra, politika. Gr. Klebelsberg Kuno Válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Budapest, 1990, Európa. Az ún. klebelsbergi rekonstrukció részletes leírását lásd: Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Kiadja: Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest, 1927, M. Kir. Egyetemi Nyomda.

A háború alatti megtorpanást követően Lengyelországban és Romániában is újraindult a szociológia intézményesítése.

Itthon a szociológia fogalmára és hazai előzményeire lepel borult, de ez nem zárta ki annak célzatos bírálátát. A megalkandó tudományos társaság neve *Magyar Társadalomtudományi Társaság* lett, s folyóiratuk is *Társadalomtudomány* néven jelent meg.² A szóhasználat módosulása nyilvánvaló ideológiai jelzést tartalmazott. Ugyanakkor a szociológia fogalmának „lepel alatti” korlátozott használatát a külkapcsolatok fenntartásának igénye indokolta.

Az 1925. évi szervezeti megújulás azonban a társadalomtudományi diszciplínák többségében jelentős *előrelépést* eredményezett. „Formalizáltabbá vált a társadalomtudományokban érdekelt tudósközösség tevékenysége. Az üzemszerű működés legkézzelfoghatóbb eredménye az volt, hogy a *Társadalomtudomány* a korábbiakhoz képest rendszeresebben, nagyobb példányszámban és bővebb tartalommal jelent meg.”³

A *Magyar Társadalomtudományi Társaság* elnökének Horváth Gyulát választották, ő egyben a *Társadalomtudomány* főszerkesztői posztját is betöltötte. A folyóirat köré hetvenöt tagú választmány szerveződött, melyet háromévenként újraválasztottak, kiegészítettek.⁴

Az első választmány tagjai ezen évtized(ek) társadalomtudományi diszciplínáinak kiemelkedő művelői. Az idősebb korosz-

2. A *Társaság* id. Bibó István kezdeményezése nyomán a *Magyar Néprajzi Társaság* kebelében, mint annak *Társadalomtudományi Szakosztálya* kezdte meg működését. ld. Bibó István (1877–1935) szociológus, filozófus könyvtárigazgató; 1910-ben a közoktatásügyi minisztériumba került, 1920-ban a múzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelőségét vezeti, 1922–24-ben az iskolán kívüli népművelés főfelügyelője. 1921–24-ig a szerkeszti a *Társadalomtudomány-t* 1924-ben azonban a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója lesz. Szegedre költözik, átadja a *Társadalomtudomány-t*, de 1929-től *Népünk és nyelvünk* címen Szegeden megjelent folyóiratot indít.

3. Saád József: *Társadalomtudomány, 1921–1943. Századvég*, 1994. 1. 158.

4. Saád József: *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Magyar Szociológiai-történeti Füzetek 4. Budapest, 1989, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 9.

tály számos tagja már a Magyar Társadalomtudományi Szemlének is szerzője volt, így Gaál Jenő, Jancsó Benedek, Kenéz Béla, Heller Farkas.⁵

A Társadalomtudomány szerzői körének aktívabb csoportjában náluk *fiatalabb*, a húszas években azonban már *hírneves*, s a klebelsbergi tudományosságban helyét megtaláló korosztály képviselőit találjuk. Így Kornis Gyulát, aki 1927-től 1931-ig Klebelsberg államtitkára volt,⁶ az állam- és gazdaságtörténész Eckhardt Ferencet,⁷ és a Társulat történetében fontos szerepet játszó, a külkapcsolatokat intéző Trócsányi Györgyöt és Szombatfalvy Györgyöt, aki a Társaság főtitkára volt.

Már ebben az időszakban publikálni kezd mellettük egy új utakat kereső – a klebelsbergi rekonstrukció értékrendjéhez színelten vagy belső indítatásból – alkalmazkodó európeér nemzedék is: Moór Gyula, Horváth Barna, a megújuló Imre Sándor.⁸

A Társaság egyébként fénykorát szervezetileg 1925–1930 között élte meg. Taglétszáma 1925 februárja és 1929 júniusa között megháromszorozódott (237-től 725 főre), ez gyakorlatilag az előfizetői tagdíjak többszörösét jelentette.

A tiszteletre méltó vezetői garnitúra tagjai rendszeresen jelentkeztek cikkeikkel, ez azonban nem hozta magával a folyóirat intellektuális vonzerejének növekedését. A *szakszerűség* számos szerzőnél nem társult az olvasmányossággal, ráadásul a

5. Saád József: Társadalomtudomány, 1921–1943. I. m. 159.

6. Kornis Gyula (1885–1958) filozófus, piarista pap; 1916-tól (megszakítással) 1947-ig a budapesti egyetem tanára, 1916-tól ugyancsak megszakításokkal 1940-ig az MTA tagja; 1945 májusától 1946-ig annak elnöke.

7. Eckhardt Ferenc (1885–1957) pályáját a bécsi Levéltárban kezdi, egy ideig a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója; 1929-től haláláig a budapesti egyetem jogi karán a jog- és alkotmánytörténet tanszékvezető tanára; 1919-től az MTA I., majd 1934-től megszakításokkal 1949-ig r. tagja.

8. Moór Gyula (1888–1950) jogász, jogfilozófus; 1918-tól a kolozsvári, 1929-től a budapesti egyetem tanára; 1925-től az MTA I., 1949-ig r. tagja.

Horváth Barna (1896–1973) 1925–29 egyetemi tanár, 1928–1949 a szegedi, illetve a kolozsvári egyetemen, 1945-ben az MTA I. tagja, 1949-ben külföldre távozott.

folyóiratnak *nem* volt húzóerejű ügye, csak kötelezettsége. Az évtized fordulóján a válság alapjaiban ingatta meg a konszolidáció folyamatát. Hogyan reagálnak e kritikus helyzetre az MTT prominensei: két – a szociológia mellőzésének visszahatását is tükröző – jellegzetes választ emelnénk ki.

A Figyelő rovatban találjuk Dékány István⁹ *Szabad és kötött környezetformák (Megjegyzések az egyéni környezet elemzéséhez)*¹⁰ című írását. Dékány István tulajdonképpen Karl Dunkmann *Begriff und Aufgabe der angewandten Soziologie* című tanulmányát bírálja.¹¹ Bírálata így összegzi: „Végre is nagyarányú individualizmus fejlődött ki a modern társadalom keretében, s tudnunk kell, melyek azok a *társas környezetelemek*, melyek az egyén szociális támaszát szolgáltatják, s lekötöttségét jelentik. Tudnunk kell azt is, hogy minő *arányban* lehet ama speciális erőforrásokat igénybe venni. (...) A mai társadalomban mindez megoldatlan káosz. A kötőerő csekély... A modern társadalmi milieuk nagyarányú zűrzavarosságot mutatnak. Ha távoli cél is, közelítenünk kell egy össz-milieu harmonikus *felépítettséghez*. Mert nem minden individualizmus romboló, csak az, amely töredékesen, diszharmonikusan felett egyén aránytalan súlyát jelenti.”¹²

Trócsányi György írásának már címe is *Szóstiliztika vagy szellemtörténeti szemaziográfia?*¹³ jól szemlélteti a „szellemtörténeti társadalomtudomány” szociológiát pótló szerepével kapcsola-

9. Dékány Istvánról e helyütt csak néhány életrajzi adatot idézünk. *Dékány István* (1886–1965) Bp.-i tudományegyetem bölcsész és jogi karán tanult, 1909-ben filozófiából doktorált, 1920-ban a kolozsvári-, 1922-ben bp.-i egyetemen történetelméleti, ill. történetfilozófiai magántanárrá képesítették; 1942–46-ig a társadalomelmélet nyilvános rendes tanára, 1933-tól MTA levelező tagja. Főbb művei: *Bevezetés az interdiszciplináris megismerés elméletébe*. Kolozsvár, 1919; *Bevezetés a társadalom lélektanába*. Budapest, 1923; *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. Budapest, 1923.

10. Dékány István: *Szabad és kötött környezetformák. Társadalomtudomány*, 1930. 279–288.

11. Dunkmann, Karl: *Begriff und Aufgabe der angewandten Soziologie*. Berlin, 1927.

12. Dékány István: *Szabad és kötött környezetformák*. I. m. 288.

13. Trócsányi György: *Szóstiliztika vagy szellemtörténeti szemaziográfia? Társadalomtudomány*, 1930, 296–300.

tos feltételezést. „A szemaziográfia, egy szó jelentésrajza, ennek felvételére való törekvés... sokkal inkább tartozik a szellemtörténet vagy esetleg a »diachronikus elv« mellőzése, s a társadalmi erők játékának felkutatására irányuló törekvés esetén a szociológia körébe, mint a nyelvtudományba, illetőleg annak jelentéstani részébe. Következésképp alkalmazásánál a szellemtörténet vagy szociológia, leghelyesebben *egy szociológiai beállítottságú szellemtörténet* szempontjainak kell iránytadóknak lenniök...”¹⁴ (Kiemelés – H. T.)

Korábban említettük, hogy a folyóirat a gazdasági válság időszakában nyitottabbá vált a reálfolyamatok elemzésére. A szellemtörténeti beágyazottságú szociológiának azonban nem voltak eszközei ilyen folyamatok kvantitatív, kvalitatív elemzésére. A szociográfia fontos jelzéseket adott, különösen a falun tapasztalható jelenségekről, a *Társadalomtudomány* azonban ilyen jellegű írásokat nem közölt. A szociográfiák módszertani eszköztára ezen években még szegényes volt. A „hivatalos” – Teleki Pál által létrehozott – *Szociográfiai Intézet* felvételei ugyanakkor más célt szolgáltak, közelebből: az integer Magyarország helyreállítását indokoló teljes körű dokumentáció rendszerezését.¹⁵

Az említett feladat megoldásához, ezen években a nemzetközi rangú *magyar statisztikusok és intézményeik* rendelkeztek megfelelő eszköztárral. A *Magyar Társadalomtudományi Társaságnak* nagy érdeme, hogy e statisztikusoknak vitafórumot biztosított, s hogy a krízis egy fontos metszetére: a *szellemi munka*, az értelmiség kérdéskörére fókuszálta a vitát, egyidejűleg biztosítva, hogy a *Társadalomtudomány* az ankét anyagát teljes terjedelemben közölje.¹⁶

14. Trócsányi György: Szóstilisztika vagy szellemtörténeti szemaziográfia? I. m. 296.

15. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris, 229–233.

16. A Magyar Társadalomtudományi Társulatnak 1930. február hó 14. és 17-ik, és március hó 3. és 6-ik napján tartott Értekezlete. Az értelmiség válságáról. *Társadalomtudomány*, 1931, 1–92.

A négynapos ülészak anyagát teljességgel felidézni nem tudjuk, figyelmünket néhány – témánk szempontjából fontos – mozzanatra összpontosítjuk. Hornyánszky Gyula elnöki megnyitóját követően Kornis Gyula „*A szellemi munka válsága*” című előadása következett. Filozófiai eszmefuttatásai megállnak az általánosságoknál. Adatai érdekesek, de nem ellentmondásmentesek: alapvetően egy a *Nemzetek Szövetsége* sorozatában megjelent közleményre, illetve két német brosúrára építi előadását, nem harmonizálva a különböző jellegű, s mutatókkal dolgozó kiadványokból nyert adatokat.¹⁷

A második referátumot Laky Dezső tartotta „*Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere*”¹⁸ címmel. Az előadás nagy erénye, hogy a magyarországi változásokat történelmi folyamatként úgy mutatja be, hogy egyidejűleg nyomon kíséri az értelmiségi foglalkozások belső szerkezeti változásait. Elemzése meghatározott célt szolgál: a diplomások „túltermelésének” okait kívánja vizsgálni.

Első állítása: *a kiegyezést követő korszak alapozza meg az értelmiség elsőrendű válságát.* A kiegyezés előtt Magyarországon az egyetemi hallgatók száma mindösszesen 3300 volt, többségük jogász. Orvosnak hatodrésze sem készült; mérnöknek egytized részük sem, tanárnak kevesebb, mint huszadrészük.¹⁹

A kiegyezést követően kezdetben a változás lassú: 1900-ban diplomások száma „5000 felé jár. Ezután 25 éven keresztül csaknem mozdulatlan, és csak belső összetételében mutatkoznak

17. *Observatoires sur quelques problemes de l'Organization intellectuelle internationale.* 1923. 18; Prochownik, Eva: *Die wirtschaftliche Lage der geistigen Arbeiter Deutschlands.* Berlin, 1925.

18. Laky Dezső (1887–1962) statisztikus, egyetemi tanár; 1921-ben a szegedi egyetemen nevezték ki a statisztika tanárának, 1926–1956 a bp.-i műegyetem statisztikai és gazdasággazdasági int. tanára. Főbb művei: *Az albérlők és ágybérletgazdasági és szociális viszonyai Budapesten.* Budapest, 1929; *Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Budapest, 1929; *Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. Társadalomtudomány,* 1931, 23–49.

19. Laky Dezső: *Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere.* I. m. 29.

lassú változások.” Egy negyed század múltán jelentkezik „az egyetemek hallgatóságának alakulásában” a „második nagy *mozgalom*, mely a világháború végéig sem csillapodik, sőt egyre izmosodik.”²⁰ Az említett két mozgalom fellépése szervesen egybekapcsolódik. A szervességet az kölcsönzi a „*mozgásnak*”, hogy „így tisztán láthatóvá vált az a folyamat, hogy az *értelmiség önmagát szaporítja*”. (Kiemelés – H. T.) Pontosan mérhető folyamatról azonban 1900-tól beszélhetünk, ettől az évtől tartotta ugyanis nyilván és tette közzé a Statisztikai Hivatal e kategóriákra vonatkozóan a szülők foglalkozását.

Ezen adatokra alapozva említi Laky, hogy „még 1900-ban is a közép- és nagybirtokos szülők gyermekei jóval nagyobb tömeget képviseltek a tudományegyetemi és műegyetemi hallgatóság sorai között (5,62%), mintsem a népességi arányszámok tiszta mérlegelése alapján következtethettük volna.”²¹

Gondolatmenetének fontos állítása, hogy a diplomások önreprodukciója a foglalkozások vonatkozásában is meghatározó. „1900-ban a magyar egyetemeken tanuló ifjúság 19,8%-a köztisztviselő gyermeke volt, 12,4 százaléka a tanárok, tanítóké vagy lelkeszeké, 10,1%-a orvosoké, ügyvédeké, mérnököké és egyéb szabad foglalkozású egyéneké... Megközelítőleg tehát az egyetemi hallgatók 2/3-ad része maga is értelmiségi szülők gyermeke s nem kétséges, hogy ebben a csoportban is a vezető hely a köztisztviselői foglalkozású szülők gyermekeit illetve meg, akik közé nyilván nyugodtan számíthatjuk a tanügy és az egyház szolgálatban elhelyezkedett egyének leszármazottait is.”²²

Ez a trend az egyetemi ifjúság soraiban 1914-ig legalábbis a tágabb értelemben vett közszolgálati tisztviselők gyermekeinél (25,2%) változatlan. Ugyanakkor látható egy új tendencia: megindulnak az egyetemek felé „a középosztálynak csak a pitvarára érkezett vagy a középosztályon kívülálló népességi csoportok

20. Laky Dezső: Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. I. m. 30. 21. Uo.

22. Laky Dezső: Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. I. m. 31.

gyermekai...”²³ Ez arról tanúskodik, hogy a mezőgazdasági, a bányászati, az ipari, elsősorban pedig a kereskedelmi és szállítási tisztviselők gyermekei is harcba indultak az egyetemi helyekért. Lakó Dezső megerősítve látja azon előfeltevését, „hogy az iparforgalmi élet haladása által előbb megkívánt tisztviselői szükséglet nemcsak a tényleg jelentkező szükségletet termelte ki, hanem ezek a tisztviselők is az egyetemekre küldték gyermekeiket, – ha talán az esetek nagy számában maguk nem is rendelkeztek főiskolai műveltséggel.”²⁴

Összegezve ezen évtizedek adatait, így módon körvonala-zódni lát három „oszlopot”. „A 90-es évek kezdetétől fogva a köz-tisztviselők gyermekeinek oszlopa erősödött. A 900-as évek ele-jén, mind hatalmasabbá vált az iparforgalmi pályán dolgozó tisztviselői kar gyermekeinek egyetemek fele törekvő oszlopa. A század első évtizedének végén pedig már teljes felfejlődésben látjuk azt az oszlopot is, amelyet a kispolgárság, valamint az ag-rár és az iparforgalmi proletariátus is alkotott.”

„Valójában nagy harc indult meg társadalmunkban az értelmi-ségi pályákon elhelyezkedések érdekében – írja –. Harc, mely-nek kinövésai voltak, de amely mégiscsak a tétért folyt, hogy az eljövendő időkben ki uralja az értelmiségi pályákat. Azok a tár-sadalmi rétegek-e, amelyek régi jogon voltak-e pozíciók birto-kosai, vagy helyükbe új elemek emelkedhetnek fel.”²⁵

A világháború alatt felerősödtek bizonyos válságelemek, ame-lyek fájdalmasak voltak – egyetemi hallgatók frontra kerülése, csonkult végtagok, fogság, hősi halál –, de megritkították a so-rokat. Másrészt „a háborús ipar előbb nem sejtett mértékben vonz magához munkáskezeket. A faluból a városba való áram-lásnak hatalmas időszaka volt ez a pár év... S mégis, a világhá-ború után, mikor az ipar elveszti tápláló forrását s átmenetileg

23. Uo.

24. Uo.

25. Uo.

válságos éveket él, mintha varázssvessző törölte volna ki Magyarország gazdaságtársadalmi fejlődéséből ezt a korszakot, mely új tömegeknek adott ipari munkát. A foglalkozáscsere, vagy pontosabban: a régi foglalkozásra való visszatérés aránylag könnyen ment. A hazatérő ipar munkást nem vára itt máról-holnapra termett munkástörzs versenye... A háborús években leromlott földmívelés helyreállítása jó pár évre biztos egzisztenciát ígért gazdának és cselédnek egyaránt.”²⁶ Az alapkondíciók azonban nem változtak. Igaz, e történéseknek volt annyi hatásuk, hogy a nyílt harc kirobbanását a kiváltságaikat védő belső és a feltörekvő társadalmi csoportok között „időlegesen elnapolta”.

Ez a helyzet azonban átmenetinek bizonyult. 1919 után – már a megcsonkult országban – „az értelmiség válságának háború alatt alig parázsló tüze” újra lánggra lobbant. Az értelmiségi, szellemi munkapiacra azonnal diszharmónia lépett fel: a hirtelen megnövekedett keresletet – a kialakult feltételek között – korántsem fogadta megfelelő kínálat.

Mi volt Laky Dezső szerint a megnövekedett kereslet oka? Nemcsak a frontról visszatértek, közöttük a jelentkezésüket elnapoló három-négy évjárat, de a trianoni békeszerződés okán elcsatolt területről áttelepülő egyetemi hallgatók és diplomások is hozzájárultak a feszültség növekedéséhez. A kereslet-kínálat megbomlása következtében jelentkező egzisztenciális nehézségek ellenére is folytatódott „az egyetemek felé való tódulás”.²⁷ S az 1920-ban bevezetett *numerus clausus* sem gyengítette érdemben „a mélyebb forrásokból táplálkozó mozgalmak löktetését”. Ami a *numerus clausus*t illeti: a hazánkban 1920-ban elfogadott XXV. t. c. 3. paragrafusa „egyedül népfajokhoz, nemzetségekhez” való tartozás alapján szabta meg az egyetemre felvehető

26. Laky Dezső: Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. I. m. 33–34. E folyamatokról lásd Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest, 1927, MTA Kiadása; Szerényi József – Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, 1934, Franklin Társulat.

27. Laky Dezső: Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. I. m. 37.

hallgatók számát. E törvény azonban „célirányosan” *nem* következetes, mert miközben „a középosztály jelentős részét kizárja a felsőoktatásból, a gazdag zsidók a keresztényekkel kötött szövetségüknek köszönhetően ki tudják fizetni gyermekeik tanulmányainak óriási költségeit.”²⁸ Az ún. zsidó nagytőke s a Horthy-elit „titkos szövetségét” számos más tény bizonyítja, de ennek bizonyítása kívül esik témakörünkön.

A diplomások lét- és munkaviszonyait taglaló Laky tanulmány azonban fontos forrás témánk értelmezéséhez: visszatérünk tehát gondolatmenetéhez. Az 1920-ban hatalomra került rendszer a konszolidáció érdekében a kezdeti években kényszerintézkedések bevezetésére kényszerül. „Hiába küld el ezeket a közszolgálatból, s bocsát el másokat végkielégítéssel. Azok az elemek, amelyek az értelmiségi munka terén immár többé-kevésbé tradíciót jelentenek, s több generáció kitermelődése után alkotják a magyar értelmiség gerincét, nem hajlandók otthagyni a küzdőteret. Gyermekeik boldogulását szinte kizárólag abban látják, hogy az egyetemeken diplomát szerezzenek.”²⁹ Az egyetemi tanulmányok végzése azonban éppen a tömegszerűség, az üzemszerűség miatt mindinkább *extenzív*vé válik. Széles társadalmi körökben válik köztudottá, hogy kevésbé fontos az, hogy az ifjú egyetemi tanulmányai alatt a tudományokba elmélyedve pallérozza ki elméjét, mintsem inkább a formai képesítés, melyet szükséges útlevélnek tekintenek arra, hogy a fiatalság az élet színterén szereplőként felléphessen.”³⁰

Laky Dezső egyébként az 1930. évi népszámlálás adataival támasztja alá e feltételezését: „A köztisztviselők gyermekeinek arányszáma erősen megkurtult. 1923-ban a szorosan vett köztisztvisi-

28. Szende Pál: Keresztény Magyarország és zsidó kapitalizmus. In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés – Tanulmányok, Regionális sorozat 3.* Fordította: Rácz Margit. A kötetet válogatta és az előszót írta: Simon Róbert. Budapest, 1985, ELTE Állam és Jogtudományi Kar.

29. Laky Dezső: Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. I. m. 39.

30. Uo.

selők gyermekei közül került ki az egyetemi hallgatók 14,8%-a; 1930-ban már csak 12,7%-a.” Érdemben kiszorultak a kisbirtokos családok gyermekei (6%). A kép ugyanakkor nem egyértelmű: a papok, tanárok és tanítók gyermekeinek száma 9,7%-ról 10,8%-ra emelkedett, míg az iparosok aránya minimálisan csökkent: „gyermekeik 1930-ban is csaknem 10%-át tették ki az egyetemi ifjúságnak”.³¹ Az előadás elhangzása idején a népszámlálás adatainak feldolgozása még nem teljes. Ezért a már feldolgozottabb fővárosi adatokból kölcsönöz előrejelzéseket Illyefalvi I. Lajos számítása alapján.³²

Szemléltetésképpen idézzük a következő előzetes adatokat. Úgy a magán, mint a köztisztviselők között „figyelemre méltó számban tömörültek azok, a társadalmi ranglétra alsó fokáról küzdötték fel magukat: apjuk közszolgálati altiszt, vagy ipari munkás, kereskedelmi szolga, stb.”³³

„Pedig az a bér, melyet a tisztviselő elérhet, az egykori idők akkor is szűkös fizetéséhez képest vajmi kevés. A budapesti férfi magántisztviselők közel egyharmadának, a nő tisztviselők több mint kétharmadának havi fizetése 200 pengőn alul marad... Csoda-e így az, hogy a férfi magántisztviselők között csak 57,6%-nak van főbérleti lakása.”³⁴

Laky Dezső statisztikus, mégis e szociológiatörténetre fókuszáló műben indokoltnak tartottuk bemutatását, mert a közölt számoknak, adatoknak van *szociológiai olvasata*, s ugyanakkor ezen években *empírián* alapuló érvényes szociológiai *mű* nem jelent meg, s nem is voltak olyan műhelyek, amelyek ilyen munkálatoknak közeget, feltételeket biztosíthattak.

31. Laky Dezső: Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. I. m. 41.

32. Illyefalvi I. Lajos (1883–1944) statisztikus, az MTA I. tagja. A *Hágai Nemzetközi Statisztikai Intézet* tagjává választották.

33. Laky Dezső: Az értelmiség gazdasági és társadalmi válságának háttere. I. m. 46.

34. Uo.

■ WEIS ISTVÁN ■

(1889–1973)

Külön színfolt a magyar reformkonzervatívok sorában *Weis István*. Laky Dezsőtől eltérően ő nem statisztikus, hanem szociológus, ennek a tudománynak egyéni jellemzőkkel rendelkező, magányos képviselője.

Weis a húszas-harmincas években csatlakozott a *Magyar Szemle* című folyóirat szerzői köréhez. A szellemtörténeti irányt képviselő *Magyar Szemle* a „szellemi újjáépülés” folyamatában a folyóiratok új rendjében centrális helyet foglalt el. A szerkesztőbizottság elnöke gr. Bethlen István, főszerkesztője *Szekfű Gyula* volt.¹ Szerkesztőségi tagjai között a történelmi osztályok, egyházak és a zsidó nagytőke képviselőit (*Ravasz László* református püspököt, *Kornfeld Móricot*, a gyáripar és a banktőke egyik vezéregyéniségét) egyaránt megtaláljuk.

A lap a harmincas években – a világválságot követően – szociográfiai írásokat is közölt, de e néhány írás a lap profilját, szellemtörténeti irányultságát érdemben nem módosította. *Szekfű Gyula* igyekezett újabb nemzedékeket tömöríteni, s jóllehet sze-

1. *Szekfű Gyula* (1883–1955) az Országos Levéltárban és a bécsi Állami Levéltárban eltöltött évek után 1924-től ny. r. egyetemi tanár a budapesti egyetemen, 1925-től az MTA tagja. Főbb művei: *A száműzött Rákosi*. Budapest, 1919; *A magyar állam életrajza*. Berlin, 1917, magyarul 1918; *Három nemzedék*. Budapest, 1920; *Magyar történet. Hóman Bálinttól IV–VI*. Budapest, 1929–33; *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934; *Állam és nemzet*. Budapest, 1922; *Forradalom után*. Budapest, 1947.

mély szerint a szellemtörténeti irányt kultiválta, teret adott tényleíró szociológiai-szociográfiai írásoknak, így többek között Szabó Zoltán vagy Kovács Imre első szárnypróbálgatásainak is.² Az MSZT könyvkiadó is szerepet vállalt, Weis Istvánnak is így és ezért adott otthont, bár sem szemléletében, sem az általa megadott és felhasznált irodalomban nem domináltak a szellemtörténeti irányultságú művek. Rokonította viszont a reformkonzervatív alapállás, a Szekfű által vallott – s műveiben testet öltő – elv: „ahhoz, hogy megmaradjunk, változnunk kell”.

Hozzászólt például a főszerkesztő által kezdeményezett, az új nemzedékről folyó vitához. Vitacikke, a *Fiatalok és öregek* a lap 1930. évi 3. számában jelent meg.

Fő műve, *A mai magyar társadalom*, 1930-ban a *Magyar Szemle Társaság* kiadásában jelent meg. Ez a monográfia nem alapult saját empirikus kutatásokon, de Weis szakavatottan használta a Statisztikai Hivatal, a *Faluszövetség* adatait, továbbá a különféle *gyáripari statisztikákat*.

Szakavatottan, és – tenném hozzá – ügyesen. A gyáripari statisztikák esetében egyetlen adatforrásból, az 1926. évi munkabér adatokból kiindulva, összehasonlítva azokat az 1927. évi adatokkal, eljutott a biztosítottak számáig, a szülők kereseti viszonyainak elemzésétől egy háromtagú család szükségletéig, azok társadalompolitikai, népegészségügyi kihatásáig.

Könyve bevezetőjében Weis István így indokolta műve megírását: „Minden gondolkodó, a jelenségeket megfigyelő és értékelő ember előtt világos, hogy a magyar nemzet ismét válságos korszakainak egyikét éli. Az ország területének megcsonkítása, gazdasági létünk alapjainak megrendülése, bizonyos aggasztó

2. Szabó Zoltán: *A fiatalság társadalomkutató munkája* (1934. XXI. k. 231–243); Kovács Imre: *Falumunka a Pro Christo Diákközben* (1935. XXIII. k. 61–69); Kerék Mihály: *Az egyke* (1935. XXIII); Kosáry Domokos: *Ifjúság és nép I. Művelődési szociográfia...* (1936. XXVII. k. 34–45); Kerék Mihály: *Két alföldi munkáscsalád napi élete* (1936. XXVII. k. 276–37).

közéleti tünetek egyaránt arra vallanak, hogy az átmenet, korszak bűnei és hibái mind erősebben érvényesülnek.”³

Weis természetesen a korszak bűnei és hibái közé sorolja a világháborús politikát, de annyi közhivatalt viselő kortársától eltérően azt vallja, hogy „a nagy katasztrófák... nem tisztán és talán nem is első sorban tőlünk idegen erők velünk szemben ellenséges fellépésére vezethetők vissza, hanem *nemzetünk életerejének időleges csökkenésére, nemzeti társadalmunk egyes alkotó elemeinek gyöngülésére, a szervezési elv csődjére.*”⁴ (Kiemelés – H. T.)

Weis nem becsüli alá azt a hatást, amelyet a trianoni békeszerződés, az értékes területek – az ország ásványokban, nyersanyagokban, történeti hagyományokban leggazdagabb régióinak – elcsatolása jelentett. „Ahhoz azonban – írja –, hogy ismét felemelkedhessünk, nemzetünk az őt hivatása teljesítésére képesítő állapotba jusson, *ismernünk kell a múltban elkövetett hibákat, a jelenlegi helyzetet* és biztos célkitűzéseinknek kell lenni a jövőt illetően.”⁵ (Kiemelés – H. T.) Könyvének nagy érdeme, hogy a figyelmet e kérdéskörre irányítja, s megkísérli kritikai átvilágításukat.

Könyve fejezetcímei sokat ígérők, ha logikai rendjük vitatható is. (*A tanya; A falu; A város; Az ország szíve; A kispolgár, A középosztály; A felső négyezer; A szegény ember; A társadalom és gazdasági élet; A társadalom és a szellemi élet; A hivatalos Magyarország*).

A településekkel foglalkozó fejezetek alapvetően ismert helytörténeteszek, illetve földrajzosok munkáira alapoznak. Sok új elemet nem tartalmaznak, de korrekt összefoglalásai az idézett műveknek. Szempontgazdagabb, s ugyanakkor több vitathatóbb részletet tartalmaz a korabeli magyar társadalom osztály-réteg struktúrájának bemutatása. Már a tagolás, a fogalmi megjelölések is problematikusak. Igaz, a szociológia tudománya még nem intézményesül(hetet)t hazánkban, de az általa is

3. Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1930, Magyar Szemle Társaság, 5.

4. Uo.

5. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 6.

pozitív hangsúllyal említett Statisztikai Hivatal, annak évkönyvei, jeles szerzői (*Laky Dezső*, *Thirring Gusztáv*⁶) – mint erre korábban utaltunk – gazdag kutatási eredményekre hivatkozva mutatják be a réteg- és osztálystruktúrát alakító faktorokat (jövedelmi helyzet, ingó-ingatlan tulajdon, stb.). Rendelkezésre álltak gazdag szociológiai vonatkozásokat tartalmazó várostörténeti, kultúrtörténeti művek is.⁷

A gazdag forrásanyagot azonban Weis kellően végiggondolt vezérszempontok nélkül, eklektikusan használja fel. Vegyük példaként *A város* című fejezetet. Az indító gondolat Trianonra utal. „A mai Magyarországnak városai jóformán nincsenek; a legnehezebben viselhető veszteség az, hogy Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Kolozsvár és Temesvár az állami munkaközösségből kimaradt és a nemzeti munkaközösségnek csupán igen vékony fonalait tartja fenn. A mai Magyarországon a túlságosan fejlett fővároson kívül csupán két százezres város van: Szeged és Debrecen. Ha levonjuk azonban külterületi lakosságukat, akkor ezek is középvárosokká zsugorodnak össze és ez a körülmény már egymagában is magyarázatát adja annak, hogy miért nem hatnak reánk ugyanúgy, mint az ősi koronázó város, vagy kuruc Kassa és kincses Kolozsvár.”⁸

A (megmaradt) városokat két csoportba osztja. Jóllehet a *funkció* megjelölést nem használja, de így is világos ez esetben a szerző elv. „Az egyik csoportot azok a városok alkotják, amelyek régi múltra tekinthetnek vissza, századok óta adnak otthont iskoláknak, kereskedelemnek, iparnak, székhelyei népes hatóságoknak, hivataloknak, vagy – ha nincs is ilyen fényes múltjuk –

6. Többek között Laky Dezső: *Budapest Székesfőváros népességének fejlődése*. Budapest, 1929; Thirring Gusztáv: *Budapest befolyása a környék népesedésére*. Magyar Statisztikai Szemle, 1926. március.

7. *Budapest 1928. évi Székesfőváros Statisztikai Évkönyve*. IV. évfolyam. Budapest, 1929; Laky Dezső: *Budapest Székesfőváros népességének fejlődése*. Budapest, 1929; Schneller István: *Magyarország városi és vidéki népessége*. Pécs, 1929.

8. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 49.

rövid idő lázas erőfeszítéseivel, kiaknázva a forgalom szempontjából kedvező fekvésüket, vagy egyéb előnyüket, igyekeznek a régi városok túlszárnyalására. Ezek a városok – tekintet nélkül nagyságukra és közjogi szervezetükre – az igazi városok. A második csoportba azok a városok tartoznak, amelyeket a törvényhatósági vagy községi törvény ilyenekül elismer ugyan; külsejük, lakosaik életmódja, foglalkozása azonban őket a nagy falvak sorába süllyeszti. Ezekhez a városokhoz sorakoznak azok is, amelyek valamikor jobb napokat láttak, azonban a forgalom elterelődése, a várost annak idején emelő mesterséges oknak megszűnte visszafejlődést idéz elő és nemcsak a város külső képében, hanem a lakosság foglalkozási összetételében is megindul a dezurbanizálódás.”⁹ Az előbbiekre sorolja Miskolcot, Nyíregyházát, Szombathelyet, Ceglédet, Kaposvárt, a másikba pedig az alföldi városok többségét, Esztergomot és Baját. A felsorolás önkényes, hiányzik a tényekre alapozó indoklás vagy az utólagos kiegészítés; impresszionisztikus, önellentmondásokat tartalmaz. Idézünk néhány szempontot: példa lehetne az osztályozás egzaktabb foka, az *urbanizáltság*. Weis István el is indul ebbe az irányba. „Nagyobb csín, tetszetősebb köz- és magánépületek, csatornázott és a vízvezeték segítségével öntözött utcák, közkertek, sporttelepek, üdülési alkalmak szükségesek a megfelelő egészségügyi berendezéseken felül ahhoz, hogy valamely települést városnak is nevezhessünk. A történelmi adottság keretein belül bizonyos tömörülési irányzat, városi központ kialakítását célzó törekvés jellemzi a várost...”¹⁰

Ilyen tehát a húszas-harmincas évek ideális magyar városa? Weis reálisan látja a hiátusokat. Hány magyar városban látjuk a külső kép városiasságát? – teszi fel a kérdést. „A vízvezeték és a csatornázás még mindig ritka hazánkban – írja. Huszonöt városnak van vízvezetéke, nyolcnak csatornázása.” Irodalmi kép-

9. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 50.

10. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 50–51.

ben jeleníti meg a helyzetet: „Ujjnyi vastag porréteg fedi a végnélküli hosszú utcák csenevész akácfáit és tavasztól őszi a nappali forgalmas órákban gondosan becsukott ablakait. Park, közkert, ahova elvonulhatna a szegényebb ember is negyedóra-ra, alig van; a magisztrátus tagjai többnyire azzal érvelnek, hogy minden valamennyire való embernek úgyis van szőlője, akinek pedig szőlője sincs, az igazán nem érdemel figyelmet.”¹¹ Iróniától már ez a kép sem mentes, s a hang a megmaradt műemlékek vagy a vasútállomástól a városba vezető utcák porossága, elhanyagoltsága kapcsán csak keményedik.

Pozitív példaként említi Nyíregyházát, „amely faluból vált jóformán néhány év alatt várossá” és széles utcáival, közterei-vel, élénk forgalmával Debrecen versenytársaként jelentkezett. A „papi városok” közül Szegedet, Szombathelyet, Eger-t is pozitív példaként említi. „Ezzel szemben, az egyes szép-elemek ellenére sem fejlődnek, a többi papi városok: Pécs, Kalocsa, Esztergom, Győr hatalmas gyártelepei és sokatígérő kezdete után az idegen hasztalanul várja a városi hangulat fokozódását; a történelmi levegőjű székesegyház közvetlen környezete pl. határozottan kiábrándító.”¹²

Nem mentes tehát kritikai felhangoktól a Weis rajzolta városkép, de ez a bírálat nem hatol mélyre, zárójelben hagyja az okokat, a magisztrátusok, a polgármesterek, alispánok felelősségét. Pontosabban a kés, amellyel boncolgatja az okokat, nincs élesre fenne.

Idézzünk fel egy másik képet. Induljunk el ez esetben is a Weis István által felvázolt ideáltipikus képtől: „Gyönyörű beszédek, mondunk és cikkeket írunk az önkormányzat előnyeiről, nemzetnevelő hatásáról. Ezzel szemben tény, hogy az utolsó évtizedekben rohamosan veszítette a teret: ma komoly önkormány-

11. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 51.

12. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 52.

zatról sem a területi, sem az élethivatási önkormányzatban nem beszélhetünk.

A területi önkormányzat szervei közül a köztudat még ma is a vármegyében látja az önkormányzat megtestesítőjét. A vármegyétől azonban egymás után vették el az igazságszolgáltatást, a pénztári és számviteli szolgálatot, végül még az adóztatási jogot is. A vármegye kifelé hatalmat sejtet; annak azonban, aki a viszonyokat ismeri, a szabad akarat-elhatározás hiányát is észre kell vennie. Minden fontosabb határozat kormányhatósági jóváhagyást igényel, a többi határozatokat pedig fellebbvitel útján lehet a miniszterhez vinni. A pártkormány megbízottja: a főispán elnöke az önkormányzati képviseletnek és minden fontosabb bizottságnak. Az általa kijelölt vagy kinevezett tagok révén többsége van a kijelölő választmányban, a fegyelmi választmányban, ő nevezi ki a közigazgatási gyakornokokat és így az utánpótlás kiválasztódásában is döntő szerepe van.”¹³

Weis István elfogultságai a reform-konzervatív szemléletéből, elkötelezettségeiből következően érthetőek, de alapvetően tárgyyszerűen ítéli meg e réteget. „A magyar tisztviselőkről sok jót mondhatunk: szakképzettsége és egyéni becsületessége messze meghaladja a tőlünk délre és keletre található színvonalat. Alapfogyatkozása az, amit a középosztály leírásával már kiemeltünk: úrnak érzi és képzeli magát, úri hagyományokat ápol, amelyek nem egy esetben fintorrá válnak, csupán visszásságaikban jelentkeznek. Minthogy nincs igazi önkormányzat, nincs polgári önértzet, a tisztviselők jelentős része a *közönség urának* érzi magát, és – ha idejét, idegeit őszintén és igazán a közönség szolgálatára bocsájta is – ez a tudattá sűrűsödő érzés az érintkezés módjában a közönség kényelmi igényeinek figyelmen kívül hagyásában erősen visszatükröződik.”¹⁴

13. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 221.

14. Weis István: *A mai magyar társadalom*. I. m. 223.

Majd még keményebben és lényegretörőbben folytatja: „A tisztviselők nagy száma és helyzeti energiája a XVIII. századi német államra emlékeztető bürokratikus rendszert tart fenn. Az ügyiratkezelés és ügyintézés módja, a reszortelfogultság, az egyéni felelősségtől való irtózás, az intézményes bizalmatlanság mindenkivel szemben nemcsak a tehetséges és jóakarátú tisztviselő munkakedvét őrli meg, hanem pótolhatatlan károkat okoz az egyeseknek és népszerűtlenné teszi a közigazgatást, amely oly gyakran csupán hónapok múltán, a fél számtalan megidézése után intézi el az ügyet. A fél csak azt látja, hogy az állami gépezet forog: folyton iktatnak, mutatóznak, elintézési terveket készítenek, jegyzőkönyveznek, vizsgálnak, felülvizsgálunk, kiadmányoznak, fellebbezést intéznek el és az ügy mégsem halad előre. Nem csoda tehát, ha sóhivatali rendszerről beszél és tele van panasszal.”¹⁵

Weis István e fontos, összefoglaló igényű művet olyan évtized kezdetén írta, amikor még csak készülődött az a szociográfusok, szociológusok újabb nemzedéke, amely – később – hasonló terveket szőtt. *Weis István* maga nem volt szociológus, úgy vélem, mégis joggal szerepel e szociológiatörténeti műben. Okkal, mert a korabeli valóság jó szemű megfigyelője, gazdag forrásanyagot használ, és érvényes következtetéseket von le az észlelt jelenség együttesekből. Jóllehet bírálatának célja olyan változtatások kieszközlése, amely megőrzi a rendszert, mégsem volt apologétája a fennállónak, s ami lényegesebb, megállapításai szilárd valóságallappal rendelkeztek.¹⁶

15. *Weis István: A mai magyar társadalom*. I. m. 224.

16. A téma korszerű összefoglalását lásd Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy korszakban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, 1998, Osiris, 189–391.

■ DÉKÁNY ISTVÁN ■

(1886–1965)

A Társadalomtudományi Társaság és folyóirata megszínylette a válság éveit. „Kétszáz fővel visszaesett a taglétszám és egyben az előfizetők száma.”¹⁷ 1937-ben Dékány István vette át elnökséget a Társulat vezetését. Érdeme, hogy kiszélesítette a Társulat nemzetközi kapcsolatait, különösen francia irányba. Jelképesnek tartható, hogy Celestin Bouglét, a párizsi *Ecole Normal Supérieure* szociológus igazgatóját a Társulat tisztületbeli elnökévé választották.¹⁸

1937 a magyar szociográfia–szociológia nagy éve volt. Ekkor indult a *Magyarország felfedezése* sorozat, ekkor jelent meg Erdei Ferenc *Futóhomok*-ja, Féja Géza *Viharsarok*-ja.¹⁹ Az utóbbiból bíróági ügy lett, akárcsak Erdei Ferenc: *A szabadság politikája* című cikkéből.²⁰ Dékány István ezt az évet másképpen éli meg, s értékeli. A Társadalomtudományi Társaság 1937. évi közgyűlésén a *Szociológus felelőssége* címmel tartott előadást.²¹ „Tisztelt Közgyűlés! Egy évvel ezelőtt, mint a Magyar Filozófiai Társaság

17. Saád József: *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Magyar Szociológiatörténeti Füzetek 4. Budapest, 1989, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 15.

18. Bouglé, Célestin (1870–1939) 1920-tól az *École Normale* igazgatója.

19. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Budapest, 1937, Athenaeum. Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1937.

20. Részletesebben lásd: Széchenyi Ágnes: *Sznobok és parasztok. Válasz*, 1938. *Elvek, frontok, nemzedékek*. Budapest, 1997, Athenaeum, 162.

21. Dékány István: *A szociológus felelőssége. Társadalomtudomány*, 1937, 157.

alelnöke tartottam közgyűlési előadást a filozófus felelősségéről. Engedtessek meg, hogy ez alkalommal szólanom a szociológus felelősségéről...”²² „A szociológia a társas *valóság* tudománya, a ténylegesen lefolyó életfolyamatok elemzése”²³ – határozza meg Saád József szellemes megfogalmazása szerint „nagy erudícióval és rendszerező képességgel, de kevés eredetiséggel és problémaérzékenységgel” a szociológia tárgyát. Értelmezése szerint „a szociológiai felfogásában sajátos az, hogy itt más a kutató viszonya a tárgyhöz, mint egyebütt... Mi itt a tárgyunkban mint kutatók is bent vagyunk, azaz részei vagyunk annak a tárgynak, amellyel foglalkozunk, ti. tagjai a társadalomnak. Páratlan és egyedül álló viszony ez kutató és a tárgya között. Ebből egy egész sereg következmény származik, amelyből kiemelünk egyet épp a felelősség kérdése kapcsán.”²⁴

Az „ideológiákkal telített világban” hatványozottabban igaz, hogy: „Ha egy elmélet csak megállapít valamit, ezzel ki is emel egy szerinte lényeges dolgot, illetőleg mozzanatot, íme, ezzel egyben hangsúlyoz is... A szociológia nemcsak ténykonstatálás, hanem részben társadalomalakítás is – ez a sorsa a szociológiai gondolatnak, amely elől nem térhet ki; inkább *felelősségérzést kell hozzámérteznie*. Társadalmi tényeknek konstatálása egyben lényegéreztetés, nemcsak *lényegfelismerés*.”²⁵

S Dékány visszatér kiinduló tételéhez. „A magasabb értelemben vett szociológia ítélet is az életről, nemcsak kartotékokban elzárt s lerögzített, néma fotókópiája az életnek, a szociológia *kint van* az életben, s már akkor is harcot jelent az igazi életalakításért, az élet harcai közepett, midőn csak tényekről szóló egyszerű megállapításokból áll.”²⁶ Néhány, a szellemtudományokból kölcsönzött, s egyénien értelmezett „*lényegéreztető*” ka-

22. Uo.

23. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 157.

24. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 161.

25. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 163.

26. Uo.

tegóriától eltekintve gondolatmenete „ment a homálytól” és *célirányosan* viszi végig az utóbbi években az érdeklődés homlokerébe került *szociográfiai* irodalom *pellengérre* állítását. Konkrét műveket, szerzőket nem említ, a *felfokozott felelősségtudatot* egyetemes követelményként fogalmazza meg.

„Sajnos napjainkban ezt (értsd: a fokozott felelősségtudatot – H. T.) éppen nem mindenki érzi. Ma divat lett szociográfia címen művelni társadalomkritikát. Azt hiszik ún. szociográfusok, hogy csak tényekről számolnak be, de mert nem mindig van meg bennük a *teljes* igazság megismerésének komoly vágya, hogy ne mondjam szenvedélye, voltaképp propagandairodalmat művelnek – szociográfia jelszava alatt.”²⁷

Helytelen a kutatott jelenség-együttesek *térbeli felosztása* is. „Végeredményben tekintettel kell lennünk az egész társadalomra! A szociológia sohasem helyeselheti a töredékemberek előtt természetesnek látszó töredék-látást... A specializmus olcsó sikere végeredményben zűrzavaros helyzetet eredményez, a detailista kutatók nyárspolgári kisüzeme, nem vezet valódi szociológiai tudásra, hanem szűklátókörre... Az »alkalmi« szociográfusok eljárásában egy elvi hibát látok: azt, hogy nem akarnak tárgyukon *kívül mást* is szem előtt tartani. Némely szociográfus abban a feltevésben él, hogy elég, ha útnak indulva felszereli magát egy kis statisztikával, van két jó szeme, és ügyesnek tartott kikérdező hajlandósága.”²⁸

Feltehetjük a kérdést, kikre vonatkozik Dékány ezen állítása. Nem kétséges, hogy magukat a szociográfusoknak tartó szerzők között találunk ilyen *falu*-, és esetleg *városkutatókat* is. Dékány azonban általánosít, s nem egy helyen összemosza a *szociográfiát* és a *szociológiát*. Gondolatmenetét ugyanis így folytatja: „Mindenesetre fontosnak látjuk ezt is, azonban nem mulaszt-

27. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 164.

28. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 165.

hatjuk el hozzátenni: a modern tudomány már eljutott odáig, hogy műszerekkel dolgozik. Már pedig ami természettudományok terén a műszer, mely itt olyannyira magától értetődő, az a szellemi tudományok terén a finoman felépített fogalmakból, »szempontokból« álló rendszer.”²⁹

Dékány – aki maga „terepen” nem járt, falukutatásban részt nem vett, s irodalmi ismeretei is egyoldalúak – nem vesz például tudomást arról, hogy a magyar falukutatásnak a húszas-harmincas években jellemző sajátja a *regionalitás*, egy-egy település monografikus leírása. E szemléletmódot ösztönzi *Teleki Pál* is, akinek vezérlő elve a táj- és népkutatás kölcsönhatása. Teleki 1924-ben megalapította a *Szociográfiai Intézetet*, az e műhelyben foglalkozó munkák népszámlálási adatok felhasználásával a települések etnikai összetételét vizsgálták, a békeszerződés remélt felülvizsgálata esetére készítve elő adattárat. Elsődlegesen e célból támogatta Krisztics Sándor egyetemi tanár vezetésével a *Magyar Szociográfiai Intézet* létrehozását.³⁰ Krisztics célul tűzte ki, Magyarország valamennyi községének adatait összegyűjtik. Az első kötet, Villány szociográfiai adattára 1941-ben jelent meg. Azonban a kritika üdvözölte ugyan a munkát, de azt vélelmezte, hogy a vállalkozás terjedelmes statisztikai munkákat, nem pedig kritikai hangvételt is tartalmazó szociográfiákat hoz majd létre.³¹

Dékány István előadásában ezen intézetnek a munkásságáról ugyanúgy nem tett említést, mint a *Bodor Antal* irányításával működő *Faluszövetség*ről, illetve a közreműködésével alakult *Magyar Társaság Falukutató Intézet*ről.³² Dékány nehezményezi a

29. Uo.

30. *Krisztics Sándor* (1899–1966) jogász, 1913-ban a bp.-i egyetemen államtudományi doktorátust szerzett; 1925-től 1949-ig a pécsi egy. jog- és államtudományi karán a politika és a jogbölcselet tanára. 1924-től 1929-ig a Magyar Szociográfiai Intézet igazgatója. Főbb műve: *Politika*. Pécs, 1931.

31. A Magyar Szociográfiai Intézet munkásságáról lásd Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Budapest, 1989, Püski, 236.

32. *Bodor Antal* (1875–1955) gazdasági szakíró, falukutató. A kolozsvári egyetemen

szociográfusoknál, hogy „térbelileg beszűkítik” vizsgálódásuk tárgyát, s ily módon nem vesznek tudomást arról, hogy „a *réseletkutatásoknak* valójában csak akkor van értelmük, ha már eleve tekintettel vagyunk egy *nagyobb egészre*, amit a mai falukutatás éppen nem vesz tekintetbe.”³³

Dékány a Társaság elnökeként tartott beszámolójában a *társadalomtant* „*nemzeti szociológiaként*” határozta meg. E megjelölés finoman szólva vitatható, a szociológia ugyanis *univerzális* tudomány, fogalomkészlete *nemzetközi*. Tárgya lehet a *mai magyar társadalom*, annak szerkezete, intézményrendszere, szellemi élete, de jelenlétének feltétele a nemzetközi szociológiai életben való részvétele – amire a Társaság elnökeként igényt is tartott. A szociológiát – említettük – *szellemtudománynak* tekinti, a leglényegesebb összetartó erőnek a szolidaritást tartja. A társadalomkutatók rendező elvét két csoportra osztja: az *organikus* a közösségi, természeti, az *organizációs* pedig a mesterséges, gépies.

Referátumának befejező részében a szociográfiával, a leíró szociológiával kapcsolatos bírálatát abban összegzi, hogy „az emberi élet sohasem specializálható *külön* is, teljességében, megérthető darabokra. Megérteni az egyik vagy másik részt csak úgy tudjuk, ha tudjuk szemeink előtt tartani az *Egésznek* a képét... Igen fontosnak látjuk ezt az *egészre* néző szempontot: *sub specie totalitatis* tudunk csak igazán tájékozódni.”³⁴ „Veszélyezteteti a helyes szociológia látást az *eltorzított* arányú látás is. Így született meg a gazdasági materializmus, az anarchikus individualizmus, a társadalmi biologizmus, a totalitárius etatizmus, a szindikalizmus, a szocializmus, stb.: mind a részt akarja egészévé felmagasztosítani.”³⁵

jogi doktorátust szerzett, 1920-tól az Országos Faluszövetség főtítkárá; 1935-től a Falukutató Intézet igazgatója. Főbb művei: *A falu megismerése*. Budapest, 1925; *A falufejlesztés alapvonala*. Budapest, 1934; *A falukutatás vezérfonala*. Budapest, 1934.

33. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 164–165.

34. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 171.

35. Dékány István: A szociológus felelőssége. I. m. 173.

Dékány István *A mai társadalom (Bevezetés a társadalomtudományokba)*³⁶ című műve „összegző” céllal íródott. Mikor e könyv megjelenik, Dékány már a *budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán létrehozott tanszék vezetője*. E műve érzékelhetően tankönyv céljait is kívánta szolgálni. Ha e tanszéket *nem* is tekintjük a szociológia akadémia tárgyként való meghonosításának, tekintettel Dékány sokirányú tájékozódására, lehet e döntésnek ilyen jelentést is tulajdonítani.

Összegzően: a *Társadalomtudományi Társaság* és a *folyóirat* fontos fóruma volt a hazai *társadalomtudományoknak*. Távolságtartása a politikai kurzusoktól, óvatos kitekintése a nemzetközi tudományosságra, erény az izmusok egyre erőteljesebb térhódítása idején. A folyóiratnak ezen óvatosság következményeként viszont *nem volt huzata, vonzóereje; erőszakolt scientizmusa az olvasmányosság rovására ment*.

36. Dékány: *A mai magyar társadalom. (Bevezetés a társadalomtudományokba)* Budapest, 1943, Pantheon.

■ ERDEI FERENC ■

(1910–1971)



Erdi Ferenc 1910-ben született Makón. Iskolai tanulmányait szülővárosában, egyetemi tanulmányait a szegedi egyetem állam- és jogtudományi karán teljesítette, de több időt töltött apja hagyományos gazdaságában, mint az „iskolapadokban”. Ugyanakkor a társadalom működési törvénye iránti érdeklődése korán fellobbant benne: 21 éves volt, amikor egy országos folyóirathoz, a *Századunk*hoz elküldte „*Királyhegyes művelődési-gazdasági és társadalmi rajza*” című írását. A Vámbéry Ruzstem és Varró István által szerkesztett társadalomtudományi orgánumban a lap alján következő jegyzettel közölte írását: „E tanulmány írója kezdő: gondolkozásának társadalomtudományi alapjai, szociológiai tapasztalatai többirányú kiegészítésre és elmélyítésre várnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak és így sok vonatkozásban jól jellemzik állapotainkat.”¹

Érdekes felépítésű e nyilván kísérletnek szánt írása. A művelődési viszonyokból bontja ki gyermekkorában egyik közegeül szolgáló falu – Királyhegyes – gazdasági-társadalmi rajzát. Írása

1. Erdi Ferenc: Királyhegyes. *Századunk*, 1931. január, 24–34. A Vámbéry Ruzstem és Varró István által 1926-ban alapított *Századunk*, a kis példányszám fontos fóruma volt, a forradalmak után elszigetelt hazai liberális-baloldali gondolatnak. Otthont adott a hazai szociográfia egyik úttörőjének, Braun Róbertnek, a sokoldalúan tehetséges *Kecskeméti Györgynek*.

leíró jellegű, de jól tájékoztat a birtok- és útviszonyokról, munkaalkalmakról. „A társadalmi rétegződés” – írja magától értetődő természetességgel – „a birtokmegoszláson alapszik. A legzártabb réteg a zsellérek... A törpebirtokosok csak úgy járnak nap-számba, mint a zsellérek, de a földjük egy kicsit könnyebbé teszi életüket. Egész telepnél több földdel csak »igazi« gazdaemberek rendelkeznek...”²

A falunak csak egy piaca van, az értékesítés tereuma: *Makó városa*. A gyenge eredményű termelés és rosszul fizetett munka szűkre szabja a fogyasztási és az élet kereteit. A lakásviszonyokhoz hasonlóan a *táplálkozás* is tökéletlen. Orvos 1926 óta van. „Azelőtt, és részben ma is hagyományos gyógyítás virágzik, kuruzslók, ráolvasók, kenőasszonyok kezén, csak a legsúlyosabb esetben viszik orvoshoz a beteget.”³

A húszéves Erdei így zárja önbizalomtól duzzadó írását: „Faluból nézve az egész gazdasági életet, bizonyosnak látszik, hogy nagy változás küszöbén vagyunk. Hogy azonban ebbe a változásba számbeli súlyához képest, beleszólna a parasztság, arról szó sem lehet. Aktív szerepre jó ideig képtelen még.”⁴ Ezt a dilemmát pályája során még sokszor megismétli.

A *Századunk* szerkesztősége folytatni kívánta Erdei Ferencel az együttműködést, *Varró István* emlékeztette őt 1933-ban, egy korábban kelt, ilyen irányú ígéretére. Válaszlevelében ezt néhány hónappal később Erdei meg is erősíti. „Igen tisztelt Szerkesztő Úr, nagyon jólesett b. lapja és végtelenül hálás vagyok érte... Én úgy emlékszem, hogy Szerkesztő Úrnak egy régebbi levelére válaszoltam, és ígértem, hogy nekifekszek egy rendes szociográfiának. Sajnos, a terv most is terv, mert erősen mozgalmas és nehéz évek nyargaltak keresztül rajtam 931 óta. Voltam katona, ugyanott ültem 2 hónapot, semmiért, voltam úgy, hogy lemondok mindenről, és leszek rendes paraszt, fél esztendeig álltam is

2. Erdei Ferenc: Királyhegyes. I. m. 34.

3. Erdei Ferenc: Királyhegyes. I. m. 35.

4. Uo.

a kötözködést, de aztán újra felágaskodtak az indulataim, és lesz ami lesz, vállalom a sorsom. Most a legfőbb gondom, hogy szigorlataimmal rendben legyek, addig nem tudok mozdulni sem a saját dolgaimmel. *A szociográfiát és a szociológiai munkát legkevésbé ejtettem el*, elméletileg gyarapodtam is keveset, de a kivételről jövő tavasz előtt nem lehet szó...”⁵

Egyetemi éveit alatti stúdiumai (és paraszti munkája) mellett fontos történet, hogy egy életre szóló barátsággá mélyülő kapcsolat épült ki közte és Bibó István között. Ez akkor is így van, ha később lazultak a kötelékek és időlegesen útjaik is elváltak. Reitzer Bélával is kiegészül társaságuk, de ő sokoldalú műveltsége ellenére sem tudott egyenrangú társuk lenni.⁶

Még Szegeden – id. Bibó István új lapjában – jelentette meg *A makói tanyarendszer* című írását.⁷ A téma későbbi írásaiban visszatért, e helyütt azt hangsúlyoznánk, ami korai írásainak már meghatározó mozzanata: mindenekelőtt *élettapasztalatát*, megélt sorsát kísérelte meg szociográfiai írásokká érlelni. 1934-ben fejezte be *A makói parasztság társadalomrajzát*. Ekkor már családi gazdasága vezetésében apjával és öccsével közösen meghatározó részt vállalt, egyidejűleg a *Makói Hagymaszövetkezet* könyvelője volt.

Az 1934-ben megjelent könyv első oldalán, a lap alján olvasható a következő szerzői megjegyzés: „Jelen tanulmány mód-

5. Varró István – Erdei Ferenchez; Erdei Ferenc – Varró Istvánhoz. 1933. okt. előtt. 1933. okt. 23. *Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944.* Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: H. Soós Mária. Budapest, 1991, Magvető, 9–10.

6. Bibó István (1911–1979) jogász, politikus, közíró, Erdei Ferenc évfolyamtársa. 1933–34-es éveket Bécsben töltötte, majd 1935-ben Genfben tartózkodott. Egyetemi doktori jogelméleti dolgozatát *Kényszer, jog, szabadság* címmel védte meg. 1945–1948 között számos írása jelent meg a *Válaszban*, melyek széleskörű visszhangra találtak. 1949-től belső emigrációba vonult, 1956-os forradalom egyik meghatározó szereplője volt.

7. Erdei Ferenc: *A makói tanyarendszer. Népünk és Nyelvünk*, 1932, 4–6. füzet, 81–91. 7. füzet, 140–148. 11–12. füzet, 193–198.

szertani kísérlet. Feladata megrajzolni egy város társadalmi képét a modern társadalomtudomány módszerével. Nem teljes városképet akar nyújtani, hanem a társadalmi viszonyokat vizsgálja és minden jelenséget a társas viszony szempontjából igyekszik megvilágítani. Eleve lemond a teljességről. Egy rétegnek, a város legjellemzőbb osztályának, a parasztságnak társadalomleírásával foglalkozik... Közelebbi tárgymegjelölést a következőképpen adhatunk: a makói parasztság átalakulásának társadalomrajza. E vonatkozásban adalék és előtanulmány e dolgozat Makó társadalomrajzához.”⁸ (Kiemelés – H. T.)

Erdei valóban könyve alapfeladatának tekintette annak feltárását, bemutatását, hogy melyek a jellemző tényei a most folyó társadalmi átalakulásnak, mik az okai és mi a jelentősége az egész folyamatnak.⁹ E vonatkozásban munkáját „adaléknak és előtanulmánynak” szánja *Makó társadalomrajzához*.

E munka első változatának megjelenését követően 1935-ben publikált egy vitairatot Németh László: *Magyarásgtudományról* írt programcikkéhez, továbbá több kisebb írást, melyek előtanulmánynak tekinthetők a *Makó társadalomrajzához*. Két műve: *A makói parasztság társadalomrajza* és a *Makó társadalomrajza* mégis egymásra épülő alkotások, amelyek nemcsak kiegészítik, de gazdagítják, módosítják is egymást. E képet közel fél évszázadig torzította, hogy a város már 1936-ban befejezett társadalomrajza közel fél évszázad késéssel jelent meg.¹⁰

8. Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza*. Szerk. és kiadja: Dr. Eperjessy Kálmán. Makó, 1934.

9. Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza*. I. m. 11.

10. Az 1935–36-ban íródott *Makó társadalomrajza* c. szociográfiát Erdei a *Magyarásgtudományban* való megjelentetés céljából elküldte kéziratát a szerkesztőségbe – amely rövidesen meg is szűnt – elkallódott. 1952-ben Péter László, a *Makói Múzeum* akkori igazgatója lelte meg és beletárolta. Utódja Tóth László, Erdei Ferenc halála után, megküldte öccsének. Erdei Sándor Erdei Ö. M. megjelentetésekor ő adta át közlésre a sorozat szerkesztőjének, Kulcsár Kálmánnak. (Tóth László ny. múzeumigazgató közlése).

Erdeit Sárközi György az Athenaeum Kiadó lektora kérte fel a *Magyarország felfedezése* sorozat egyik nyitókönyve, a *Futóhomok* megírására, ezzel párhuzamosan Illyés Gyula, Féja Géza, Veres Péter, Kovács Imre társaságában tagja lett az 1937. március 15-én alakult, s 1938 őszén fontos szerepet játszó *Márciusi Frontnak*.¹¹ E csoportosuláshoz való kapcsolódása hatással volt stílusára, nyelvi kifejezőmódjára, stiláris igényességére is.

A sorozat társszerzői között többen kitűnő írói vénával rendelkeztek, Illyés Gyula már említett műve, a *Puszták népe* e szempontból különösen magasra emelte a mércét. Módosult Erdei látószöge is, s a *Futóhomok*¹² első olvasata során is érződik nyelvezete gazdagodása. E műben az *analitikus fogalmakat* metaforák váltják, a *tipizálás* helyenként *lírai hangvételű* jellemzésekkel egészül ki. A változások fontos hozadéka a szociológiai műszavak magyar nyelvkészletének gazdagodása.

A felszínen is érzékelhető módosulások mélyebb változásokat is tükröznek. Erdei a társadalomkritikai irányzathoz tartozó szociográfusok egyike, aki tudományelméleti iskolázottsággal is rendelkezett, jóllehet ilyen irányú képzettsége, számos okra visszavezethetően, nem volt eléggé rendszerezett, konzisztens. Az alapvető gondolati fogódzókat: értékeszmény, tény-absztrakció; empirikus fogalom – analitikus fogalom, elmélet és gyakorlat, önképzéssel társuló finom megérzéssel társította.

A *Futóhomokkal* Erdei régi, fiatalkori terve valósult meg. Már középiskolás korában kezdi feltérképezni a Duna–Tisza köze viszonyait.¹³ Bármennyire magán viseli ez a kísérlet a pályakezdés jegyeit, a szándék világos, s közvetve bizonyítja: 1936–37-es

11. Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz*. Budapest, 2012, Corvina, 137–253; Salamon Konrád: *Márciusi Front*. Budapest, 1970, Magvető.

12. Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna–Tisza köz földje és népe*. Budapest, 1936, Athenaeum.

13. Huszár Tibor: A tudós és politikus Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli szellemi irányzatok. In uő: *Történelem és szociológia*. Budapest, 1979, Magvető, 246–251.

vállalkozása mennyire *belső* indíttatásból született, s nem egyszerűen a szerkesztő és barát, Sárközi György kérésére fogott neki e könyv megírásának.

A *Futóhomok* (Duna-Tisza köz földje és népe) – Erdei szavaival – az a föld, melyen a Duna-Tisza köze egymillió társadalma él. Valóságos gyűjteménye a magyar medence földnemeinek. Északon a Magyar középhegység nyúlványai, a magyar hegy és dombvidéket képviselik, a két folyó partja, a Bácska és a Duna-Tisza-közi hátság pedig az Alföld minden vidékének.¹⁴

Erdi Ferenc gondolkodásának középpontjában – talán még inkább, mint korábban – a *paraszttság polgárosodásának folyamata* áll. A mozgatórugók, a látható és láthatatlan szabályozások; az ellentétek, a mozgások, amelyek előidéznek, és amelyeket az előidéz.

A *Futóhomok*ban e kérdésköröket Erdi a mezőváros fogalma köré fókuszálja, igaz, e fogalmat inkább körülírja, mint pontosan meghatározza. Úgy vélem, *Némedi Dénes* fejt meg jól Erdi értelmezési módját, amikor azt írja: ez esetben nem a mezőváros fejlődésrajza a lényeg, „hanem a tanyás mezőváros, mint a paraszti polgárosodás ideális példája. A tanyaelv szaktudományos, gazdasági-földrajzi fogalomból itt lesz a szó teljes értelmében *ideális típus*.”¹⁵ (Kiemelés – H. T.)

Miután a paraszttság felszabadulását Erdi *ezen időszakban* csak *önfelszabadításként* tudja elképzelni, ennek objektíve létező előfeltételeit a *tanyás mezővárosban* találja meg. Ez a feltételezés azonban egy sor *utópikus* elemet tartalmaz, s ilyen értelemben a realitásokban gondolkodó *szociológus* Erdi szembe megy parasztpolitikusi önmagával.

E szempontból is modellértékű a *Három város, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd*. Erdi így jellemzi őket: „A mezőváros egyetlen magyar városfajta. Nem hasonlít a nyugati városokhoz

14. Erdi Ferenc: A társadalomkutatás és falukutatás irányai. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *Történelem és társadalomkutatás. Válogatás*. Budapest, 1984, Akadémiai.

15. Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, 1985, Gondolat, 221–222.

ezért tagadják meg gyakorta városi minőségét. Az igaz, hogy olyan város, mint a nyugatiak, nem is lesz belőle soha, de hogy valamilyen város, hogy a magyar társadalomnak páratlan erjesztő góca és végtelenül fejlődőképes településforma, azt Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd példája bizonyítja legfényesebben.”¹⁶

A *Futóhomok* részletező elemzése nem lehet feladatunk. Azt kívánjuk dokumentálni, hogy a mezőváros kategóriája e műben mennyire a metszéspontján van az *illúziókeltésnek*, *utópikus társadalomlátásnak*, s a *reálfolyamatok számbavételének*, az Erdeit e művében is jellemző *szociográfiai elemzéseknek*. A *Kecskemét* várost meghatározó történeteket felidézve egyrészt azt írja: „A kecskeméti parasztság attól az időtől kezdve, hogy a homokpusztákat birtokba vette – s ez szerencsére elég korán megtörtént – állandóan emelte a termelés nivóját, ugyanannyira, hogy már a 19. század végén elérte a zavartalan fejlődésű vidékek színvonalát (Kisalföld–Dunántúl). A szerencsés feltételek és a kedvező történeti fejlődés eredményeként az élet színvonala is a környező vidékek fölé emelkedett... A társadalmi különbségek *nem* zárják el az embereket egymástól úgy, mint az ország legtöbb részében. A vezetőréteg ritka tüneményképpen paraszt- és munkásbarát, s nem nézi idegenül azok törekvéseit. Mintha egy kicsit nyugati tájakon járna az ember: a társadalom polgárosodása előrehaladt, a parasztság erősen polgári igényű, s ezt az igényt jól támogatja gazdasági fölemelkedése és törekvéseinek jórészen való elismertetése.”¹⁷

Helyismeret, emberismeret, szociográfusi elemzőkészség gazdagítja a többi város, társadalmi csoport jellemzéseit. „A kisgazda ma is »jobbja« a parasztságnak: önálló birtokos és bérlő egzisztencia, tehát polgár vagy kispolgár. Nem paraszt többé. Nevében is a polgári elismertetést igényli és minden úton ki akar emelkedni »nemtelen« állapotából. Követelődző, de nem forra-

16. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 66.

17. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 80.

dalmár. Fölfelé: úri és polgári csoportok felé lojális, azoktól várja az elismertetését és nem maga verekszi ki. Utánozza a »nemeseket«, nem pedig a maga világát emeli amaz mellé vagy amaz helyébe.”¹⁸

De e képen tovább finomít: az Alföldön erősen *elütő* színeket képvisel a *polgárgazda*. „A *polgárgazda* már kész *polgár*. Birtoka polgári jövedelmet hoz, életberendezése és öntudata is polgári. Mivel kialakulása folyamán nem nyugati értelmű polgárság volt a mintaképen, hanem egy *úri-polgárság*, maga is úr kíván lenni, osztályszolidaritása mindenestől azokhoz fűzi. Nincs többé gazdaságában patriarchális munkaszervezet, nemhogy asztalánál nem eszik a munkása, de még kezét sem fog vele...”

A *gyümölcsös és szőlősgazda* a *Három Városban* is *kispolgár*, mégis más, mint a *dunántúli*. Belterjes, piacra termelő gazda. Kecskeméten és Cegléden gyümölcsöt termel, Nagykőrösön zöldségtermelés teszi intenzívvé a gazdaságát. Ez a termelési fejlettség azt jelenti, hogy már eleve vállalkozónak, szorgalmasnak és fölfelétörekvőnek kellett lennie, hogy termelésében a mai nívót elérje...¹⁹ A *parasztgazda* nem kevésbé akar kivetkőzni paraszt állapotából, s kíván *polgárosodni* – írja Erdei –, de *belekeseredett*...”

Említettük, hogy Erdei e műben elsődlegesen *metaforákkal* dolgozik, inkább jellemzi, körülírja, mint *fogalmilag* pontosan meghatározza a vizsgált tünetegyüttest. Ez nem jelenti azt, hogy teljesen elhagyná a *fogalmi* elemzést, s azt sem, hogy a polgárosodottság fokát „e térség külső tényezőktől nem befolyásolt” fejlődésével magyarázza.²⁰

A *Futóhomokban* Erdei a termelés, a piac szerveződésének hogyanjában, dinamizmusában – vagy annak nem kielégítő fokában – keresi a polgárosodás eltérő fokozatainak magyarázatát. „A Három Város és a többi mezővárosok ragyogó kerti kultúrája kiáltóan bizonyítja – s külföldi példák (holland, német,

18. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 100–101.

19. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 101.

20. E kérdésről lásd Bognár Bulcsú: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest, 2010, Osiris, 32.

bolgár) is amellett szólnak –, hogy a mezőgazdasági termelés legfelső szintjét, becses és nagyhírű kerti termékek termelését hol úri vezetéssel, hol anélkül, de egyedül a kisparaszttság produkálta és sohasem a nagygazda parasztok vagy uradalmak...

Nincsen az országnak Budapesten kívül városa, mely piacával 30-40 km-es körzet népét úgy magához fűzné, mint Kecskemét és Nagykőrös. A vonzáskörzetükbe eső tanyáknak, falvaknak gazdasági élete minden erecskéjével a város piacába torkollik. Mind a két piac beszédes bizonyosság a mezőváros különleges városminősége és különleges értékessége mellett: szabad és életrevaló fejlődés jellemzi.”²¹ A piac városszervező szerepével kapcsolatos példákról szóló idézetek száma megsokszorozható. „A kecskemétiék éppúgy, mint a kőrösiek, híres kupeckedő tőzsér nép volt. Történhetett volna úgy, hogy a kecskeméti és kőrösi magyarságból áll elő egy erős és magasnívójú kereskedőréteg, mely egyfelől tartja a szolidaritást a termelőkkel, másfelől a kivitel biztosítása érdekében ülteti kebelbelijeit a nagy európai piacokra, miként a hollandok, bolgárok és olaszok csinálták.”²²

Hogy nem így történt, annak oka „a magyar társadalom szerencsétlen fejlődésében rejlik... A mezőváros parasztsága hiába próbálkozott. Hogy exportkereskedő lehessen fiaiból, ahhoz utazás, tanulás és összeköttetés kell s ki segítette volna ehhez fiait? S kell atmoszféra is, amelyben méltó ideálnak látják a kereskedést, és az ideálok köré legendákat is tudnak fonni.” Ez a fejlődési pálya, s *nem* az etnikai elv dominanciája magyarázza, hogy eluralkodott a nézet: „a kereskedés zsidónak, örménynek, rácnak való”.²³

Milyen összefüggésben szerepel a *Futóhomok*ban a vallás, illetve az etnikum? Bognár Bulcsú Erdei Ferencsel foglalkozó monográfiájában a következőt írja „a mezővárosok tanyasi termelési rendszerében sikeresen tevékenykedő katolikusok pedig

21. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 111–113.

22. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 115–116.

23. Uo.

Erdei számára szintén nem képviselhetik a magyarság lényegét jelentő tanyaelvet, hiszen esetükben a tanyákat »nem történelmi előzmények formálták olyanná, hanem a tanyaelv egyszerű követése«. Vagyis »híg magyarságukat« nem interiorizált mintakövetés okozza.”²⁴ Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Erdei a „mélymagyar” fogalmát ugyanúgy nem használta, mint a Bognár által említett „hígmagyar”-t, illetve ha szövegeiben egyáltalán felleljük, akkor kizárólag tagadólag, mint 1943-ban Szárszón a Németh Lászlóval folytatott polémiaiban.

Mi a helyzet a zsidó polgársággal? A *Futóhomok*ban Kecskemét áruforgalmát jellemezve írja: „A magyar kerti termékek világcégeinek alapítóit más bölcső ringatta és más légkör nevelte. A Benedek, Feldmayer, Grosshaus, Lövy, Rosenfeld, Steinfeld cégeket a zsidóság szülte. Az élen áll a Benedek cég: a legtöbb árut forgalmazza a legkíméletlenebb versenytárs... »Benedekék« – ebben benne van minden, amit az összes exportvállalatok jelentenek a két város életében: a nagy vállalatok kizsákmányolása elleni protestálás, a hatalmasan duzzadó jólét irigy megbélyegzése, a nagy teljesítmények rideg elismerése és fájdalmas sajnálkozás azon, hogy nem más képet mutat a magyar export.

A két város hatalmas és híres exportforgalmát tehát a zsidóság nagyvállalatai teremtették meg és tartják kézben. Nagy vevőkörrel rendelkeznek, újabb és újabb piacokat hódítanak, ezt nem lehet elvitatni és botor beszéd, hogy mindez jobb, ha meg nem történik. Akkor ma nem lenne cikk a kőrösi meggy a londoni piacon, sem a kecskeméti barack a svájci kereskedésekben és senki nem mondhatja, hogy nem elég vállalkozók, szorgalmasak és kíméletlenül törekvők s hogy teljesítményük nem nagyszerű.”²⁵

Nézzük – ha röviden is – mit ír Erdei a budavidéki, pestkörnyéki svábságról. „A budavidéki németek is németek, mert

24. Bognár Bulcsú: *Erdei Ferenc szociológiája*. I. m. 34–35.

25. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 117–118.

edzett népi kultúrájuk van, mely nyelvben, termelési tudományban és az életük berendezésében kipróbált és kedves számukra... Minden parasztság akar civilizálódni és hajlandó fölcserélni paraszti kultúráját magasabbal, általánosabbal, ha az nagyobb skálájú s nem utolsó sorban kényelmesebb életet jelent számára... A Buda-vidéki német parasztság is szívesen polgárosodna s szívesen részesülne a magyar kultúrában, ha ez ígérne neki olyan polgárosodást, amely különb, mint mostani paraszti világa, s amelyet éppen ezért kívánni érdemes. A magyar társadalom azonban ilyent soha általános érvénnyel nem tudott ígérni...”²⁶

Kétségtelen, hogy nem egy népi író, Szabó Dezső követői nem így ítélték meg a hazai németiséget, s a *Volksbund* nyomulása, Hitler térhódítása okán erre volt is okuk; mi csak – leszűkítve a témát – azt kívántuk bizonyítani, hogy a *Futóhomok* vezető motívuma egyáltalán nem az etnocentrizmus.

A *Futóhomok* országos hírnevet hozott Erdei Ferencnek. 1937–1938 nemcsak a *Parasztok* sikerének időszaka, de a *Márciusi Front* toborzódásának, majd válságának hónapját jelentették számára; magánéletében is a fényes napokat, deres majálisok követik: szerelmet, házasságot Diósszilágyi Évával, majd párkapcsolatuk felbomlását, a később véglegessé váló eltávolodást is. E párkapcsolat historikuma nem könyvünk témája, de ez a *Parasztok* című könyve születésének időszaka is, s levelezésükből nemcsak kapcsolatuk feszültsége, de egy mélyebb, azonosságtudatát, szerepfelfogását érintő *krízis* időszaka is.²⁷

26. Erdei Ferenc: *Futóhomok*. I. m. 30–31. A német expanzió veszélyének növekedése Erdeit és eszmetársait nem hagyta érintetlenül. Erről tanúskodnak a *Magyarok könyvtára* sorozatban a MEFHOSZ Kiadó gondozásában megjelent könyvek: Illyés Gyula: *Ki a magyar*; Szabó Zoltán: *Két pogány között*; Féja Géza: *Kurucok*; Ortutay Gyula: *Rákóczi két népe*; Erdei Ferenc: *Kossuth Lajos azt üzent*. MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, é. n.

27. Diósszilágyi Évával való kapcsolatáról, annak alakulásáról lásd Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz*. I. m. 177–186.

Kedélyállapota nyugtalan, s e lelki kondíciók értelmezése nélkül életművében sajátos helyet elfoglaló *Parasztok* különös hangszereltsége sem értelmezhető. Ez a „különös hangszereltség” korábbi írásaihoz viszonyítva műfajváltást jelent. A *Parasztok* nem monográfia, amely egy város keretei között kívánja értelmezni a megérteni kívánt térséget, illetve annak parasztságát. Nem egy régió, térségen belül vizsgálja a polgárosodó paraszti rétegek konkrét, fejlődéstörténetét, hanem kísérletet tesz a parasztság ideáltípusának ésszerű leírására.

E célkitűzés azonban feloldhatatlan ellentmondást tartalmaz. Az ideáltípus – Max Weber óta tudjuk –, jóllehet valóságos jellemzők elvonatkoztatása révén született, teljes tisztaságában empirikusan sehol nem létezik.²⁸ Nem tudjuk, hogy Erdei Max Weber alkalmazva használta az ideáltípus fogalmát, de az állítható, hogy e könyvében korábbi kutatásait, személyes emlékeit felidézve a paraszti társadalom lényegi jegyeit akarta összegezni, amelyek azonban összességként, empirikusan egyetlen ismert társadalomban sem valósultak meg. Így értelmezve Erdei paraszttipológiája eredeti, orientáló jellegű. Könyvében azonban összezsúszik – vagy nem mindenütt őrződik meg – az ideáltípus és a reáltípus.

Könyve – amely mint azt fejezetcímei is tanúsítják – teljes ségre törekszik. A *Parasztok* című – túl általános – bevezető fejezetet követően, három részre tagolja: *Akik még nem parasztok* (Távoli ősök, oldalági az előd); *Parasztok* (Parasztok, Nyugaton, Északon, Délen, Keleten, Európa közepén, Mások földjén, A pusztákon); *Akik nem akarnak parasztok lenni* (Akik már nem akarnak parasztok lenni, a türelmetlenek, a menekülők, a fárad-

28. Az ideáltípus „minden esetben és szükségképpen csak igen viszonylagos és problematikus érvényű akkor, ha az empirikus valóságnak történelmi ábrázolását akarják látni benne, de heurisztikusan igen értékes a kifejtés számára akkor, ha csupán fogalmi eszköznek használják őket arra, hogy összehasonlítsuk velük és megmérjük rajtuk a valóságot.” (Max Weber: *Állam, politika, tudomány*. Budapest, 1970, Közgazdasági és Jogi, 58.)

tak, a lázadók). *Parasztnak lenni most már nem lehet*. A *Parasztok* részletező elemzésére e könyvben nem vállalkozhatunk, de ki kell emelnünk a könyv utolsó fejezetének sajátos helyét az életműben. E fejezet vallomások jellege is annak a kifejezéséről szól, hogy „*Parasztnak lenni most már nem lehet*”. S ez a következőtetés egy akkor még paraszti dominanciájú országban, ahol nemcsak Szabó Dezső népi mozgalomhoz csatlakozó utódai, de olyan közéleti emberek, politikusok is, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, hittelt hirdetik, hogy „*Egyetlen út a magyar parasztnak*”, nemcsak tudományos tézis, de hitvallás is. S talán még egy credo vallomás-értékű bekezdés a könyv zárófejezetéből, ezen állításunkat igazolandó: „Nem lehet parasztszörzástörténetet építeni. Ha egyszer parasztnak egy ország, akkor ott épp olyan naptalan az ég, mintha fölötté volna egy másik, amelyik elveszi tőle a fényt. Az építés és a szabadság ott kezdődik, ahol a világ nem parasztnak. De hiszek az emberben aki parasztnak. Hiszem, hogy parasztnak emberekkel lehet országot építeni. A lázadások szüntelen sora megtanított arra, hogy ok van itt a tagadásra és ugyanezek az okok a hitnek is elég támasztékai.”²⁹

A *Parasztok* befejezését követően Erdei 1939-ben – s ekkor még mindig csak huszonkilenc éves – kezd hozzá a „*Magyar város*” írásához.³⁰ Egy újabb év elteltével megírja a *Magyar falut*.³¹ Ezt követi még 1941-ben A *magyar paraszttársadalom*,³² majd a *Paraszságunk legújabb alakulása* című előadás; 1942-ben A *magyar tanya*;³³ 1943-ban a szárszói konferencián a *Magyar társadalom* címmel vitaindító előadás, majd 1944-ben hozzákezd az azonos című könyv előmunkálataihoz.³⁴

29. Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1937, Athenaeum, 212.

30. Erdei Ferenc: *Magyar város*. Budapest, 1939, Athenaeum.

31. Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Budapest, 1940, Athenaeum.

32. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Magyarságismeret V. Budapest, 1942, Franklin Társulat.

33. Erdei Ferenc: *Magyar tanya*. Budapest, 1942.

34. Erdei Ferenc: *Magyar társadalom*. Előadás a balatonszárszói konferencián. Szárszó, 1943, Magyar Élet Kiadó, 13–40.

E könyvünk keretében érdemben csak *A magyar paraszttársadalom* bemutatására vállalkozunk. Úgy véljük, e mű Erdei talán legjelentősebb, bizonyos korábbi vállalkozásait összefoglaló munkája, amelyben hasznosítja a parasztság történetével foglalkozó történeti írókat, s a népi irodalom legjavát.

Az 1942-ben a PPTE Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete „Magyarságismeret” sorozatában megjelent *A magyar paraszttársadalom* című könyvét nemcsak, s nem is elsősorban azért tekintjük az 1938 és 1942 között megjelent sorozat legkiérleltebb, a hazai szociológia története szempontjából meghatározó jelentőségűnek, mert az egyetem égisze alatt jelent meg, hanem mert *fogalmilag* a legkiforrottabb műve. A *survey-típusú* szociológiáktól e munka is különbözik.³⁵

Erdeit e mű megírására nem is a magyar szociológián belüli ezen irányú mozgások ihlették, hanem mindenekelőtt Hajnal István *Történelem és szociológia* című tanulmánya. Könyve utolsó oldalain felidézett irodalmi forrásokat felsorolva megemlíti, hogy *parasztszemléletére* a legnagyobb hatást – lévén e könyve tárgya is a magyar paraszttársadalom – Hajnal ezen műve gyakorolta, mert ezen írásában „olyan rendkívüli és sikeres erőfeszítést tesz a társadalom objektív formáinak a megőrzésére, hogy bár okfejtései elvontak, az ő megfogalmazása erősítette meg a legjobban korábbi parasztszemléletemet.” „Ez a módszer és szemlélet – írja a továbbiakban – még nem kész és teljesen kiművelt megfogalmazás, azonban meggyőződésem, hogy a parasztság helyes és teljesen kiművelt megfogalmazása csak ennek a módszernek további helyesbítésével érhető el.”³⁶

35. Magyarországon egyébként a világháború előtti években legfeljebb Rézler Gyulának *Egy magyar textilgyár munkástársadalma* című műve tekinthető ilyen jellegű vállalkozásnak. Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Magyar Ipari Munkatudományi Intézet sorozata. Budapest, 1943.

36. Erdei Ferenc: *Történelem és szociológia*. Budapest, Franklin, 39.

Könyve elolvasása után egyébként Hajnal István is figyelmezteti e veszélyre Erdeit. Értékelve a könyv erényeit, 1943 novemberében írja: „Én azt látom, hogy Te is túl gyorsan alkalmaztad az elméletet. Ezért sokszor inkább akadályozott is talán Téged, mintsem segített volna.”³⁷

Erdei könyve megírásához más szerzők mellett tanulmányozta Szabó István és Sinkovics István műveit,³⁸ míg a nemzetközi irodalomból – mint írja – „Durkheim szociológiájának vettem a legnagyobb hasznát”, különösen a *társadalmi tények* elméletet, mert az világította meg legjobban az „objektív, egyéni lélektani és gazdasági-hatalmi érdekektől elváló, társadalomalakulás természetét és törvényszerűségeit.”³⁹ E műve ily módon fogalmi apparátusát, belső szerkezetét tekintve az 1945 előtti írásai közül a legkiérleltebb, legletisztultabb. A *magyar paraszt-társadalom* egyértelműbben tudományos mű, mint a jelentős tudományos értékeket tartalmazó korábbi társadalomrajzai, vallomásos irodalma. Műfaji megjelöléssel élve: míg az előbbieket *szociográfiák*, „A magyar paraszttársadalom” szociológiai mű.

A munka három részre tagolódik: *Paraszság – magyar paraszság*; *A magyar paraszság válságos kora*; *Parasztok a mai magyar társadalomban*. Az alcímek világosabbá teszik a részeket tagoló, rokon értelmű címek közötti tartalmi eltéréseket. Ami az első részt illeti, az további három részre tagolt. A *paraszság értelme* című részben egyrészt a paraszság tagolódását írja le: földművelők, falusiak, munkások; másrészt e fogalom viszonyát a *nép* kategóriájához, továbbá megvilágítja az *alsórendiként* való minősítését.

37. Hajnal István levele Erdei Ferenchez. Budapest, 1943. nov. 10. *Levelezés köz- és magánügyben*. I. m. 432–433.

38. Sinkovics István: Nemesség és paraszság Werbőczy előtt. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 1941, Franklin, 7–43; Szabó István: *A magyar paraszság története*. Budapest, 1940, Magyar Szemle Társaság.

39. Durkheim művének újabb magyar kiadása: Az erkölcsi tény meghatározása. In Durkheim, Emile: *A társadalmi tények meghatározásához*. Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi, 161–195.

Az alcímet értelmezve így összegzi e jellemzőket: „Tehát a parasztság általában földművelő és falusi, bizonyos értelemben munkás társadalmi csoport, amely sajátságos népi paraszti kultúrát éltet, s egészben véve, mint alsó rend illeszkedik a társadalom egészébe.”⁴⁰

A parasztság kialakulása és változatai című rész a *Parasztságot alakító társadalmak*, *A parasztosodás tényezői*, *A parasztság változásai* alcímeket viseli. A Hajnal István-i hatás talán e részben a legeggyértelműbb: a parasztság kialakulását a *formaképződés* sajátos változataként írja le, amelynek nem kedveznek sem azok a társadalmak, amelyekben „a nyers hatalmi viszonyok” és/vagy „a gazdasági és politikai erők érdekszerű kezelése” dominálnak, sem az ún. kaszttársadalmak, amelyekben „a rend már nem a gazdagodó és egymásbakapcsolódó formaképződésnek a fejlődésképes üzeme, hanem egy szétagolt és szétagoltságában megmerevült szerkezet, amely mindaddig áll, amíg a benne élőket szakrális eszközeivel le tudja nyűgözni. Éppen ezért a kaszttársadalom dolgozója sem tudott parasztsággá konszolidálódni.”⁴¹

Hajnal István hatása világosan kimutatható akkor is, amikor a „békítő-egyeztető és formaképző munkában” a klérus, a pap-ság és szerzetesek szerepét mutatja be. Mert minden békítő prédikáció írott malaszt lett volna, „ha minden földesúri udvarban és minden faluban ott nincs a pap vagy a szerzetes, aki a prédikálás mellett buzgó ügyvivőjévé és rendezőjévé nem válik a társadalomnak.”⁴² E szempontból különösen fontos, hogy „a falu világában, mely kis területi egységekbe fogta össze a parasztságot, a pap volt az egyetlen írástudó.”⁴³ Hajnal egyébként az *írás-tudó*, a *klerikus* szerepével már – francia nyelven is megjelent – fiatalkori írásában behatóan foglalkozott, s ily módon egyik

40. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 13.

41. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 21.

42. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 25.

43. Uo.

előfutára lett a francia *Annales* iskolának, amely e témát kitüntetten kezelte.⁴⁴

Erdei a parasztság kialakulásának, fejlődésének változásairól szóló fejezetben arra a következtetésre jut, hogy „a parasztság sorsának alapjaiban való átalakulása a polgári társadalomrend kifejlődésével következett be. A társadalom rendi struktúráját osztályszerkezet váltotta fel, tehát a tárgyasult társadalomformák helyett a gazdasági érdekek szerint közvetlenül rétegzett társadalom bontakozott ki, ami a rendi formák fölbomlásával és az érdekek és erők fölszabadulásával járt együtt. Ebben az átalakulásban a parasztságnak is föl kellett bomlani.”⁴⁵

De melyek a magyar parasztfelődés – könyvében is számba vett – különleges tényezői? A kialakulás végeredményben hasonló rendben történt, de a „magyar fejlődésmenetnek minden mozzanatában volt valami *különleges*”. (Kiemelés – H. T.) Mindenekelőtt az a körülmény, hogy a magyar társadalomban jóval később indult meg a parasztosodás, mint nyugaton. „Még virágjában volt az arisztokratikus osztályszerkezetű nomád társadalom az újhazában is, amikor nyugaton már mélyen benn a hűbériség útjain járt a társadalomfejlődés. Ennek a késedelemnek az lett a következménye, hogy rövidebb ideig tartott a kiformalódás korszaka, ami továbbmenőleg azt eredményezte, hogy *fölszínesebb lett a paraszti formaképződés és a korábbi társadalomszerkezet elemei sem oldódtak föl tökéletesen.*”⁴⁶ (Kiemelés – H. T.)

A magyar társadalomfejlődés sokban *utánképzése* volt a nyugati fejlődésnek. Ennek következménye, hogy „míg a nyugati társadalmakban az antik formák fölbomlása után *teljes új*rakez-

44. Hajnal István: *Írástörténet és írásbeliség felújulása korából*. Budapest, 1921, Egyetemi Kiadó. A francia hagyományról lásd Georges Duby már Hajnal halála utáni évtizedekben megjelent összegző művét, *A katedrálisok korát*, különösen a *Kolostor* című fejezetet. Duby, Georges: *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420*. Budapest, 1984, Gondolat, 18–86.

45. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 30.

46. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 31–32.

déssel és *eredeti formaképződéssel* indult meg a társadalomalakulás, addig a magyarság már egy *kialakult társadalomrendbe* illeszkedett be és átvétellel alakított ki hasonló formákat.”⁴⁷ (Kiemelés – H. T.)

Mik lettek ennek az „*utánképző*” módnak a következményei? Egyrészt „nem fejlődtek ki olyan gazdagon és változatosan a hűbéri formák”, másrészt pedig fennmaradtak és továbbéltek a nomád társadalom némely elemei. „E két irányban is különleges társadalomalakulás Szent István országépítésében tükröződik a legélesebben. A nagy király a keresztény fejedelem eszmei meggyőződésével, de a lovasnomád vezér stílusával igyekezett európai társadalomrendet építeni a magyarság számára.”⁴⁸ A korabeli történeti irodalomban I. István új – az európai hatalmi viszonyokhoz nagy tehetséggel alkalmazkodó hitének, „eszmei elkötelezettségének” nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, de ezen hangsúlyeltérések értelmezése, historiográfiai indokolása nem lehet feladatunk, a tényt csak jelezzük.⁴⁹

Erdei folytatja, elmélyíti korábbi műveiben megfogalmazott téziseit, s megalapozza a politikus pályája szempontjából oly fontos balatonszárszói előadásának gondolatmenetét. „Földről és áttéve épített egy hivatás-elve alapított társadalmat, tehát éppen fordítva, mint nyugaton történt (...) Éppen ezért nem is élte át a magyarság olyan mélységesen a hűbéri rendi formaképzést, mint a nyugati társadalmak (...) A parasztság kialakulása szempontjából avval a sajátságos eredménnyel járt e különleges társadalomfejlődés, hogy a magyar társadalom nem a maga tes-

47. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 32.

48. Uo.

49. Deér József: Magyarság a nomád kultúrközösségben. In Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 1. k. 95–110. Budapest, é. n., Magyar Történelmi Társulat; Hóman Bálint: Az államépítő (1938). In *Magyar sors – magyar hivatás*. Budapest 1942, Athenaeum, 71–89. A kérdésről lásd továbbá Szűcs Jenő: István király intelmei. In *Nemzet és történelem*, 369–372. (E tanulmány Erdei Ferenc halála után jelent meg).

tében, hanem azon kívül, maga alatt építette ki a parasztság rendjét.”⁵⁰

S ez a szerkezeti elem, „különleges viszony” – mint Erdei írja – „még a *rendiség teljes kifejlődése és a nemesi vármegye szervezetének teljes kialakulása* idejére is megmaradt. A magyar nemesi rend nem olyan szűk vezetői csoport lett, mint nyugaton, hanem egy *széles, minden szabadot magábafoglaló teljes társadalom*.”⁵¹ Ami ezen állapot jogi legitimációját illeti, azt megtaláljuk Werbőczy *Hármaskönyvében* – az *Opus tripartitumban* – amely intézményesítette a *nemesi vármegyét*, és a magyar jobbágyság társadalomalattiságát. Annak, hogy a magyar parasztságnak hosszabb volt a jobbagyi múltja, az is oka, hogy a török háborúk miatt „az egész magyar társadalom élete egy *kései újrakejlődésen* esett át. A török után egy új társadalmiasulás indult meg, emiatt természetesen a fejlődés következő fokozatai is szükségképpen később következtek be.”⁵²

E késés egyik következménye „*a parasztság túlmerevülése*”. Ez összefügg a nemesi rend már említett „*túlfejlődésével*”. Ez utóbbi ugyanis „magába olvasztotta mindazokat az exisztenciákat, amelyek polgáriakká válhattak volna, tehát evvel elvonta a polgári fejlődésnek egyik fontos föltételét... Így sokkal szélesebb társadalmi alapot kapott, mint a szigorúan úri nemesség társadalomrendje.”⁵³

50. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 32–33.

51. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 33. A kialakulásáról részletesebben és adatoltabban lásd Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. 29–30.

52. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 35. A Werbőczy-mű jelentőségét a „magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásában” Bibó István is meghatározó jelentőségűnek tartja, azonban ő a nemesség szerepét hangsúlyozva, a rendi társadalmi formák megmerevítésében kitüntetett szerepet tulajdonít a köznemességnek és kismemességnek, amelynek a *Hármaskönyv* szolgált támaszul. Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. In Huszár Tibor – Vida István (szerk.): *Bibó István válogatott művei*. 2. k. 574.

53. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 35–36.

A megmerevült formáknak akkor is nehezebb lenne feloldódnia, ha azokat „teljes felszabadító hatás érné”. Mivel azonban ilyen hatás e formákat nem érte, „ma is az a helyzet a magyar társadalomban, hogy általában véve kialakult ugyan polgári gazdaságszervezete, átalakult technikai életkerete és megváltozott szellemi atmoszférája, de az élet minden átalakulása ellenére a *rendi formák érvénye mégsem semmisült meg*... Ez együttevén azt jelenti, hogy a magyar társadalom nem egyetlen társadalmi üzem, amelynek terében minden hatás végigfuthatna, hanem *olyan polgári szerkezet, amelynek üzemét rendi formák akadályozzák meg*, elsősorban alsó részén a parasztságban, másodsorban magasabb szintjén a vezetőrétegekben.”⁵⁴ (Kiemelés – H. T.)

Hosszú időszávot von össze így módon Erdei, a történéseket „az élet átalakulásaként” jellemzi, de a kialakult új társadalmi formák, szerkezet leírása annál részletezőbb lesz. Már ezen bevezetőben a magyar társadalom jelen idejű állapotát jellemző megfogalmazásban is világos utalást találhatunk a „kettős szerkezetre”. Látni fogjuk, hogy Erdei a magyar paraszttársadalom sokféle alakzatában hogyan mutatja be ennek a szerkezeti elemnek a változásait.

Erdei könyve következő részében kibontja és részletezi a magyar parasztság „válságos korának” jellemzőit, a megmaradt formákat és a válság „termékeinek” tekinthető „paraszti létmódokat”. E rész első fejezetei a „válságos kort” előidéző folyamatokat veszik számba: a technikai forradalmat, a gazdasági átalakulást és a jogi felszabadulást, pontosabban annak következményeit. A válságjelenségeket e vonatkozásban az idézte elő, hogy megvalósult a szabad és teljes földtulajdon joga, de ez a birtoklási forma még gyökeresen új, idegen elem a hagyományos paraszti világban. A folyamat felbontja a korábban sem teljesen „egységes paraszti rendet”, pontosabban a *polgári tulajdon*

54. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 36–37. A rendies formák szervezését városi közegben is kiválóan írja le Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság* című könyvében. Magyarország felfedezése. Budapest, 1938, Cserépfalvi.

két oldalról is átalakítja e világot: „a telkes parasztnak polgári tudatot adott, a zsellérnek viszont teljes földtelenséget és munkási helyzetet és tudatot juttatott, megteremtven ezzel a *parasztból polgárrá és munkássá* való átalakulás alapföltételét.”⁵⁵ (Kiemelés – H. T.) A fejezet második tömbje a „megmaradt formákat” veszi számba, közelebbről „Az elmaradt falu”-t, „A konzervatív uradalmi gazdaság”-ot, „A megkövült parasztság”-ot.

Miután könyve utolsó részében – részletesebben és árnyaltabban visszatér e formákra, ehelyütt csak a válság néhány tünetét emeljük ki. „A *megkövült parasztság*”-ot így jellemzi Erdei: „Ha a parasztság egyszerű osztályhelyzet lenne, s nem valami különös objektív érvénnyel hagyományozódó társadalmi forma, akkor a múlt század közepe óta bekövetkezett változásokkal el kellett volna tűnnie és átadni helyét a polgári társadalom szerkezeti elve szerint való agrár polgárságnak és agrár munkásságnak. A parasztság azonban nem tűnt el, hanem mind birtokos, mind birtoktalan változatban ma is meglevő szerkezeti eleme a magyar társadalomnak... A paraszttrend megmaradását pontosan illusztrálja a hordóba fagyott víz példája. A télen át hordóba fagyott víz akkor is hordóalakú jég formájában marad együtt, ha az abroncsot és a dongákat leverik róla és a tavaszi nap melegen süt rá.”⁵⁶

A következő tömb a parasztság válságának néhány jellemző alakzatát veszi számba. Ezek közül kiemeljük a *Romlott parasztok* című fejezetet. Erdei itt, hasznosítva a hazai társadalomkutatás eredményeit – mindenekelőtt Kovács Imre *Néma forradalom* című művét – az országnak azon a részeire utal, „ahol ugyan nem polgárosodik a parasztság, ellenben betegesen eltorzult formáit fejleszti ki a paraszti életnek, nyilvánvaló jeléül a parasztság válságának.”⁵⁷ Összefüggő gondolatsort tartalmaz a

55. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 49.

56. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 60.

57. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 65. Kovács Imre hivatkozott könyvei: *A néma forradalom*. Budapest, 1937, Cserépfalvi. Az egyke gazdag irodalmából megemlítjük Fülep Lajosnak – akkor zengővárkonyi lelkésznek – a

paraszság válságát demonstráló következő három Erdei-fejezet: a „Már nem parasztok” a „Polgárosodás”, a „Visszaparasztosodás”. Az első, a *Már nem parasztok* földrajzilag is lokalizálja: „Az országnak két területe van, ahol a parasztságnak sikerült elkerülnie a különleges magyar fejlődési válságnak a legmélyebb szakadékait: az egyik a Kisalföld és az Észak-Dunántúl, a másik a Nagyalföld, közelebből is ennek városai és tanyás nagyfalvai.”⁵⁸ Az utak eltérőek, az eredmény azonban közös. Bécs közelsége, a nyugati határszél nyújtotta kedvezőbb történeti feltételek, az Erdei által bemutatott városok talpon maradása, illetve fejlődése segítették elő a Kisalföldön és a Dunántúl (részben a Felvidék, Érsekújvár is ideszámítható) „paraszt társadalomformából való kibontakozását”. A „legteljesebb volt itt a rendi fejlődés és Nyugathoz hasonlóan az *elmélyült és intenzív rendi fejlődés folyamán születtek meg a polgári társadalom elemei*, éppen ezért a polgári kor társadalomfejlődése itt sokkal mélyebben járó lett, mint akárhol másutt az országban.”⁵⁹ (Kiemelés – H. T.)

Ami a Nagyalföld megfelelő térségeit illeti, itt egyrészt a tanyarendszerből adódó előnyöket emeli ki, másrészt „a sajátos polgárias cívis formaképződés” szerepét a városi központok megerősödésében, amit elősegített, hogy ezek „egy-egy nagy agrárpiacnak a székhelyei lehettek.”⁶⁰ A polgárias, cívis formaképződés tulajdonképpen a *polgárosodás* folyamata, amely „kikerülhetetlen folyik”. A már említett technikai változások „a gazdasági élet kapitalizálódott szervezete”, „az egész emberi társadalmi atmoszféra megváltozása” mind olyan tényezők, amelyek „a paraszság életét oly gyökeresen átalakították, hogy

Pesti Naplóban 1927-ben megjelent cikksorozatát; Illyés Gyula: *Pusztulás* című, a *Nyugat* 1933-as évfolyamában publikált írását; Fülepnek erre reflektáló *Mit mond a szemtanú?* című cikkét. Lásd továbbá Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*. 1. k. Budapest, 1938, *Nyugat*, 82–90.

58. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 76.

59. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 77.

60. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 80.

képtelen továbbra is paraszti formái között élni.”⁶¹ (Kiemelés – H. T.) Itt újólag szembetaláljuk magunkat a „kettős struktúra” dilemmájával. Erdei olvasatában „a magyar társadalom rendi formáit sem a magyar polgárság, sem a magyar munkásság eddig még nem semmisítette meg, sőt félreérthetetlenül nem is érvénytelenítette, a parasztság ugyanakkor, amikor ledobja a paraszt formákat, nem egy egyértelmű polgári társadalomstruktúrával találja magát szembe, hanem csak egy nagyjában polgári, sok részében még mindig rendi szerkezetiség fogadja.”⁶² (Kiemelés – H. T.)

Erdi külön fejezetet szentel a városi élet visszasságait, valós ellentmondásait felnagyító „elméleteknek”, melyeknek egyébként Nyugat-Európában is gazdag irodalmuk van. „A társadalom élete nem egyszerű belátáson, vagy szándékon fordul sarakaiban, hanem az átéléseknek, a kényszerűségnek, a harcnak, a próbálkozásnak és a megegyezéseknek megszámlálhatatlan kisebb-nagyobb tényein halad, tehát nem lehet a parasztsággal megértetni, hogy a városi-polgári társadalomformák nem jobbak, mint a parasztiak, amikor a saját helyzetét mindennap elviselhetetlennek érzi és a másikat különbnek, jobbnak és embersegebbnek hiszi.”⁶³

A könyv záró része az életmű legfényesebb lapjai közé tartozik. Eltérően a szabványoktól, a paraszttípusokat, származási, vagyoni, regionális, szomszédsági viszonyok, tradíciók viszonyrendszereként mutatja be. Hagyományos kategóriákból indul ki: *parasztgazdák, kisparasztok, parasztmunkások*. Belső tagolásuk azonban a már említett jellemzők gazdagabb kombinációján alapszik. A *parasztgazdák* négy kategóriáját említi: „teljes jobbágy és polgár-gazda”, „jobbágyparasztok”, „nemesparasztok”, „polgárparasztok”. A megjelölések, a fogalmak nem minden esetben azonosak azok konvencionális használatával. Mindenekelőtt: az első említett kategória nem önálló típus, hanem a megőrződött

61. Erdi Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 82.

62. Uo.

63. Erdi Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 85.

rendies formák és a „polgárosodás” folyamatában kialakult új formák általános jellemzése a parasztgazdákra vonatkoztatva. E változások hordozói, kifejezői a fentebb idézett típusok. Az első a *jobbágyparaszt*. Az elnevezést Erdei azzal magyarázza, hogy a jobbágyparasztok „megváltozott társadalmi környezetük és a megváltozott életmenet ellenére sem szabadultak ki a jobbágykori paraszti formákból, tehát polgári társadalmi helyzetben is úgy élnek, mintha jobbágyok lennének. Ilyen jobbágyparaszt társadalmak ma már csak a Palócföldön, a Fölső-Tisza mindkét oldalán, a Dunántúl belső vidékein és Erdélyben vannak, itt is kizárólag apró vagy középnagyságú falvakban.”⁶⁴ E falvak társadalma sok tekintetben ma is olyan, mint volt a jobbágyság korában – innen az elnevezés –, azonban közben mind külső, mind belső viszonyaikat tekintve „ezek a falvak egyáltalán nem egy állapotot és egy megnyugodott struktúrát képviselnek, hanem egy mindinkább gyorsuló folyamatú átmenetnek egyik szakát. Mindegyik ilyen falu útban van a felé, hogy vagy úgy visszajára fordítsa paraszt formáit, mint az egykés falvak, vagy úgy polgárosodjék, mint az előrehaladottabb fejlődésű falvak.”⁶⁵

E „konzervatív paraszttársadalmak” fejlődési zavarát és feszülő ellentéteit a legteljesebben képviseli a reprezentatív vezetőréteg: a *gazdák*. A *jobbágyparaszt gazdát* Erdei a magyar társadalom „legkiáltóbban korszerűtlen” alakjának nevezi. Szociológiai képlete ennek a fajta gazdának, hogy gazdasági helyzete föltétlenül *polgári*. Nagy, gyakran óriási tőkének birtokosa, gazdaságának vezetője, két-három család munkaerejének birtokosa. Ellentmondásos helyzetét az magyarázza, hogy életvitele *jobbágyparaszti* jellemzői ellenére összes életviszonyai arra szorítják, hogy *piacra* termeljen. A termelés, amit folytat, ugyanakkor „nem számító árutermelés, hanem részint a házi szükség-

64. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 90–91.

65. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 91. Ilyen palócfalut jelenít meg Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című szociográfiájában. Az egyke irodalmából még: Szij Gábor: A sárvári járás nyolc községének egykézése. *Magyar Út*, 1940. 8.

let, részint a hagyomány által megszabott sokoldalú termelés.”⁶⁶ Tehát *semmilyen* irányban nem specializálódott, az összetett üzemet hagyományos paraszti módszerrel vezeti. Vagyonosodásának forrása vagy a munkabérkiadás csökkentése, vagy az, hogy a *fogyasztásból* vonja el, amit csak lehetséges.

Erdei jellemzése szerint a „jobbágyparaszt gazda” egy ponton illeszkedett be *polgári* helyzetébe: „mérhetetlenül erős öntudattal birtokolja földjét... Ez a tulajdonosi öntudat azonban nem ugyanaz, mint az úri vagy a tőkés-polgári birtoklás. Nem abban nyilatkozik meg, hogy a szabad földtulajdonnal most már tetszése és érdeke szerint vállalkozik... Nem él jobban és nem dolgozik kevesebbet, mint ha kevesebb földje vagy csak bérlete lenne, nem vállalkozik földjével alkotó föladatakra és egyéni teljesítményekre... Nem él a birtoknak avval a polgári előnyével, hogy a járadékából él, egyszerűen csak azt élvez, hogy van.”⁶⁷

Az eredmény: a földbirtoklásnak ez a teljességgel *paraszti magatartása* nemhogy *megettörte volna* a jobbágyparasztgazdák paraszti életformáját, hanem *még inkább teljessé tette* azt. A helyzet ellentmondása nyilvánvaló. Erdei előlegezi: csak idő kérdése, hogy e típus is felismerje gazdaságában rejlő lehetőségeket. A fiatalabb nemzedék már halad is előre ezen az úton.

A *nemesparasztoknak*, az ún. „egytelkes”, „armalista”, „bocskoros” nemeseknek, bár tényleges társadalmi helyzete nem azonos a „jobbágytartó nemesek”-ével, „tárgyi társadalomformai helyzete” – mint Erdei írja – különbözik a paraszttrendű földművelőtől. Ez a különbség, ha „jobbágyi” faluközösségben laktak, „személyi kiváltsággént” objektíválódott. „Tehát, ha a telke nemesi telek volt, akkor maga volt saját magának a földesura, s így nem viselt úrbéri terheket, s még ha telke paraszttelke volt, vagy nem is volt telke, nem tartozott úriszék alá, ügyei

66. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 92.

67. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 93–93.

nem tartoztak a parasztbíró hatáskörébe, résztvehetett a megyegyűlésen, s a paraszttal való érintkezésben előjogok illeték meg... Ahol pedig egy egész falu volt nemesi település – az ismertebbek Bori a Garamvölgy mellett, Nemeskide Erdélyben, Aporka Pest megyében a Duna mellett – ott nem személyi kiváltságok közt, hanem egy önálló nemesi társadalmi üzemben éltek a dolgozó nemesek.”⁶⁸ (Kiemelés – H. T.)

A fejlődés mai szakán – írja Erdei – igen elmosódott a különbség a „nemesrendű” és „paraszrendű” földművelők között. Bár egyformán „jogi szabadok” lettek, az eltérő múlt számos maradványa – életmódban, életvitelben – megőrződött. „A kideiek például ugyanakkor, amikor a környéki félig-meddig polgárosodó paraszttal városias-polgáris ruhában járnak, gazdatisztviszítás csizmát, nadrágot és disznósörtés kalapot viselnek, s míg a volt jobbágyközségek szórakozása a mozi és a biliárd, ők vadászni járnak, és a lovaikat futtatják.”⁶⁹ A *polgárparaszttal* Erdei sokoldalúan írta le és jellemezte korábbi műveiben. Ebben a fejezet részben nemcsak összegez, de új elemekkel is kiegészíti a típus jellemzőit. E vonatkozásban kiemelnénk a vidékek, régiók szerinti sajátosságaik plasztikus leírását. Melyek a polgárparaszttal gazdaságának legfőbb jellemzői? Mindenekelőtt, hogy *mezőgazdasági vállalatokként* működnek, „éppen ezért a piaci lehetőségekhez képest *specializálódnak*”. A különleges mezőgazdasági árutermelés minden változatát képviselő gazdaságok vannak köztük. A Kisalföldön fejlett a takarmánytermelés és az állattenyésztés, valamint a cukorrépa- és a sörárpa-termelés. A haladó paraszttal gazdaságok különös energiával és állandóan fejlődő szakértelemmel folytatják ezeket a termelési ágakat és a paraszttal termelést messze meghaladó értékű termelést tudnak piacra vinni. Ugyanitt a legfejlettebb a tejtermelés, ami a szakszerű is-

68. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 96–97. A nemesparaszt közösségekről lásd Benda Kálmán: Egy a sok közül. Kömlőd, a nemesközség. *Magyar Út*, 1941. 15.

69. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 98.

tállózásnak, tenyész kiválasztásnak, az állatok törzskönyvezésének és az okszerű takarmánytermelésnek a következménye.

A *Kisparasztok* címet viselő tömb is különböző kategóriákat különít el. A „szóródást” e kategórián belül Erdei azzal magyarázza, hogy gazdasági helyzete a kisparasztot – s ennyiben státusa rokon a parasztság más kategóriáival – ellentétes hatásoknak teszi ki, környezete meg éppen különböző társadalmi pályák között őrli. Ebből következően „nem csoda, hogy éppen olyan válságosan él paraszt formái között, ha még azok tartják megkötve, s éppen olyan türelmetlenül igyekszik megszabadulni tőlük, ahol ezt társadalmi környezete és az előtte járó vezetés megengedi.” A *Kisgazdák* e kisparashti réteg markáns típusa, amely azonban a *Nagyatádi Szabó István*hoz kapcsolódó mítosz ellenére csak „gazdai-polgári helyzetében egységes társadalmi csoport, egyébként a parasztságnak igen széttartó jobbágy-parashti vagy úri-parashti változatait képviselik.”⁷⁰ Erdei ideszámítja mindazokat az önálló parasztgazdákat, akiknek akkora birtokuk van, hogy önálló gazdálkodást folytathatnak, és *soha* más gazdaságban nem dolgoznak, viszont saját gazdaságukban elsősorban *saját családi munkaerővel* végzik el a munkát, idegen munkaerőre csak időnként vagy mellékesen szorulnak.⁷¹ Hogy e gazda- és birtoktípus szorító ellentmondások foglalata, azt több példán is szemlélteti. Így, ennek a parashti rétegnek a gazdasága a leghagyományosabban parashti. „Birtoka nem olyan nagy, hogy mint tőke, kimozdítaná a termelést hagyományos menetéből és szervezetéből, viszont nem is olyan kicsiny, hogy szükségképpen szaporítaná eredményesebb piaci termelésre. A legtöbb kisgazda birtok öröklött és jobbágytelekből származó föld, tehát tulajdonviszonyai mindig szövevényesek... Tái hagyományossággal termelnek, tehát mindig piacra is, azonban ezt nem céltudatos és racionális haszonratöréssel, hanem inkább erőfe-

70. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 107. *Nagyatádi Szabó István*ról lásd Bodrogyközi Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története*. Budapest, 1929, 300–330.

71. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 107.

szítéssel. A család fogyasztása ebben a birtokkeretben a legnagyobb fölvevője a saját termelésnek, tehát ez is akadályozza a specializált és céltudatosan piacra alapított árutermelést.”⁷²

„E gazdaságok nagyobbik fele falurendszerű, tehát a falusi gazdasági udvarból munkálják a határban szétszóró földeket. Ez mérhetetlenül sok ki- és hazajárással, termény- és trágyaszállítással jár, tehát szükségszerűen hiányos a munka kihasználása és produktivitása. Sikeresebbek az alföldi tanyásgazdaságok. Itt éppen az önálló munkát alig igénylő kisgazdaságokban fejlett ki a tanyarendszernek egy igen szerencsés formája: a kisgazdata-nya... A még parasztvidékeken nemcsak a munka-magatartás, hanem az egész élet hagyományos paraszt formákban jelenik meg. Tehát paraszt konvenciók határozzák meg az egész életbe-rendezést, a gyermek nevelését, a családi életet, szórakozásait, s egész kultúrájukat. Nem egyéni érdekek és törekvések mentén alakul tehát ilyen parasztközösségekben az élet, hanem a tipikus parasztformákba illeszkedik bele mindenki, s ezektől eltérni annyit jelent, mint szembehelyezkedni a közvélemény ítéletével és vállalni annak ezer formában megnyilvánuló rossz-szállását és elítélését.”⁷³

„A másik pólus az erőteljesen polgárosodott falvak, kivált pedig agrárvárosoknak a kisgazdái. Itt a nagygazdák is polgárokká lettek, a kisgazdák tehát akár azok követésében, akár a maguk külön kényszerénél és igényénél fogva szintén szabadulni igyekeznek a parasztformák kötöttségéből és egyéni utakon kísérlik meg polgáriasabb élet kialakítását. Az ilyen kisgazdák számára már a munkaerkölcs is megváltozik, tehát mihelyt módjuk nyílik rá, hogy kevesebbet dolgozzanak, vagy kivonják egyes családtagok magukat a munkából, nyomban megteszik, s

72. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 107–108.

73. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 107–110. A parasztközösségek konvencióival, szabályrendszerével való szembehelyezkedést rendkívül kifejezően és drámaian jeleníti meg Németh László *Gyász* című regényében Kántor Zsófi alakja.

ezért már nem ítéli el őket a környezet. Ugyanígy gyökeresen megváltozik életberendezésük és egész kultúrájuk. Lakásuk, ruházatuk nem paraszti, a gyermeküket nem paraszt módon, hanem iskolázva, kényeztetve, nagyon sokszor nem is mezőgazdának nevelik. Általános ilyen kiscgazdák között az is, hogy lányaik, akiket kevésbé iskoláznak, de többet kényeztetnek, nem akarnak kiscgazdához, »paraszthoz« menni férjhez, hanem iparost, nyugdíjas állását kívánnak maguknak, s ezt nem ritkán sikerül is elérniük.”⁷⁴

Erdei ugyanakkor figyelmeztet: e két szélső pólus *ebben a tiszta formában* ha nem is kivétel, de *nem* is jellemző. „Ilyen tiszta alakban a paraszt kiscgazda csak egyes nagyon elszigetelt és elmaradott kis faluban van, a kispolgár-kiscgazda pedig néhány élenjáró alföldi városban. Ennek a rétegnek a *legnagyobb tömege átmenet* e két típus között. Tehát érvényesek még a paraszt hagyományok, s ugyanakkor igen nagy mértékben föl is szabadult már az élet ezek kötöttségéből, s az erők és érdekek szerint alakul polgári mintára.”⁷⁵

A magyar parasztság ezen szegmensében is felmutatja a *kettős szerkezet* jelentését, *egymásratorlódását, szorító hatását*. „Két kultúrának, két társadalmi szerkezetiségnek az ellentétes formái ütköznek össze élete fölött, tehát sem egyiknek, sem másiknak az emberi értelme nem teljesül már, hanem az egyiknek szükségből, a másiknak igényből enged... A paraszti életberendezéseket és társadalmi formákat szorítóknak és kényelmetleneknek, ridegnek és elmaradottnak érzik... Viszont a polgári életet már mintául is torz formában kapják, még kevésbé tudják alkalmazni...” S megismétli alapállítását: „Annyira kiegyenlítetlenül elegyednek ennek a *két szerkezetiségnek a törvényei*, hogy tökéletesen barbár és formátlan *küzködés* ez az élet, *nem pedig kultúrélet*, akár *paraszti*, akár *polgári* értelemben.”⁷⁶ (Kiemelés – H. T.)

74. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 110–111.

75. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. I. m. 111.

76. Uo.

A kishaszonbérlők és törpebirtokosok, parasztkertészek, paraszti-
iparosok, parasztkereskedők tömör rajzát helyütt csak megemlít-
jük, akárcsak a *parasztmunkások* Erdei által bemutatott típusait,
mert nem lehet feladatunk ehelyütt a műelemzés. Az idézett
fejezetekkel e könyvnek az *életmű* alakulásában, folyamatában
betöltött helyét kívántuk bemutatni. Mindenekelőtt azt, hogy e
műben folytatja, elmélyíti korábbi monografikus művei néhány
meghatározó téziséit. Ugyanakkor *kiigazításokat* is megfogal-
maz anélkül, hogy a szövegben utalna a módosított helyre, így
a *Makói parasztság társadalomrajzára*.⁷⁷ A *mezővárosok* – minde-
nekelőtt a három *mezőváros*: Kecskemét, Nagykovács, Cegléd –
sok vonatkozásban idealizált rajza is kiigazítódik: sokféle rész-
let, szociológiai tény árnyalja a képet.

A *magyar paraszttársadalom* című mű kapcsán szükségesnek
tűnik azonban az Erdei munkásságával kapcsolatosan általáno-
san elterjedt azon állítás cáfolata is, hogy az érdemben a szülő-
városa, a Szeged környéki tanyák, illetve a Duna–Tisza köze
szociológiai jellemzőinek extrapolálása, az ország más területe-
ire való kiterjesztése. Az természetesen tény, hogy szülőváros-
át, Szegedet és környékét, és a Duna–Tisza közét ismerte a leg-
jobban, ám *A magyar paraszttársadalomban* gazdagon argumen-
tált példáit az ország egész területéről mutatja be.

Új minőséget hordoz ez a könyv az 1937–42 között megje-
lentetett szociográfiáival összevetve is. E könyvekről – ha nem is
a műelemzés igényével – korábban szoltunk. Magunk mind-
egyik művet a hazai társadalomkutatás fontos alkotásai közé
soroljuk, a legnagyobb visszhangja a maga idejében talán a *Pa-
rasztokenak* volt. Valóban ihletett mű, saját élményvilágának és a
tárgyszerű társadalomrajznak egyfajta különös ötvözete. A *ma-
gyar paraszttársadalom*⁷⁸ e sorozatban külön helyet foglal el. E

77. Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza*. I. m. 18–19.

78. Ezt az értékelést Rézler Gyula, elismerve munkássága meghatározott erőit,
„módszer- és rendszertani” szempontból meghatározásait megkérdőjelezi,
azokban „sok formai hibát” talál. „Néhány meghatározása primitív «idem per

mű – mint említettük – *szociológiai* opus, s jöllehet e jelölés önmagában műfajra, s nem minőségre utal, mert vannak kiváló társadalomrajzok, illetve szürke vagy egyenesen gyöngé szociológiai művek. Erdei e művében az újdonság a gondosan megszerkesztett *fogalmi háló*, amellyel „befogja a valóságot”.

idem» módra készült.” (A falutípus, a város meghatározásait idézi példaként). „Meghatározásainak másik hibája, hogy nem teljesek, nem írják pontosan körül a fogalmat.” (Példaként ez esetben is város meghatározását idézi). Meg kell említenünk, hogy Rézler írását 1941-ben *A magyar paraszttársadalom* megjelenése előtt publikálta. (Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle*, 1941. 6. 490–525. Kötetben: Tóth Pál Péter (szerk.): *Válogatás Rézler Gyula írásaiból*. Budapest, 2011, Rézler Gyula Alapítvány–Gondolat.

■ SZABÓ ZOLTÁN ■
(1912–1984)



Szabó Zoltán 1912-ben született Budapesten. Szűkebb pátriájának, családi környezetének hiteles képét maga rajzolta meg „Szerelmes földrajz” című esszékötetében. A kép költői; szinte József Attila-i hangulatot idéz. „A szülőföld, melyre gyermeki szemem először rápillantott, ember rakta táj volt, kövekből épített táj, szürke városi táj, csupa geometrikus forma, háztetők szabályos élei közé keretezett ég, kicsi kör formájú földfoltok, melyek úgy ütöttek elő a kő alól, mintha sebek lennének, hol a bőr folytonossága megszakadván előtűnik a hús. E körforma földdarabkák koromtól feketék és vézna fatörzseket ölelnek körül; különben a természet nem sok részt vesz e táj kialakításában.”¹

S e „szürke városi tájban” egybeötvöződnek számára a „földrajzi”, az „urbanisztikai” és a szociális információk: „E városi térkép alapszíne a szürke volt, mely sötétedett-világosodott az évszak, az időjárás és a napszak pillanatnyi állása szerint. Következő uralkodó színe a rozsdabarna volt. E színnel az ócskavastelepek járultak hozzá a szürke különböző változataihoz.”²

1. Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Budapest, 1942, 17.

2. Uo.

Az egykori Lipótváros külső részében vagyunk, körülbelül ott, ahol akkortájt „elvégződött” a város, és elkezdődött a külváros.

Szülőfalujának nevezi azt a Visegrádi utcai „roppant bérházat”, amelynek harmadik emeletén lakott. „Volt is annyi lakosa – írja –, mint egy uradalmi tanyának, esemény is volt benne elég, időnkint feljött valaki az utcáról, és éjszaka levetette magát az ötödik emeletről. Szürke és zárkózott környezet volt ez. (...)”

Ma már tudom, hogy határszélen laktunk. Persze a szónak nem szokásos, hanem társadalmi értelmében: a város és a külváros között, a polgárság és a munkásság között, két osztály határán. Lakóhelyünk földrajzi helyzete pontos kifejezője volt társadalmi helyzetünknek, apám üzemi mérnök lévén, hivatása a külváros, jövedelme a polgárság felé húzta.”³

Édesapja első generációs értelmiségi volt. Rokonsága révén családi szálakkal kapcsolódott a kétkezi munkát végzők világához. Nagyapja, aki „szakálltalan zömök Mikulásként” hozta az ország különböző tájairól „ajándékzsákjait”, mozdonyvezető, dédapja „közrendű”, vagyis földműves egy „apró beregi faluban”, pesti rokonai tisztviselő polgár emberek voltak.”⁴

Valószínűleg e különböző hagyományokban, szokásokban és szociális terekben való otthonosság az egyik magyarázója korán ébredő szociális érzékenységének, beleélési készségének. A budapesti piarista gimnázium nemcsak műveltségét alapozta meg, de cserkészcsapata révén – amelynek az érettségit követően is tagja maradt – a közéleti érdeklődést, a szociográfia iránti fogékonyságot is felébresztette benne. Lapszerkesztési, mozgalmi vállalkozásaiban sokáig társa volt Boldizsár Iván: „A cserkészet azért volt lényeges ennek a néhány fiatalembernek az életútja kialakításában, mert már gimnazista korunkban elkerültünk külföldre. (...) Ehhez még hozzájárult – hogy a gyökereket kibányásszam – az, hogy Szabó is, én is a pesti piarista gimnázi-

3. Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. I. m. 18.

4. Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. I. m. 19.

umba jártunk, ahol igen jómódú birtokos szülők gyermekei is voltak. És ami nem tűnt fel 15-16 éves korunkig, az feltűnt utána, amikor ezek meghívtak birtokukra, és láttuk azt a nemzeti nyomort, amiről addig még alig olvastunk. (...) A harmadik indíték az volt, hogy a cserkészek vezetői között néhány valóban kiváló emberre leltünk, vagy azok ránk. Elsősorban Sík Sándorra gondolok, és vele együtt, majdnem együtt, egy sorban, Teleki Pálra.”⁵

Felmerülhet a kérdés: hogyan hatott s hathatott a nemzeti gondolat két reprezentáns alakja ezekre – ahogy Boldizsár Iván fogalmazott – az új utakat kereső fiatalemberekre? „Mi nem Teleki Pált, a politikust ismertük meg, nem is tudtuk, hogy első miniszterelnöksége korában ő vezette be az egyetemi zártszámot, a numerus clausust. Mi egy rendkívül gyors észjárású, kedves, modern fiatal férfit ismertünk meg benne, aki velünk együtt szállt csónakba a Dunán, és mászott hegyet, és vitte a hátizsákját. (...) Azonfelül éppen azért, mert földrajztudós volt és világot látott, a szűkebb, félig felnőtt, a serdülésen túljutott fiatal körben, amelyhez tartoztunk, sokszor mesélt a világról. Főképpen kedves Angliájáról, de a Közel-Keletről is. A leglényegesebb befolyást Sík Sándortól kaptuk, az ő emberségétől, jellemtisztaságától. (...) Amikor érettségiztünk – vagy akörül –, akkor Sík Sándor írt egy brosúrát, az volt a címe, hogy *Fiatal Magyarország, eszmék és elszánások*. Kodály Psalmus Hungaricusából indult ki. A XVII. századi magyar zsoltárénekes szavaiból költői módon továbbvezetve a gondolatot, eljutott az akkori máig, az 1930-as évek Magyarországaig, és kimondta azt, amit valamennyien kezdtünk érezni: ez a világ nem a mi világunk.”⁶

Ennek a manifesztumnak – amely egyébként több szerző, így Sík Sándor mellett Teleki Pál, Fodor Ferenc és mások közös munkája volt – valóban fontos szerepe volt Szabó Zoltán esz-

5. Huszár Tibor: *Történelem és szociológia*. Budapest, 1979, Magvető, 363–364.

6. Huszár Tibor: *Történelem és szociológia*. I. m. 364–365.

mei tájékozódásában, s a későbbi fejleményeket tekintve befollyásolta pálya- és hivatásválasztását is.⁷ A világgazdasági válság éveiben vagyunk; a szociális feszültségek a Bethlen-kurzus tartópilléreit is megrendítik. A rendszer messzebbre tekintő vezetőit különösen nyugtalanította a középosztály utánpótlását jelentő „tanult ifjúság” soraiban tapasztalható nyugtalanság, az Eötvös-kollégisták pere, a Bartha Miklós Társaság radikalizálódása. Az imént említett, s „Zöld Füzet”-ként számon tartott írás – a reformkonzervativizmus szellemében – e kihívásokra kívánt választ adni.

A *Fiatal Magyarság* című – öregcserkészeknek írott és közreműködésükkel szerkesztett – folyóirat, amelyet Fodor Ferenc földrajztudós és főmunkatársként Sík Sándor jegyzett, ebből a kezdeményből nőtt ki 1932-ben. Sík és Fodor személye tudományos hitelt és erkölcsi fedezetet jelentett, s egyben biztosítékot is, hogy a „problémafelvető szándék” nem csap át a nemzeti integrációt veszélyeztető bírálatba. Szabó Zoltán szinte az indulás pillanatában csatlakozott a laphoz; később Fodor Ferenc és Boldizsár Iván társaságában egyik szerkesztője lett. (Műgyegetemi tanulmányait is megszakította, 1931 őszétől jogot és filozófiát hallgatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen.)

A vállalkozás *mozgalmi* jellege az első pillanatban nyilvánvaló volt. A „terepismeret” gazdagítása érdekében kapcsolódtak be a piarista regőcserkészek tevékenységébe, s e gondolat jegyében alakítottak a folyóirat mellett szemináriumot. A mozgalmi jelleget volt hivatva erősíteni az öregcserkész-tagozat keretében megalakult *Fiatal Magyarság Propaganda* szerve is. A hatékony politikai cselekvés feltétele a valóságfeltáró munka – vallották –, az pedig csak akkor eredményes, ha módszeres; néprajzi és szociográfiai vizsgálati eljárások alkalmazására van tehát szükség.

7. *Fiatal Magyarság. Eszmék és elszántságok.* Budapest, 1930. Szerzők: Aradi Zsolt, Batiz Dénes, Buczkó Emil, Éri Emil, Faragó Ede, Fodor Ferenc, Gacs János, Major Dezső, Molnár Frigyes, Oláh György, Sík Sándor, Szőke Imre, gróf Teleki Pál, Vidovszky Kálmán és Zsembery Gyula.

Ösztönző erő volt számukra a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának példája is. „Öregcserkész szól az öregcserkészhez... – írja Ortutay Gyula a *Fiatal Magyarság* 1933. áprilisi számában. – Vágyunk korszerű, eleven, igazi magyar kultúrát szolgálni. Nem kötöttük egymást dogmatikus megszorításokkal, sem valósi-politikai kikötésekkel. Objektív kutató és alkotó munkával igyekszünk itt Szegeden tiszta és becsületes kulturális közvéleményt teremteni. A szociográfia, etnográfia, szociofotó objektív kutatómódjával, a szellemtörténeti vizsgálódás módszerével igyekszünk a magyar kultúra, a magyar lélek mélyére hatolni.”⁸

A mozgalom 1933–1934 fordulóján kap határozott *szociográfiai* irányultságot. Szabó Zoltán – Boldizsár Iván, a szegedi Tomori Viola és az akkoriban a Berlini Magyar Intézetben tanító Keresztúry Dezső társaságában – 1934-ben eljut a Bober folyó mentén fekvő Löwenbergbe. A Dél-Kelet-Európai Kollégium címen tartott konferencián ismerkedtek meg a román Gusti professzorral, aki maga és munkatársai nevében romániai utazásra hívta meg újdonsült magyar ismerőseit, hogy monografikus módszereiket a helyszínen tanulmányozhassák. Erre az útra – 1935 nyarán – Németh László is elkísérte az „oberhausiakat”. Az utazás, mindenekelőtt Németh László cikkének köszönhetően, nagy visszhangot váltott ki Magyarországon, a kutatómunka *módszeres* tanulmányozására azonban nem volt elég az idő.⁹

Az 1934-es évet egyébként a szociográfia propagálásának szentelték. E munka betetőzésének szánták a *Fiatal Magyarság* novemberi különszámát, amely a célok és tervek meghirdetésén túl a hasonló törekvésű hazai erőket is össze kívánta fogni. Szabó Zoltán „*Társadalomkutatás*” című programadó cikkében nem kevesebbet ígér, mint hogy „megcsináljuk az ország szociográfiáját, ha lehetséges és ha nem lehetséges, meg fogjuk csinálni. (...)”

8. *Fiatal Magyarság*, 1933. április. 75.

9. Németh László: Magyarok Romániában. *Tanú*, 1935. 4. Szabó Zoltán beszámolója „Ahol a népi kultúra még nem romlik” címmel az *Új Kor* 1935. novemberi számában jelent meg.

Célunk nem egy falu szociális állapotának megállapítása, nem száz falué, még nem is az ország minden falujáé. Hanem igenis cél annak megállapítása, hogy a társadalmi funkciók az egyes magyar részekben milyenek, és irányuk merre mutat.”¹⁰

A programadó cikk egyébként „egy nagyobb látókörű, a magyar társadalmat értő és megértő fiatal generáció” kinevelését tekinti a társadalomkutatás legfőbb céljának.¹¹ Szabó Zoltán teoretikus pozíciója – ekkor még, írása tanúsága szerint – érthetően kiforratlan, sőt bizonyos elméletellenes indulat is kiolvasható belőle. Felelőtlennek tartja azt, „aki a tiszta ész pozitivistá elméletet alkotó és abban önmagáért gyönyörködő villanykörtejével próbálja megvilágítani a kenyér, a család és a gond mindenütt másként megjelenő hármas misztériumát.”¹² Erre a gondolatmenetre alapozza a jól hangzó, ám homályos jelszót: „Emberrel, és nem elmélettel kívánjuk megoldani a szociális problémát”. Ez az ember akkor lesz cselekvőképes, ha „*állandóan ott tartja a kezét a szociális állapot ütőerén, mely egy élő szociográfiát ismer.*”¹³

Az elvi megfontolások sok vonatkozásban kiforratlanok tehát, mégis előlegezik már „*A tardi helyzet*”-ben érvényesülő *szemléletmódot, szociográfusi attitűdöt*. Ami az utóbbit illeti: a kulcsjelentőségű metafora szó szerint is megtalálható a szövegben. „A megismerés itt nem könnyű és nem élvezetes feladat. Olyan, mint Tamás apostolé, aki megmártotta ujját a krisztusi sebekben. Csak annyival súlyosbítva, hogy a *mai fiatal útját nem a hitetlenség kell vezesse, hanem a hit.*”¹⁴

A *Fiatal Magyarság* köré tömörülő szerepfelfogását – ettől az attitűdtől nem függetleníthetően – Szabó Zoltán következő megállapítása tükrözi a leghívebben: „Úgy hisszük, *ez a megis-*

10. Szabó Zoltán: Társadalomkutatás. *Fiatal Magyarság*, 1934. november. 167.

11. Szabó Zoltán: Társadalomkutatás. I. m. 166.

12. Szabó Zoltán: Társadalomkutatás. I. m. 168.

13. Szabó Zoltán: Társadalomkutatás. I. m. 169.

14. Szabó Zoltán: Társadalomkutatás. I. m. 167.

*merési munka az egyedüli olyan pozitív és tiszta politika, mellyel a fiatalság nem szennyezi be a kezét, és egyedül ez az a munka, mely politikai vonalon összefér a cserkészszellemmel. Nem győzzük eleget hangsúlyozni, hogy csak egyfajta politikust ismerünk el politikusnak: azt, aki a társadalom ismerője és orvosa és irányítója.”*¹⁵

A magyar vidéket egységes jellegű csoportokra kívánták osztani a munka során: „Az egységes jelleget adhatja a gazdasági irányítottság, adhatja a helytörténet, adhatja a kultúra, adhatja a néprajzi jelleg, a földrajzi környezet, adhatja minden, ami egy-egy országrész életében meghatározó és irányító hatással van. (...) Ezeknek a rejtett belső áramoknak, rugóknak és hatásoknak a főszempontból való föltárása az első szükségszerűség. Mindaz, ami szociális adat és mindaz, ami művészeti megjelenítés, ennek a középpontnak olyan függvénye, mint a kör közepének a kör kerülete.”¹⁶

Százötven kísérleti kérdőívet küldtek az ország különböző tájaira, s egyidejűleg több községben megkezdték a terepmunka előkészítését. 1935-ben – a fenti megfontolások jegyében – hét falu (Kőtelek, Alag, Tolcsva, Tard, Szin, Budaörs, Decs) táplálkozási viszonyainak, négy falu (Kőtelek, Decs, Alag, Tard) olvasási viszonyainak, illetve több – meg nem nevezett – falu politikai viszonyainak a tanulmányozását kezdték meg. 1935 folyamán elkészült Tard község szociális helyzetének „teljes állapotrajza”.

Az adatfelvételek ily módon akár *A tardi helyzet* közvetlen előmunkálatainak is tekinthetők; ám mégsem azonosak azzal. Az adatgyűjtésben a község tanítója, Rózsa József segített Szabó Zoltánnak: a könyv műfaját részben ez a körülmény alakította. A Munkaközösség ugyanis – az első tapasztalatok alapján – megváltoztatta a korábbi elképzelést.

A részmunkálatokból csupán egyetlen monografikus igényű munka született. A strukturálatlan részmegfigyeléseket nem le-

15. Uo.

16. Szabó Zoltán: Társadalomkutatás. I. m. 165.

hetett – mint eredetileg tervezték – ilyen közös munkával egységbe foglalni, az egyéni megfigyelésre, a beleérzőkészségre, az írói megjelenítésre került a hangsúly. Szabó hasznosította ugyan a Rózsa tanító úr által gyűjtött adatokat, de ezek az adatok a személyes találkozások eredményeként mély belső élménnyé sűrűsödtek, s Szabó Zoltánnak írói tehetsége is, erkölcsi ereje is volt hozzá, hogy ezt az élményt plasztikusan megjelenítse. A *tardi helyzet* ezért nem a korábbi vizsgálatok egyszerű összegzése. Új műfajt képvisel: írói szociográfia.

A műfaji megjelölés nemcsak a mű stílárís értékeire utal: a felvillantott arcok, helyzetek életességére, a szöveg drámaiságára, a szerkesztés ökonómiájára. „A *tardi helyzet*” nemcsak írói teljesítmény; állapotrajz is, amelyben meghatározott logika szerint rendeződik el a tényanyag. A korabeli visszhangokból ítélve, a szélesebb közvéleményt a gyermekek „táplálkozási szokásait” (a szegénység e megrázó dokumentumait) rögzítő adatlapok döbbsentették meg a legerősebben.

Szabó természetesen tudatosan emelte ki az alultápláltságot dokumentáló tényeket: a „lelkiismeretlen nyugalom” felébresztésére törekedett. A szándéka azonban ennél több volt: a falut, mint *élő közösséget* kívánta ábrázolni, amelyben a szociális és művelődési helyzettel kapcsolatos adatok „az összefüggések irányának”, „a rejtett belső áramoknak, rugóknak és hatásoknak a föltárását” teszik lehetővé.

Mindezt azonban csak részben sikerült megvalósítania. Nemcsak a rendelkezésére álló adatok töredékessége jelentett akadályt; Szabó Zoltán társadalomképének e műben is felismerhetően jelen levő inkonzisztenciája is.

Szabó Zoltán a romantikus-konzervatív paraszt- és faluszemlélet „harsányabb” formáit, így a parasztság, a paraszti őserő Szabó Dezső nyomán kordivattá váló heroizálását, akárcsak közeli elvbarátai, leküzdötte; de a reformkonzervativizmus sem maradt mentes romantikus elemektől. Nem ellenezte ugyan általában a modernizációt, a polgárosodást, de a bérmlunka-tőke

viszonyra – a polgárosodás gazdasági alapjára – úgy tekintett, mint ami az „*érintetlen*” paraszti világ pusztulását idézi elő. Épp ez a konzervatív falukép lényegi jellemzője, mert az életformaváltást *pusztulásként* írja le, s *külső* hatásokra vezeti vissza. Elsődleges feladatának tehát e külső hatások kiszűrését, a paraszti közösség védelmét tekinti; ennek eszköze a szociális gondoskodás. „A tardi helyzet”-ben e szemlélet elemei is megtalálhatók. Szabó Zoltán ugyanis történeti tényként fogadta el a szegedi fiatalok elképzelését a „globális” szemléletű faluról.”

S bár hajlamos rá, hogy morálisan ítélje meg a paraszti közösségből való kilépést, könyve alapvetően mégis azt sugallja, hogy a folyamat feltartóztathatatlan; *változásokra* van szükség, mert a *parasztság helyzete elviselhetetlen*. „Minden, amit az elmúlt század és ez a század hozott, a világháborút is beleértve, kellett, hogy pusztítsa azt a paraszti rendet, mely maradt, mint a természet és önmagának termelő, mint egy sziget. Az iskola kiépített csatornáját jelenti azoknak a hatásoknak, melyekből például a háború is egész özönt zúdított a falura. A vasút nemcsak a közlekedést gyorsította meg, hanem a település szigeteit is jobban országgá fűzte. A könyv és a politika napról-napra alakít a falu szemléletvilágán...”¹⁷

Ezek a folyamatok nem egyszerűen a külső hatásokból következnek. Sajátos fejlődésrajz nyomvonalai rekonstruálhatók az írás alapján. Annak okai, hogy „a jobb élet csak a falun kívül képzelhető el”, már nem szemléletiek: a birtokviszonyok, a krónikus földhiány magyarázza, hogy Tardon a polgárosodó parasztgazda nem válhatott az átalakulás fő tényezőjévé, s hogy a *summásmunka* lett a domináns rétegfórmáló tényező.

A Szabó Zoltán felrajzolta helyzetképben feszülő ellentmondás azonban feloldatlan marad. Ezt – többek között – az is magyarázza, hogy Szabó nem vázolja fel a „*falun kívüli világ*” leg-

17. Szabó Zoltán: A Fiatl Magyarság Szociográfiai Munkaközössége jelentése. *Fiatl Magyarság*, 1936. január. 17.

alább legfőbb szerkezeti jellemzőit. Tardot inkább szigetként ábrázolja, s így a „tardi helyzet” alakulásának társadalmi okai nem a társadalom egészét jellemző mozgások helyi megnyilvánulásaiént, hanem lokális jelenségekként jelennek meg.

E szemléleti disszonancia azonban nem homályosítja el Szabó vállalkozásának jelentőségét. Szolgálat volt ez a könyv. Az utókortól tiszteletet és megbecsülést érdemel az, aki a fasizmus, az autokrata konzervativizmus felerősödésének éveiben arra vállalkozik, hogy „a pusztulást takaró hitet: nyugodt és békés ország vagyunk, ahol nem kell történnie semminek sem” – eloszlassa.

Bár 1936-ban Szabó Zoltán még csupán 25 éves volt, nevét értelmiségi körökben már számon tartották. Szerzője volt az ország akkor legrangosabb reformkonzervatív irányultságú folyóiratának, a *Magyar Szemlének*; számított írásaira a Németh Antal által megújított *Napkelet* s a szerzői gárdáját akkor toborzó *Válasz. Szekfű Gyula* – aki, mint Szabó visszaemlékezéseiből kitetszik, személyesen is pártfogolta őt – a „Három nemzedék” új kiadásában pozitívan hivatkozott a *Fiatal Magyarság* programkövetelésére.¹⁸ Igazán országos hírnű szerzővé azonban *A tardi helyzet* megjelenése után vált.

Könyve a szociográfia 1936–1938 közötti hőskorszakának első hullámában látott napvilágot, s rendkívüli viharokat kavart. Szinte nem volt jelentős orgánum, amely dicsérően vagy elutasítóan ne recenzálta volna. A számos állásfoglalás közül kettőt emelünk ki: Veres Péterét és Fodor Ferencét.¹⁹ Veres Péterét azért, mert világosan tanúsítja, hogy Szabó Zoltánt és körét ekkor nemcsak a *Gondolat* szerzőgárdája, a *Munka* vagy a *Toll*

18. Szabó Zoltán: *Ősök és társak*. London, 1984, 125–132. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, 464–465.

19. Csak a leglényegesebbeket említjük: Braun Róbert: A magyar falvak és a puszták népe. *Századok*, 6-7. Kassák Lajos: A tardi helyzet. *Népszava*, 1936. május 31; Darvas József: A szociográfia mérlege. *Gondolat*, 1936, 24; Bálint György: Levél helyett. *Pesti Napló*, 1936. május; Veres Péter: Politikai szociográfia. *Szocializmus*, 1936. szeptember; Fodor Ferenc: Az elsüllyedt falu. *Fiatal Magyarság*, 1936. szeptember.

munkatársai, de Veres Péter is a „jobboldali fiatalság” útkereső csoportjához sorolta, bár nem osztotta azon polgári körök véleményét, akik „fehérlelkű öregcserkészek” perlekedéseként dezavualták Szabó Zoltán szociográfiáját.

Veres a szerzőt rögtön elkülöníti a harcos jobboldal képviselőitől. „Néhány éve divatba jött a szociográfia. Valóságos falukutatósi hadjárat indult meg a jobboldali fiatalság körében.”²⁰ „A Szabó Zoltán” könyve a tardi helyzetről nagy port vert fel. Hónapokon keresztül folyt és folyik a sajtóháború körülötte. A jobboldalról támadják, hogy túloz, sőt informátorát, a falusi tanítót üldözni kezdték. Még a fizetését is visszatartották. ... Az ember, különösen a magamfajta falusi, elámul, amikor elolvassa a könyvet; hát ennyire nem ismernék az urak a falut, hogy mindez ilyen nagy újság és nagy botrány nekik? Én nem látok a tardi helyzetben semmi különösen felháborítót, nem látok olyat, amit bármelyik magyar faluban akár súlyosabb formában is meg ne találunk.”²¹

Ami a szerző ars poeticáját illeti, Veres elismeri: „De általában magán a könyvön, egyszerű nyelvén, komoly előadásmódján meglátszik, hogy a szerző egyedül az igazságra, az írói és tudósítói hűségre törekedett. Éppen ezért nem érzik sehol az érdekességhajszoló túlzások sajátos íze, de éppen ezért van ennek a könyvnek is nagy hatása.”²² Veres ugyanakkor hiányolja a „határozott világnézetet” és a „tisztázott programot”, s erre alapozza értékítéletét is, amely szerint Szabó „elmélkedései és magyar vázlatai tisztára irodalmi értékűek”.²³

A fiatal szociográfusok politikai pozícióját, szerepfelfogását nemcsak e mű vonatkozásában tartja jellemzőnek: „Ez az ifjúság nem leli a politikai formát az új Magyarorszáért és a saját érvényesüléséért való harchoz, tehát ebben a formában éli ki.

20. Veres Péter: Politikai szociográfia. I. m. 421.

21. Veres Péter: Politikai szociográfia. I. m. 422.

22. Uo.

23. Uo. A szélsőjobboldal álláspontját markánsan fogalmazza meg Oláh György: Tardi levél „A tardi helyzet”-ről. *Új Magyarság*, 1936. június 21.

Programmá emelte a megismerést, mert nincs ereje a cselekvéshez. Baloldali nem tud és nem mer lenni, részben mert osztálykötöttségével nehéz volna leszámolnia, részben mert egy belénevelt ideológia is gátolja. Antiszemitasága is akadályozza ebben. Azt hiszi – s nagy propaganda s bizonyos látszatvalóság is erősíti e hitében –, hogy a baloldaliság a zsidóság kiváltsága, és ő nem akar »rossz társaságba« kerülni. A magyar valóság, s úgy a magyarság történelmi és társadalmi helyzete, mint saját intellektuális sorsa viszont a radikalizmus felé hajtja. Így született meg a sajátos magyar jobboldali szociáradikalizmus. Ezt a baloldalon egyszerűen fasizmusnak minősítették, ami pedig tévedés, mert a fasizmus itt hatalomban van, s ezek a kívülrekedt fiatalok nyilvánvalóan szemben állnak vele, habár egyelőre nem találják a küzdelemhez szükséges formát és ideológiát.»²⁴

Veres Péter e megjegyzése a Márciusi Front 1937. márciusi zászlóbontása előtti falukutató mozgalmakra valóban vonatkozatható, Szabó Zoltán 1936-os pozíciójára azonban csak részben. Szabó Zoltán ez idő tájt már kivált a *Fiatal Magyarság* szerkesztőbizottságából. Könyve a Kovács Imre és Boldizsár Iván társaságában alapított Szolgálat és Írás Munkatársasága gondozásában, a Cserépfalvi Kiadónál jelent meg. A könyv körüli viták pedig megkeményítették, politikai filozófiájának világosabb megfogalmazására késztették. Már „A tardi helyzet” írása közben megla- zultak a kötelékek, de Szabó még beküldte könyvét a konzervatív Falukutató Intézet 1935-ben kiírt pályázatára.

Viszonya az „állagvédő” falukutatókhoz azonban már korábban sem volt felhőtlen. Az újabban hozzáférhetővé vált kéz- irattári anyagok is világosan tanúsítják ezt. 1933. március 6-án írja Ortutay Gyulának: „Talán csodálkozol, hogy F. F.-cel [Fodor Ferencsel] ilyen kulisszatitkokat felfedően őszinte vagyok, de nincs értelme, hogy titkolózzunk egymás előtt... Maró félté- kenységek és minden eredményes terv elgáncsolása gyönyörű-

24. Veres Péter: Politikai szociográfia. I. m. 421.

en folyik cserkészberkekben is... Szövetségtől a fiatal Magyarságig. Aki ember ebben a társaságban: Sík Sándor nincs itt. S ha itt van, nagyon fáradt ember...” Másrészt Fodor Ferenc – igaz, név nélkül – a *Fiatal Magyarság* 1935. márciusi számában elmarasztalja a szociográfusok egy csoportját, mert eltávolodnak a konzervatív értékektől.²⁵ Az ellentét azonban nem vált nyílttá; kezdetben nyilvánvalóan erősebbek voltak a közös érdekek. Fodor egyébként 1936 szeptemberében cikket közölt az „Elsüllyedt falu a Dunántúlon” című monográfiáról, s jöllehet Szabó könyvéről nem tett említést – tekintettel a kiélezett helyzetre, hallgatása állásfoglalással ért fel –, célzásai mégis nehezen érthetők félre, noha Szabóra vonatkozóan igazságtalanok, megalapozatlanok. „Évek óta divatos a *falukutatás* mint jelszó. De annyit is ért eddig, mint minden más divatos magyar jelszó... Csak az evő vagy koplaló, a kevésszámú holdjain siránkozó vagy nincstelen, a *materiális falu* egy-egy zűrzavaros pillanatképével vagy étlapjával borzongatták a nyárspolgárt. A *lelki falu*, az imponderabiliák, az erkölcsi rugók rejtve maradtak, legföljebb politikai bűnbakokat pécéztek ki bennük primitív okozókként.”²⁶

Még 1936-ban megjelent „*A tardi helyzet*” második, majd 1937-ben a harmadik kiadása, s Szabó Zoltán néhány ponton finomított a szövegen. A módosítások is kisebb vihart kavartak. Darvas József a *Gondolat* című folyóiratban egyenesen meghátrálással vádolta Szabó Zoltánt.²⁷ Tény, hogy Szabó Zoltán egy-két helyen elhagyott élesebb megfogalmazásokat, de a könyv alapvető mondanivalóját ezek nem érintették. Sőt a második kiadásához írt előszóban sokkal kiábrándultabban ítéli meg „a felülről kezdeményezett” változtatások esélyeit. „Hogy közben ez a könyv megjelent, elfogyott, visszhangot vert – írta –, nagyon mellékes a falunak és nyugodt, türelmes parasztjainak... A vég-

25. Fodor Ferenc: *Elsodort Falvak? Fiatal Magyarság*, 1935. március. 41.

26. Fodor Ferenc: *Az elsüllyedt falu*. I. m. 142.

27. Darvas József: *Öncsonkítás. Gondolat*, 1937. Szabó Zoltán válaszát és Darvas József viszontválaszát a *Gondolat*, 1937. évi 2. száma közölte.

ső eredmény csak ez: a tardi bajok ismertek lettek, de eltüntetésükre nem történt semmi. Különös országban élünk, ahol a szó hasonló a kőhöz, mely néhány gyűrűt ver a víz színén és aztán elmerül egyszersmindenkorra. Nálunk a felismerést nem követi tett, a terveket nem követi megvalósítás... Semmiféle könyv, vagy könyvek serege sem érheti el, hogy az összes farkasok bárányokká változzanak és egyszerre segítsenek a fáradt falvakon. Mert Tardon külön, vagy más falun külön segíteni alig lehetséges és alig eredményes. Az egyetlen lehetőség: a parasztságnak módot adni arra, hogy segítsen magán.”²⁸

1936-ban jelent meg egyébként Illyés Gyula műfajteremtő, lírai szépségű s megdöbbentő drámaiságú szociográfiája, a *Puszták népe*, és Veres Péternek a paraszti kollektivizmus vízióját felvázoló társadalomrajza, *Az Alföld parasztsága*. Szabó egyre sűrűbben látogatta a Válasz-kör törzsasztalát a Centrál kávéházban, s bekapcsolódott nagy vállalkozásukba, a „Magyarország felfedezése” sorozatba.²⁹

Féja Gézát, illetve Kovács Imrét 1937 tavaszán-őszén perbe fogták. Kovács Imre perének anyagát – Szabó Zoltán előszavával – közzétette a *Szolgálat és Írás Munkatársasága*, a *Viharsarokról* pedig elismerő hangú recenziót közölt a *Válaszban* Szabó Zoltán.³⁰ Aláírta azt a memorandumot is, amelyben a magyar progresszió kiemelkedő képviselői tiltakoztak a bírói ítéletek ellen.

28. Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Budapest, 1937, Cserépfalvi, 7–9.

29. Tíz íróval kötötte meg Sárközi az Athenaeum nevében a szerződést: Boldizsár Iván, Erdős János, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Kodolányi János, Németh László, Ortutay Gyula és Szabó Zoltán. Lásd Kiss István: *Az Athenaeum könyvkiadó története*. Budapest, 1983, 193. Mint már korábban írtuk, 1937-ben jelent meg a sorozat első két darabja, Féja Géza „Viharsarok” és Erdei Ferenc „Futóhomok” című műve. Ugyanezen évben született a *Szolgálat és Írás Munkatársasága* egy újabb jelentős visszhangot kiváltó könyve, Kovács Imre „Néma forradalom”-ja. E művek adták meg a súlyát a Márciusi Front 1937. március 15-i kiáltványának, amely baloldali demokratikus platformon kísérte meg tömöríteni a magyar progresszió különböző áramlatait.

30. Szabó Zoltán: *Viharsarok. Válasz*, 1937, 306–309.

Szabó Zoltán egyébként nem tartozott a *Márciusi Front* vezető magjához, de aktívan támogatta tevékenységét. 1937-ben rendszeresen részt vett a *Márciusi Front*, illetve az ahhoz közel álló *Egyetemi Kör* által rendezett ankétokon, irodalmi esteken. Hódmezővásárhelyen tevőleges szerepet vállalt a Front helyi szervezetének létrehozásában, s publikációiban is hitet tett a Front célkitűzései mellett.³¹

1937 tavaszán-őszén a huszonhat éves Szabó Zoltán harcokban megedzve kezd hozzá a *Cifra nyomorúság* írásához. A tervezett könyv – mint erről az alcím is tudósít – a Cserhát, a Mátra, a Bükk földjéről és népéről volt hivatott állapotrajzot adni.

A *Cifra nyomorúság* közvetlen előtörténete sem ment viharoktól és feszültségektől. A készülő könyvnek először a neokatolikus irányzat orgánumban, a *Korunk Szavában* közölt „Eger” című fejezete kavart indulatokat. A város arculata valóban nem idilli, Egert az „urak és a papok” városaként ábrázolja: „Éreztem az aulikus légkört a város középpontjában, az udvari szellemet, mely intrikákkal, kémekkel, pletykákkal teli és talán jó érzékkel a gazdálkodás, de kevés érzékkel a zsellérek iránt.”³² A helyi hatalmasságok az érsekség megsértésével vádolták, s a támadásokra a folyóirat főszerkesztője is, Szabó Zoltán is válaszolni kényszerült.³³ De a könyv megjelenésének előtörténetéhez az is hozzátartozik, hogy a perek és rágalmak lehetetlenné tették a „Magyarország felfedezése” sorozat további köteteinek az Athenaeumnál való megjelenését, így a *Cifra nyomorúság* is Cserépfalvinál, a Szolgálat és Írás Munkatársasága köteteként jelent meg.³⁴

Erdei Ferenc 1941-ben a *Kelet Népe*ben – a magyar szociográfiai irodalom 1936–1938 közötti nagy korszakát jellemezve – az időszak reprezentatív művei közös jellemzőjeként az irodalmi

31. Szabó Zoltán: Levél a fiatalokhoz. *Korunk szava*, 1937. június 15.

32. Széchenyi György: Vajúdás az egri cikk körül. *Korunk szava*, 1937. október. Szabó Zoltán: A szerző válasza. *Korunk szava*, 1937. október.

33. Erdei Ferenc: Hőskorunk. *Kelet Népe*, 1941. 8. 3.

34. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Budapest, 1938, Cserépfalvi.

látásmód dominanciáját emelte ki. Ez az írói látásmód azonban egymástól „jelentékenyen eltérő műfajt” képviselő írók alkotásaiban valósult meg. Erdei, pályájának megelőző és azt követő szakaszával összhangban Szabó Zoltán újságíró, lírikus, epikus, közírói, tudósi irányultságáról beszél. A *Cifra nyomorúság* egyesíti talán a legsokoldalúbban ezeket a lehetséges megközelítéseket, anélkül, hogy eklektikussá válna. A könyv egyes részletei szenvedélyes riportázatok, más fejezetrészek a szó legnemesebb értelmében vett publicisztikai műfajt képviselik; az értelmiség önszemléletének, magyarságszemléletének, népszemléletének, politikai szemléletének bemutatása akár mint erős morális töltésű esszé is jellemezhető; a „táj”, a „nép” megjelenítése pedig prózában fogalmazott lírai vallomásként is felfogható.

Ugyanakkor Szabó e művében a legnyilvánvalóbb az a szándék, hogy a vizsgált és ábrázolt világ jelenségeit „típusok és törvényszerűségek szerint” lássa és láttassa. Nemcsak a mű belső logikai rendje, a fogalmak szociológiai tartalmának pontosabb körülhatárolása vagy a parasztfalvak – egyébként csupán részben megoldott – tipológiája tanúskodik erről, de a szerző azon törekvése is, hogy egy nagyobb egész részeként ábrázolja ezt a tájat. S mert e szándék érvényesítésében Szabó következetes, e művében a korábbinál egyértelműbben magyarázzák a válságtüneteket a magyar társadalomfejlődés *belső* fejlődési rendellenességei. „E válság nemcsak szociális, hanem lelki is és nemcsak a legszélesebb és legmagyarabb réteg szegénységében, hanem a magyar társadalmi szerkezet egészségtelen formáiban is megnyilatkozik... Kétségtelen: az egyetlen megoldás: a magyar társadalom szerkezetének átalakítása és egyensúlyának megteremtése.”³⁵

A *Cifra nyomorúság* abban is különbözik – Rézler Gyula kivételével – a korszak más szociográfiai műveitől, hogy figyelmét *nem* kizárólag a parasztságra, vagy a parasztsággal közvetlen kapcsolatban lévő rétegekre összpontosítja. A magyar szocio-

35. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 181.

gráfiai irodalomban 1938-ban teljesen új színfoltot jelentett a bányamunkásság „hármás rétegződésének” ábrázolása. Ugyancsak eredeti s teljesen meggyőző annak bemutatása (például Ózd, a borsodnádasdi völgy társadalomrajzában), hogyan tár-
sítja a paternalista munkáspolitikát „a haladottabb és nem koncepciótlan kapitalista és európai elvet [amely elsősorban anyagiakban érvényesül] egy feudális elvvel”, a magyar vidék feudális hagyományaihoz való alkalmazkodásával. Miskolc és különösen Diósgyőr munkástársadalmának rajza már elnagyoltabb; s szinte teljesen hiányzik a szervezett munkás típusa. A városoké – talán Eger kivételével – egyébként is adatszegényebb, impresz-
zionisztikusabb.

A *Cifra nyomorúság* középosztállyal – értelmiséggel – foglalkozó fejezete talán a legárnyaltabb társadalomrajz, amely a vidéki (tehát nemcsak a falun élő) értelmiségiekről ránk maradt. Indokolt tehát, hogy ezen a példán szemléltessük, miért tekintjük ezt a művet a magyar szociográfiai irodalom egyik klasszikus alkotásának.

A magyar irodalom a két világháború közötti években nagyon sokszor és sokféleképpen örökölte meg e réteg életvitelét, jellegzetes típusait; sok fontos megfigyelést rögzítettek a történelmi-politikai esszé és a publicisztika művelői is. Szabó Zoltán láthatóan hasznosítja ezeket az eredményeket, de meg-
oldásai *eredetiek*, a *megismerés más lehetőségeit* jelzik.

Az értelmiség és a középosztály fogalma – első pillantásra úgy tetszhet – Szabó elemzésében is tagolatlanul egybemosódik. „Az értelmiség a tájban” című rész például ezzel a mondattal kezdődik: „Ha az ország valamelyik vidéke, akkor a palócföld mutatja tisztán a középosztály tagolódását.”³⁶ Ez azonban csak a látszat: Szabó elemzésének érdeme éppen az eredettel, a pozicionális adottságokkal, az életformával, az aspirációkkal, a tudatvilággal kapcsolatos rokonító és elkülönítő tendenciák dinamikus rajza,

amelyet a Palócföldön belüli régiók, a különböző módon iparosodott, urbanizálódott vagy stagnáló Nógrád, Heves, Gömör és Borsod megye városainak és falvainak sajátosságait figyelembe véve finomít tovább.

Az, hogy a középosztály (pontosabban a középnemesség) az értelmiség egyik *rekrutációs bázisa*, illetve hogy a középosztályi lét – a felfelé törekvők vágyaiban – az elérendő társadalmi szint, az ország minden részéről elmondható. Ami itt sajátos: „a nógrádi, borsodi, hevesi, gömöri középnemesség aránylag kevesebb veszteséggel állotta ki a törökidőket”, s „e középnemes réteg újra visszaszerezte teljes befolyását és hatalmát”.³⁷ Egy másik jellemző sajátosság (s itt jelenik meg Szabó Zoltán elemzésében a *nemzetiségi és vallási dimenzió*), hogy: „a középosztályi lehetőségekre érkező nemzetiségi eredetű jövevények számára szintén jó hivatalokkal és lehetőségekkel kínálkozott e táj, különösen azok a része[k], melyeken az iparosodás megkezdődött.” Ugyanakkor a táj beleesett „a zsidóság bejövételének útjába”, egy részük, a kedvező adottságokat felismerve, itt települt le.³⁸ Bizonyos határok között „a parasztság fiainak is” több közvetítő lehetőséget kínált e vidék – s ez már az elemzés világosan elkülönülő *szociális dimenziója* –, amelyek a harmadik generációban már esetleg a középosztályba is eljuttathatták a „parasztszármazású embert”. Szabó tisztában van vele, hogy az *úri középosztály* terminus szociológiailag pontatlan, elnagyolt. „Az úriember elnevezés csak olyan jellemző, mint a »középosztály« szó, jelentése meglehetősen bizonytalan és tág és felszínes...”³⁹ A megjelölésnek azonban – bár nyilvánvalóan nem vonatkoztatható az értelmiség vagy a vidéki értelmiség egészére – mégis van szociológiai funkciója. Szabó értelmezésében: „Ha a középosztály a nemlétező magyar polgárság pótlására készült, akkor e közép-

37. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 181–182.

38. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 183.

39. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 184.

osztályi társasági »úriszemlélet« a polgári társadalmi-szemlélet helyére érkezett.”⁴⁰

Hasznosítja a kortárs történetírás eredményeit is. A középosztály jellemzésében nyilvánvalóan felfedezhető Szekfű Gyula hatása. Szabó azonban a Szekfű által is említett ismerveket, akárcsak saját megfigyeléseit, szociológiai kritériumok szerint rendszerezi, sőt irodalmi ihletettségű megfogalmazásainak is e viszonyrendszeren belül biztosít szabad pályát.

Szabó Zoltán szinte szépíróként teszi életessé megfigyeléseit: „Sokfelől jöttek sokfelé igyekezettel – írja –. Apáik sokáig uralkodtak, sokáig voltak idegenek, vagy sokáig voltak mellőzöttek ebben az országban.” Mit tanulhattak apáiktól? Óvatos-ságot „és azt, hogy némán kell élni, kicsiny parányként, ahogy lehet; szűk ablakok mögött kevés zajjal, szent örületek s a szellem fényűzése nélkül”. Mi a tét? A „jó, biztos hivatal, kényelmes élet és szűkös nyugdíj”. És mi az ára? „...az önállóság feladása, s az apák rétegének elárulása. Nem kívántak mást tőlük, mint bizonyos közönyt, bizonyos felületi gondolkodást és bizonyos optimizmust... Szelíd és zajtalan e megalkuvás, nem követel jellemtelenséget, csak éppen jellemeknek nem való, de valahogy élni kell mégis és jobb élni vaksin, mint sehogyan se.”⁴¹

Bravúrosan jellemzi az áltatás és önáltatás finom mechanizmusait, amelyek e felfelé törekvő, frissen beilleszkedő réteg illuzórikus tudatát táplálják, elhitetvén velük, hogy „ők az úri hagyományok fenntartói, a nemes konzervativizmus őrizői, a szeplőtelen erkölcs és a gutaütésig érintetlen egészség”, hogy „csupa jó jön az országra és rájuk”. „Ki beszélt arról, hogy egy önmagát meg nem talált rétegnek a részei ők, hogy nem urak és nem polgárok, nem egészen műveletlenek és nem egészen műveltek, s legtöbbször nem »középen« van, mint osztályuk neve mondja, hanem félúton.”⁴²

40. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 185.

41. Uo.

42. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 186–187.

Érvényes *szociológiai* megfigyeléseken alapul a vidéki értelmiség *tagolódásának* leírása is. „Tagolódik elsősorban az egyesek származása szerint... a társasági-úriemberi megítélés kasztrendszerű különböztetése szerint és ezenfelül, mint honorácior-osztály a hivatal rangja szerint. Mert a hivatalnak nálunk ugyanúgy van előkelősége, ahogyan a családnak.”⁴³ E szemléletmód alapján a vármegyeház magasabb rendű hivatal, mint a városház, a jegyzői iroda magasabb rendű, mint egy iskola igazgatói szobája, és mind magasabb egy magánvállalati irodaszobánál. Vagyis: „a hivatalok és állások sem fontosság vagy nemzeti szerep szerint ítéltetnek meg, hanem a hatalom mérve szerint és aszerint, hogy a hatalom jellegben mennyire van közel a régi nemesi hatalomhoz”. A tanítók például „ebben a megegyezéseken, konvenciókon és előítéleteken alapuló társasági rendben majdnem-hogy olyan alacsonyan vannak, mint az ókori társadalomban. A tanár, bár ugyanannyi egyetemi esztendőt végzett, mint a jogász, a vidéki értelmiség gondolkodása szerint korántsem olyan magasan álló férfiú, mint amaz. Minthogy a jogászműveltség régi nemesi hagyományokban gyökerezik, viszont a kultúra terjesztése nagyon kevésbé gyökerezik ily hagyományokban.”⁴⁴

A kötődés a hivatalhoz, úgy tetszett, biztos legitimizáló tényező; ha morálisan megkérdőjelezhető is, jó az államrezon szempontjából. Ez azonban a megtévesztő felszín. A hivatalhoz való görcsös ragaszkodás nem erősíti a legitimizált értékekkel való *belső* azonosulás szükségletét ebben az atomizált, töredékes, sokfelé ágazó rétegben. És – vallja Szabó – e középosztálytudatú értelmiség „éppen azért veszedelme az állami rendnek nehéz időben, amiért támasza jó időben. Csak azért volt mindig ennyire kihasználható, mert lényegénél fogva nem volt osztálytudata, csak hivataltudata.”⁴⁵

43. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, I. m. 184.

44. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, I. m. 184–185.

45. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*, I. m. 188.

Az 1938-as év eseményeire utalva – szakadás a kormánypárton belül, a nyilasok mozgolódása – figyelmeztet a veszélyre: e réteg „a jelenségeket éppen a legnehezebb időben nem a szerint fogja megítélni, hogy mit kell tennie, hanem a szerint, hogy kihez kell alkalmazkodnia.”⁴⁶

E bátor, kritikai hangvételű jellemzés ugyanakkor nem ment egyoldalúságoktól sem. Egyrészt, mert egy, a *lateiner*, *hivatalnok értelmiségen* belül valóban létező erőteljes tendenciát emel általános érvényű jellemzővé; másrészt mert teljesen látóhatáron kívül hagyja az értelmiség polgárosodott, önálló egzisztenciával rendelkező rétegét; az okleveles mérnökök, ügyvédek, orvosok, írók, újságírók, művészek csoportjait. Ugyanakkor állapotrajza akár programként is értelmezhető ítélettel társul; s az ítélet *progresszív* irányultsága egyértelmű. A kiegyezés után országló kormányzati elit, „hivatalra orientált” értelmiségi réteget létrehozva, épp abban hibázott a rendszer szempontjából is, amiben a legokosabbnak hitte magát: „Abban, hogy a hivatali kööttség ezer fonálával fűzték magukhoz e középosztályt. S abban, hogy azt képzeltek: bűnhődés nélkül el lehet sikkasztani a valódi magyar demokrácia létrehozását, hiszen ez álpolgárságra nyugodtan támaszkodhatnak az áldemokratikus rendszerek.”⁴⁷

Az „úri középosztályi-értelmiségi konglomerátum” *önszemléletét* Szabó Zoltán – elméletileg és módszertanilag is meggyőzően – vélt nemzetfenntartó szerepük, nép- és politikai szemléletük tükrében tartja vizsgálhatónak. Magabiztosan tájékozódik a kinyilvánított szándékok és a lefojtott indulatok bozótjában; intuíciója, finom megfigyelőképesége e fejezetrészekben mutatkozik meg a legerőteljesebben. Jól látja, hogy a nemesi minta követésének óhaja e réteg *népszemléletét* is átjárja. Egyaránt kifejezésre jut ez a fegyelmezés stílusában, a paternalista ügyinté-

46. Uo.

47. Uo.

zésben, a patriarchális hangvételen s a dekórumokban, amelyekkel a státuskülönbségeket hangsúlyozzák.

Politikai kultúrájuk és moráljuk szempontjából meghatározó, hogy: „e réteg számtalan nyílt választásban vett részt s látta mindig: a politika intézése szűk körök monopóliuma. Ilyen körülmények közt kellett, hogy megrokkanjon bennük a politikai erkölcstudat és ki kellett fejlődnie ama nézetüknek, hogy a politika zavaros víz, melyben aki ügyes: halat fog, aki becsületes: elmerül. Természetesen nem így beszélnek róla, de lelkük mélyén így látják és eszerint cselekszenek.”⁴⁸

Szabó Zoltán, aki prófétai indulattal ostromozza e hozzá oly közel álló réteg hibáit, *bűnösnek* – az ő kifejezését idézem – elsődlegesen *nem* őket tartja, hanem a *politikát*. „Ki bűnös ebben? Ők maguk: a vidéki középosztály, alig. Sose a maguk útján jártak, hanem mindig azon, amit eléjük rajzolt a vezetők keze. Kötelességüket, amit eléjük adtak, híven teljesítették. Ha mélyebb kötelességeket adtak volna eléjük, azt is híven teljesítették volna. S minthogy munkája neveli az embert, ma egy lelkiismeretesebb és tisztábban látó réteget találnánk helyükön. Nem lettek eléggé igazán magyarok? Ők megtanulták azt, amit mutattak nekik, de miért nem mutattak többet, realisabbat, igazabbat? Kissé kultúrpolitikánk bűne az egész. E kultúrpolitika nagyon régóta felületes volt, nem bányászott eléggé mélyen a magyar értékekben, s nem volt füle hozzá, hogy meghallja azoknak a dallamoknak a szépségét, amiket lenn zümmög a nép.”⁴⁹

Szabó Zoltán szilárd szerkezeti meghatározóktól indult el elemzésében, s íme, kiderült: egy új politikai kurzus meghirdetése is feloldaná a bajokat. A szociográfia és a politikai publicisztika egymásba játszása itt kitapintható korláttá válik. Mert a politikai rendszer s az általa kultivált értékek, magatartásminták egyazon szerkezeti meghatározottságok termékei. Az azonban,

48. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 205.

49. Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. I. m. 216–217.

hogy ezt kimondja, olyan világnézeti szálak átvágását követelte volna meg, amelyre Szabó Zoltán még e leghaladóbb értékei alapján joggal klasszikusnak tekintett szociográfiájában sem vállalkozott.

A „*Cifra nyomorúság*” visszhangja korántsem volt olyan széles körű, mint „*A tardi helyzet*”-é; ennek azonban nem a mű színvonal, hanem a megváltozott közhangulat az oka. 1938 áprilisában még megjelent a *Márciusi Front* programnyilatkozata, a *Front* azonban lassan felmorzsolódott, s ezzel párhuzamosan a szociográfiai mozgalom is egyre erőtlenebb lett – nem kis részben a kormány ügyes, megosztó-megtorló politikája következményeként. Megszűnt a *Válasz* is, amelynek 1937-ben Szabó Zoltán egyik társszerkesztője volt.

Bár társadalomrajzát 1939-ben Baumgarten-díjjal jutalmazták, a „*Cifra nyomorúság*” volt Szabó utolsó szociográfiai vállalkozása. 1938 októberétől – nyilván abban a reményben, hogy a szociálpolitika enyhít majd az adott társadalmi szerkezet általa is feloldhatatlannak tartott strukturális ellentmondásain – Bihar vármegyében szociális tanácsadóként tevékenykedett, majd csalódva ezen országos vállalkozás hatékonyságában, állást és műfajt is váltott: az esszé és a publicisztika felé fordult.

Publicisztikájában a következetes antifaszizmus egy harmadik utas program – igaz, töredékes – kifejtésével társult. E program jegyében írta meg a „*Két pogány közt*” című, a MEFHOSZ Magyarok Könyvtára sorozatában megjelent művét, szerzője a *Szellemi Honvédelem* naptárainak s a *Magyar Nemzet* azonos című rovatának. 1939-ben Franciaországban tartózkodott, itt érte meg a köztársaság összeomlását – „*Összeomlás*” című művét ez a drámai helyzet ihlette –, majd 1942-ben, „*Szerelmes földrajz*” című művében a táj- és hazaélmény lírai ihletésű megjelenítésére vállalkozott.

1945 után aktívan bekapcsolódott a közéletbe. 1945 szeptemberében a MADISZ I. kongresszusán az országos vezetőség elnökének választották, alapító szerkesztője lett a *Valóság* című,

a MADISZ és a NÉKOSZ égisze alatt működő folyóiratnak. Maga kevés tanulmányt írt, publicisztikai írásait elsősorban a Boldizsár Iván szerkesztette *Új Magyarország* című hetilapban jelentette meg. Utolsó hazai publikációja, a „Petőfi márciusra készül” a *Politikában* jelent meg 1948-ban. 1949-ben, a Rajk-per heteiben, a Magyar Köztársaság kultúrattaséjaként Párizsban tartózkodott. Ekkor szakította meg kapcsolatát a hivatalos Magyarországgal. Szembenállása nem enyhült utolsó éveiben sem. Első gyűjteményes kötete halála után, *Ősök és társak* címen jelent meg.

■ RÉZLER GYULA ■

(1911–2001)

Rézler Gyula 1911-ben, három évvel a világháború kitörése előtt született, és kilenc évtizeden keresztül élt. A világgazdasági válság éveinek lecsengő időszakában került az egyetemre, kor- és pályatársa *Erdei Ferenc*nek és *Szabó Zoltán*nak, *Darvas József*nek, *Féja Géza*nak. Nem csatlakozott hozzájuk, saját útját járta.

A pesti egyetemen történelem szakot végzett, de a közgazdász pálya vonzotta, így pótlólag elvégezte a közgazdasági szakot is. Bár professzora kételkedőleg fogadta azon szándékát, hogy a „nehézipari munkásság történetéről” kívánja disszertációját írni, nekivágott, s a témának egy életre elkötelezte magát. Ebben a szándékában megerősítette, hogy az Eötvös Kollégium tagja volt, s egyetemi tanulmányait anyagilag is segíthette, hogy ezen években a MEFHOSZ lapjának, az *Egyetemi Híradónak* lett a szerkesztője, s a lapot 1936-ig – gyakorlatilag az egyetem befejezéséig – irányította.

A második világháború idején *Rézler Gyula* áttekintő igényű cikket írt „A magyar társadalomleírás kezdetei az elmúlt évtizedben” címmel. A cikk a *Közgazdasági Szemle* 1941-es évfolyamában jelent meg.¹ A század első évtizedeiben megjelent szociológiai írásokról véleménye leszűjtő: „Legjobb esetben a hazai szociológusok a külföldi társadalomtudósok deduktív megállapításait

1. Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle*, 1941. 6. 490–525.

igyekeznek a magyarországi társadalomra alkalmazni, illetve az előbbi tételeket utólagosan a magyar jelenségekkel igazolni. Ezt a módszert követte a *Husadik Század* gárdája, ahol különösen Farkas Geiza, Braun Róbert és Jászi Oszkár játszottak meghatározó szerepet. Farkas Geiza könyvei: *A kisgazda*, *Az úri rend* azért nem tartalmazzák az illető magyar társadalmi osztály valószínű képét, mert írójuk az ezidőbeli doktrínáktól nem tudott szabadulni, azok voltak fő szempontjai, nem pedig az osztályok életének hű leírása. Ez a megállapítás fokozott mértékben vonatkozik Braun Róbertre és a *Husadik Század* több szociológusára, akik különben a forradalmak idején előkelő szerephez jutottak, de természetesen, hogy doktrínákból semmit sem voltak képesek megvalósítani.”²

Ami a *Husadik század* szerzői körét illeti, Rézler Gyula bíráló szavait azért nehéz értékelni, mert egyetlen állítását sem argumentálja. Fontos szerzőket meg sem említ (Szabó Ervin, Szende Pál, Kunfi Zsigmond, Somló Bódog), a forradalmakban való részvételükkel kapcsolatos állítása pontatlan. Volt, aki csak az 1918-as polgári, ún. „őszirózsás” forradalomban vállalt szerepet, s a Tanácsköztársaság kezdetén emigrált (Jászi Oszkár, Szende Pál); mások, így Somló Bódog, eltávolodott a politikától, a polgári jogtudomány művelője lett,³ később öngyilkos. S az sem megalapozott állítás, hogy például Jászi Oszkár „nem törekedett új doktrínákra”: *A nemzeti államokról* írt könyve akkor is jelentős, ha nem „új doktrína”, hanem tragikusan megkésettén jött.⁴

Az is pontosítást érdemel, hogy „a háború és a forradalmak után a társadalomtudomány művelése Magyarországon jó idő-

2. Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. In Tóth Pál Péter (szerk.): *Válogatás Rézler Gyula 1932–1939 között megjelent írásai-ból*. Budapest, 2011, Gondolat, 39.

3. B. Somló: *Justizische Grundlehre*. (Jogtudományi alapvetés). Leipzig, 1917.

4. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912; újra kiadva: Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1986, Gondolat.

re megszűnt.”⁵ Lásd éppen a Rézler által annulált Braun Róbert írásait a *Századunkban*, a *Független Szemlében*, vagy Kecskeméti György írásait a *Századunkban*; Fejtő Ferenc tanulmányait a *Szép Szóban*, vagy akár a Madzsar József által szerkesztett, *Társadalmi Lexikont*.⁶ Művészi téren a felsoroltak mellé kívánkoznak József Attila cikkei is.

Fontos mű Rézler Gyula először 1938-ban megjelent monográfiája: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1944*. Megjelenése idejében hézagpótló alkotás volt⁷ Rézler e történeti jellegű és forrásanyaggal dolgozó munkája, saját szavaival „szocio-gráfia leíró síkon”. A módszert a szerző „*A téglagyári munkásság szociális helyzetképe*” (1938) és „*A cukorgyári munkásság helyzete*” (1939) című munkájában maga rakta le.⁸

Ezt az ún. *leíró síkot* magam – mint általában a tudós-szocio-gráfiát – az akkor még „alulfejlett” magyarországi szociológiai helyzetet tekintve nagyra becsülöm, különös tekintettel arra, hogy a nagyüzemi terep bejáratlan. Sorra veszi például a gyár-
ipar szociális intézményeit. Meggyőzően mutatja be, hogy a sokasodó szociális problémákra a rapid módon kialakuló nagyipari munkásság nem volt felkészülve. „Az állam ebben az időben a munkás és a munkaadó viszonyának alakulásába nem avatkozott be. Az állam vezetői a liberális elveiknek megfelelően azt tartották, hogy a munkaviszony szabad megegyezés tárgya, feltevéleit a munkás önkéntes hozzájárulásával fogadja el. Figyelmet kívül hagyták tehát a XX. században oly nagy szerephez

5. Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. In *Válogatás Rézler Gyula 1932–1939 között megjelent írásaiból*. I. m. 39.

6. *Társadalmi Lexikon*. Népszava Kiadó 1750–1928. Szerkesztette: Madzsar József, 680.

7. Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásosztály kialakulása 1867–1944*. Budapest, 1938, Rekord Kiadó.

8. Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. In *Válogatás Rézler Gyula 1932–1939 között megjelent írásaiból*. I. m. 56. Az említett írások első megjelenése *A téglagyári munkásság szociális helyzetképe*. *Kelet Népe*, 1938. 12. (1938. szept.) 362–372; *A cukorgyári munkások szociális helyzete Magyarországon*. *Kelet Népe*, 1939. 6. 344–352.

jutott szociális elveket, politikát és annak intézményeit. Mindennek az lett a következménye, hogy a munkás és a munkaadó harcban állt egymással és ez a harc a gazdasági helyzet alakulása szerint hol a munkás, hol a munkaadó javára alakult, de sohasem dőlt el, a legnagyobb kárát a nemzetgazdaság látta.”⁹

Rézler ezen írásában úgy látja: „Az ipar területén folyó társadalmi harcban döntő fordulatot jelentettek a *Rerum novarum* szavai: „Végül maguk a munkaadók és munkások is sokat tehetnek olyan intézmények által, melyek a szegényeket kellő segélyben részesítik és a két osztályt egymáshoz közelebb hozzák.”¹⁰ Rézler ilyen intézménynek tekinti a különböző *munkás segélyező és önsegélyező egyleteket*. Úgy látja: „A *Rerum novarum* ígéinek hatására indult meg az a folyamat, amelynek eredményeképpen a gyáripar szociális intézményei létrejöttek”.¹¹ (Kiemelés – H. T.)

Az 1891-ben XIII. Leó pápa által kiadott enciklika valóban meghatározó szerepet játszott a *keresztény szociális* mozgalom megalapozásában, de „a gyáripar szociális intézményrendszerének kiépülése már a 19. század negyvenes éveiben megkezdődött. Az ilyen méretű, irányú tervek előkészítését ösztönözte Friedrich Engels 1844-ben írt műve, a „*Munkásosztály helyzete Angliában*” és Karl Marx: „*A nemzetgazdaságtan bírálata*” című írása. 1847. június 2–7-ig Londonban tartotta kongresszusát az *Igazak Szövetsége*, amely formálisan megalakította a *Kommunisták Szövetségét*. Közvetlen az 1848-as párizsi *polgári* forradalom előestéjén jelent meg Londonban a Szövetség kiáltványa, a „*Manifest de Kommunistische Partei*”; a Marx és Engels által fogalmazott *Kommunista Kiáltvány*.

E könyvnek nem feladata a Kiáltvány tartalmának és nemzetközi fogadtatásának ismertetése, az I. majd a II. Internacio-

9. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. In *Válogatás Rézler Gyula 1932–1939 között megjelent írásaiból*. I. m. 67. A mű eredeti megjelenése: *Kárpát-medence* 1941. 1. 143–151.

10. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. I. m. 67–68.

11. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. I. m. 68.

nálé historikumának bemutatása. Csak azt kívántuk e néhány történnel szemléltetni, hogy miért *nem egyedül*, s különösen nem elsőként a *Rerum novarum* e valóban történelmi jelentőségű dokumentum indította el a szociális gondolkodás és gondoskodás folyamatát.

A szakszervezeti mozgalmak is a 19. században bontakoznak ki először, eltérő jellegzetességgel Angliában, Franciaországban és Németországban. Magyarországon a német befolyás az erőteljesebb, bár 1900-as évek elején Szabó Ervin hatására erőteljes a francia hatás is (szindikalizmus). E folyamat részletezése nem feladatunk, csak jelezni kívántuk a *polifon* hatásokat. A magyar szakszervezet – akárcsak a szociáldemokrata párt – az ágazatszakmai szervekhez erős kötelékekkel kapcsolódva tette meg az első lépéseket.¹² Példaként Rézler a *Nyomdászok Önképző és Önszegélyező Egyesületére* hivatkozik. Említi továbbá, hogy 1870-ben – tehát egy évvel a *Rerum novarum* megjelentetése előtt – „kezdte meg működését az Általános Munkásbetegségélyező- és Rokkant Pénztár, amely az egész munkásság betegség- és baleset-biztosítását magára vállalta.”¹³ A szakszervezeti, a szociáldemokrata *mozgalom* kialakulásáról ugyanakkor később sem tesz említést.

A folyamat epizódjait felidézve – indokoltan – megemlíti, hogy sok gyár tartott fenn a munkásai részére betegsegélyező pénztárt, nyugdíjpénztárt, templomot, kórházat, énekkart, színházat, sportpályát.¹⁴ „A század végén, 1891-ben az állam is a munkásság kívánságainak megfelelően – az európai államok sorában az első közt – a munkásság kötelező betegség elleni biztosítását rendelte el. Ezt követte 1907-ben a baleset elleni kötelező biztosítás törvénybe iktatása, majd két évtized múlva, 1928-ban az öregségi biztosítás intézményesítése.”¹⁵

12. Uo.

13. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. I. m. 68–69.

14. Weiss Manfréd, Chorin Ferenc, Ascher Lipót ilyen irányú kezdeményezéséről lásd Kornfeld Móric írásainak válogatását. Szerk. Széchenyi Ágnes.

15. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. I. m. 69.

1937-től az egész országra kiterjeszthették a munkások fizetett szabadságának intézményét. A munkásnak, aki legalább egy évet dolgozott azonos munkaadónál, évi 6 nap kötelező szabadság járt. A fizetett szabadság a munkában töltött idővel arányosan nőtt. Rézler úgy ítélte meg – s ez jól tükrözte szociális beállítódását –, hogy a vállalatokat „ezen intézmények létesítésekor az motiválta, hogy az elmúlt évek során a munkaadók és a munkások között az egymásra utaltság érzése fejlődött ki.... Mindketőnek érdeke, hogy az illető iparág, különösen pedig a vállalat sora minél jobban menjen...”¹⁶

Rézler Gyula érdeme, hogy rekonstruálja a gyáripar szociális intézményrendszer térbeli és időbeli kiépülésének folyamatát. Ebben valóban szerepet játszott a szükségletek kölcsönös felismerése, amit az időnként felerősödő konfliktusok is ösztönöztek. A korszak *szociális irányultsága* is fontos tényező ezen intézmények létrehozásában. „A közvélemény ereje bizonyos mértékig kényszeríti is a vállalatokat – írja Rézler – erejükhöz mértén munkásjóléti intézmények alapítására, támogatására. Az állandóan észlelhető szociális feszültség csökkentésére is hasznos befektetésnek tartják vállalataink a munkásságnak a kötelező szolgáltatásokon felüli gondozását.”¹⁷

A tanulmány a negyvenes évek elején íródott, a második világháború első éveiben. Ilyen körülmények között tiszteletre méltó egy *reprezentatív adatfelvétel lebonyolítása*, amelyre – az életrajz adataiból kikövetkeztethetően – a *Chinoin Gyógyszer-gyárban* létrehozott *Munkatudományi Intézetben* került sor.¹⁸

Külön figyelmet érdemel, hogy az „önkéntesség” intézményének feltételeit vizsgálták, 133 – különböző nagyságú – szociális felkészültségű intézményben, figyelembe véve az iparág jelle-

16. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. I. m. 70.

17. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. I. m. 70–71.

18. Tóth Pál Péter: Rézler Gyula (1911. május 31. – 2001. október 29.) In *Válogatás Rézler Gyula 1932–1939 között megjelent írásaiból*. I. m. 270. A mű eredeti megjelenése: *Szociológiai Szemle*, 2002. 1. 85–89.

gét, illetve a „munkások szükségleteinek” alakulását. A vizsgálat szempontjából első helyen az intézmények létrejöttének időpontja bírt érdekességgel. A mintában szereplő vállalatok önkéntes szociális intézményeinek 9,3%-a még a múlt században épült fel; 1900–1920 között, a trianoni béke időszakáig, 13,8% kezdte meg működését. 1920–25 között majdnem annyi szociális intézményt (11,7%) alapítottak, mint a megelőző 20 évben. „Gyáraink a szociális intézményekre könnyebben költöttek és könnyebben költhettek is.” Ebben az időszakban indult meg az intézmények 16,7%-a. A következő 5 év (1931–35) a visszaesés szakasza. A gazdasági világválság a legtöbb iparág termelését visszavetette, de a szociális intézmények létesítésével ennek ellenére sem hagyott fel az ipar, mert a fennálló intézmények 10,2%-a ebből az időszakból való. Mindent kárpótol azonban az 1936-tól a tanulmány megírásáig terjedő időszak, amikor is „a világgazdasági konjunktúra egybeesik a fegyverkezési konjunktúrával. Az így adódó gazdasági lehetőségeket előnyösen használja ki az egyre inkább előtérbe kerülő szociális szellem.” 133 vállalat munkajóléti intézményeinek 38,3%-a ezekben az években kezdte működését.¹⁹

Nem követjük nyomon az intézmény típusok részletezését, Rézler Gyula gondolkodásának, problémalátásának, szociológiai értékszempléletének jellege így is jól értelmezhető. 1943-ban írta az „Egy magyar textilgyár munkástársadalma” című fontos tanulmányát. Az írás lényegében egy módszertani kísérlet, amelynek terepéül a Magyar Textilipari Rt. kőbányai üzeme szolgált. A gyárak munkáslétszáma – a szükségletekkel összhangban – 900–1300 fő között változott. Ezt magyarázza, hogy a gyár hadiipari megrendeléseket is teljesített; 1944-ben már elsődlegesen megrendelésre. Rézler a gyár belső struktúráját, a fizikai és szellemi munka tagolódását, valamint a jövedelmi viszonyok alakulását vázolja fel. A jövedelmi különbségek jelentősek: a legkisebb a

19. Rézler Gyula: Gyáriparunk szociális intézményei. I. m. 71.

700 pengő, a legnagyobb a 6240 pengő jövedelem. A textilgyárakban például magas a szakmunkások bére és egyéb jövedelme; a betanított munka lényegesen kevesebbet jövedelmez. Kitér a munkaerő-piaci kereslet és kínálat jövedelemalakító szerepére is. A munkások legalsó szintjén a napszámosok (segédmunkások) vannak – állapítja meg. Hivatalos meghatározás szerint a napszámos sem szakértelmet, sem betanítást nem igénylő feladatot végez; az ezzel összefüggésben mutatkozó nagy munkaerő-piaci kínálat keresetüket kifejezetten alacsony szinten tartja.²⁰

1945 után írt munkái közül kiemelnénk az 1948-ban írt *„Bevezetés a szociológiába”* című könyvét.²¹ Ez a mű Szalai Sándor ezen időszakban megjelent írásánál terjedelmesebb vállalkozás, méltánytalanul jutott osztályrészéül a feledés.

20. Rézler Gyula: Egy magyar textilgyár munkástársadalma. Magyar Ipari Munkatudományi Intézet 1. sz. kiadványa. Budapest, 1943.

21. Rézler Gyula: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, 1948, Gergely Rt. kiadása

■ SZALAI SÁNDOR ■
(1912–1983)



Szalai Sándor 1912-ben született Budapesten. Édesapja Dr. Szalai Emil – *Önéletrajza* szavaival – jogtudós, a *Jogállam* című folyóirat szerkesztője volt, a *Magyar Iparművészeti Társulat* ügyésze. A jogásztársadalomban tudását, emberi tartását nagyra becsülték. Édesanyja sz. Schrank Magdolna gyógytornász fizioterapeuta volt; nyugdíjazásáig a *Központi Állami Kórházban* (Kútvölgyi út) dolgozott.

Érthető, hogy ilyen életnívó és társadalmi rang mellett, gyermek-ifjúkorában a legjobb nevelést, tanulási feltételeket biztosították számára. Ezen évek az első világháború idejére esnek, ennek negatív lenyomataiban azonban nem fedezhetők fel életrajzában. Budapest egyik legrangosabb gimnáziumában¹ a „Kölcsyben” érettségizett; híres tanárai, kiváló osztálytársai voltak. Padtársa, a későbbi neves író, történész *Hegedűs Géza*.

Szüleinek a *Trianont* követő időszakban is módjuk volt – ezek még a weimari köztársaság évei – fiukat a *lipcsei*, a *majna-frankfurti egyetemre* járatni. Ezekben az években itt tanított *Theodor*

1. „*A szociológia a politika felvonulási területe*”. Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéről. *Válogatás Szalai Sándor hagyatékából*. Válogatta Gábor László. Budapest, 1990, MTA Szociológiai Kutató Intézete. Az idézett *Önéletrajz* e dokumentumkötet elején található.

Adorno és Max Horkheimer.² A velük való találkozásról Szalai Sándor mindazonáltal *nem* tesz említést önéletrajzában.

Hitler hatalomra jutása után tanulmányait Zürichben folytatta. Filozófia- és pszichopatológia szakból 1934-ben itt diplomázott. A zürichi egyetemi klinikán pszichológus kutatóként dolgozott, 1935 végén tért haza Magyarországra. Sikeres vizsgálái ellenére az akkori politikai viszonyok nem tették lehetővé egyetemi tanszékre kerülését.

1933–39-ig a *Pester Lloyd* című Budapesten megjelenő német-nyelvű lap munkatársa.

E lap státusza sajátos, akárcsak a szerkesztő, Ottlik György pályája. Ottlik a budapesti egyetemen szerzett államtudományi diplomát, majd külügyi tisztségviselő, diplomata lett, közben 1919–23-ig a *Pester Lloyd* külpolitikai szerkesztőjeként tevékenykedett. Ezt követően újra diplomáciai megbízatást kapott, a Népszövetségben a magyar delegáció póttagjaként töltött be különböző funkciókat. 1937–44-ig újra a *Pester Lloyd* főszerkesztője lett, pályája itt találkozott Szalai Sándoréval.

Szalai 1939–1944-ig a Dante Könyvkiadó irodalmi tudományos lektorátusának vezetője volt. Már a könyvek szerkesztése is lehetőséget adott intellektuális kapcsolatok kiépítésére, de baráti köre szélesebb volt, mint a kiadott könyvek profilja: első 1946-ban megjelent könyvének – „*Társadalmi valóság és társadalomtudomány*” – borítóján a következő ajánlás található: „*Barátaimnak, akik már nincsenek*: Bálint György, Kásztel András, Mónus Illés, Radnóti Miklós, Sachs János, Vázsonyi Miklós emlékének.”³

1944-ben Szalait munkaszolgálatra hívták be; Borba (Jugoszlávia) kerül, ahol a láger feltételek, akárcsak a munkahelyül

2. Az 1903-ban született Theodor W. Adorno 1935-ben emigrál az USA-ba, egyidejűleg az 1895-ben született Max Horkheimerrel. 1949-ben térnek vissza Németországba, a Frankfurter Egyetem Társadalomkutató Intézetébe (Institut für Sozialforschung).

3. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. Budapest, 1946, Új Idők Irodalmi Intézet Rt. kiadása, 5.

szolgáló rézbányák, emberpusztítóak voltak. Itt találkozhatott, barátkozhatott meg *Radnóti Miklóssal*, bár *Radnóti Naplójában* nem találtunk erre vonatkozó utalást.⁴

Hazatérését követően a Szociáldemokrata Párt Főtitkársága mellett működő Külügyi referatúra társadalmi munkatársa lett.⁵ A Csehszlovák Szociáldemokrata Párt ügyeivel foglalkozott; 1945 őszén ő volt Bárdossy László perének politikai ügyésze. A per érdemi lefolyásának ismertetése nem tárgya könyvünknek,⁶ értékelése sem feladatunk.⁷ Ugyanakkor megemlítjük: vélekedésünk szerint a nyilvánosságban akkor alig ismert Szalai Sándor későbbi egyetemi és tudományos elismertetését nem segíthette a Zeneakadémia nagytermében megtartott tárgyaláson politikai ügyészként való szereplése, vehemens polémiaja a halálra ítélt volt miniszterelnökkel.⁸

Hajnal István, a budapesti egyetem 1945 utáni első dékánja, többszöri sikertelen próbálkozás után – *Mannheim Károlynak*, *Erdei Ferencnek*, küldött felkérő levelet, akik különböző indokokra hivatkozva köszönettel hárították el a felkérést; Mannheimet 1945-ben nevezték ki a *London School of Exonomic* szociológia professzorának, Erdei a koalíciós pártok egyik vezetője lett, a politikusi pályát választotta – más választása nem lévén, a

4. Radnóti Miklós: *Napló*. Az utószót írta, és a jegyzeteket készítette Melczer Tibor, Budapest, 1989, Magvető.

5. A Szociáldemokrata Párt (továbbiakban SZDP) iratainak repertórium a 1945–1948. Politikai Történeti Intézet (továbbiakban PTI) 283. fond. A Főtitkárság külpolitikai és nemzetiségügyi osztály.

6. A tárgyalás jegyzőkönyvét közli Jaszovszky László: *Bűnös volt-e Bárdossy László?* Budapest, 1996, Püski, 68. A megszállt Magyarországon főhatóságot gyakorló Szövetséges Ellenőrző Bizottság rendelkezése alapján a tárgyalást a budapesti népbíróság elnöke, dr. Majer Ákos vezette. A tanácsban jelen volt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben képviselt politikai pártok képviselője. A vádat *Dr. Fenesi Ferenc* népbíró és *Dr. Szalai Sándor* képviselte. Róth Jenő: *A népbíráskodás jogszabályainak gyűjteménye*. Budapest, 1945, Feldmann.

7. Ezt egyébként kellő történelmi távlatból elvégezte Pritz Pál. Pritz Pál: *Bárdossy László a népbíróság előtt*. Budapest, 1991, Maecenas.

8. Szalai Sándor vádbeszédének teljességét lásd: Jaszovszky László, i. m. 238–255.

Szociáldemokrata Párt javaslatára Szalai Sándort nevezte ki a *budapesti egyetem Társadalomtudományi Tanszéke* professzorának.⁹

Noha életrajzában – mint láthattuk – nincs nyoma szociológusi kutatói tanári előéletének, bemutatkozása az egyetemen kitűnően sikerült. Volt tanítványai közül Tóth Pál Péter interjúiból ismerjük Vidmár (Karsai) Lúcia véleményét, aki „eszményképének” nevezte;¹⁰ Rezső Margitét, aki távolságtartóan azt mondta: „Szalai játszott a Professzort”;¹¹ Perjés Géza hadtörténész megnyilatkozását, aki szerint: „Szalaiban a pedagógia érosza munkál”;¹² illetve Mihályi Gáborét, aki Szalai tanszékét „oázisnak” nevezte.¹³

Tanítványai és későbbi munkatársai közül Cseh-Szombathy Lászlóval többször beszélgethettem. Ő azt az emberi vonását emelte ki, hogy igaztalanul üldözött hallgatói közül maga mellé emelt minden tehetséges embert. Ez történt Perjés Géza esetében is, aki korábban „ludovikás” volt, majd 1945 után a PPTE Anatómiai Intézetében hullamosóként dolgozott,¹⁴ vagy Szabó Dénest, akinek felmenői magas rangú csendőrtisztek voltak.¹⁵

Az 1946–47-es tanévből megőrződött két előadásáról tudunk. Az első megőrződött ciklust *Társadalmi valóság és társadalomtudomány* címen rendezte Szalai sajtó alá.¹⁶ Témái: *A szociológia eredete; Emberi viszonyok, társadalmi viszonyok; A szociológiai törvényszerűségek; Ideológiák tudománya.*

Alapkoncepciója: „A szociológia – mint autonómiára törekvő vagy önálló tudomány – a polgári osztály belső krízisének folyamán született meg a XIX. században.” Összhangban a Ma-

9. Szalai Sándor kinevezéséről lásd Hajnal István levelezése MTA 1946. május–szeptember.

10. Vidmár Lúciával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ*, 1987. 8.

11. Rezső Margittal beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ*, 1987. 8.

12. Perjés Gézával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ*, 1987. 10.

13. Mihályi Gáborral beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ*, 1987. 11.

14. Jegyzetek a Cseh-Szombathy Lászlóval folytatott beszélgetéstől (1974. október). A szerző tulajdonában.

15. Méhes Gábor interjúja Szabó Dénessel. Toronto (Kanada). Csepeli György közvetítésével – akinek ezúton is köszönöm – került a szerző birtokába.

16. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m.

gyarországon is *fokozatosan* hegemon helyzetbe kerülő marxista állásponttal Szalai azt hangsúlyozta, hogy „a társadalom problematikus volta elméleti síkon ugyanakkor vetődött fel, amikor a társadalmi gyakorlatban kézzelfoghatóvá váltak az emberek egymásközötti viszonyának ellentmondásai.”¹⁷

Ez átláthatóvá tette, hogy az a *polgári osztály*, amely az *abszolutisztikus uralom*, „az *arisztokrácia* és a *gentry* elleni harcában az emberi haladás, az emberi jogok kiterjesztésének képviselőjévé vált, akkor már – birtokon belül – stabilizálta uralmát, és mint uralkodó osztály (a politikai hatalom és a termelő eszközök birtokában) most pozitívan érdekelt fél lett a társadalmi elnyomtatás új formájú rendszerének fenntartásában.”¹⁸

Ez a szöveg – s mint látni fogjuk a folytatása is – a marxi szocialista világnép. 1946-ban ilyen irányultság, érték nem volt magától értetődő, az 1945-ös választásokat követően még a *Független Kisgazda és Polgári Párt* képviselői alkották a többséget, ők adták a köztársasági elnököt és a miniszterelnököt; a régi professzori kar nemcsak a PPTE-n, de minden egyetemen a helyén maradt, s a régi professzori gárda közül kerültek ki az intézmények vezetői is.¹⁹

Ekkor „a kommunista-szociáldemokrata teoretikusok” közül a nyugati világban ifjúkori művei alapján²⁰ nagy tekintélynek örvendő *Lukács György* kivételével más még nem töltött be egyetemi katedrát a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán.

Szalai Sándor tehát akkor részletezte egyetemi előadásában a „polgárság közmoráljában, magatartásában való 18–19. századi pozícionyerésének körülményeit”, amikor a *Magyarországi Kommunis-*

17. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m. 21.

18. Uo.

19. Romsics Ignác: *Clio bűvöletében – Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, Osiris, 359.

20. Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története*. Budapest, 1911, Kisfaludy Társaság, Franklin nyomda; Lukács György: *Lélek és formák*. Budapest, 1910, Franklin Társulat.

ta Párt a kiépülőben lévő, vagy meg sem szilárdult demokrácia, köztársasági államforma destabilizálásának tervén dolgozott.

Szalai Sándor a szociológia kialakulásának körülményeit felvázolva felidézte azt a krízishelyzetet, amelyben a születő szociológiára egyszerre testálódott a Franciaországban krónikussá vált forradalmi helyzet kihasználása és lecsendesítése, valamint a folyamatos reformok állapotának megőrzése. Így lett *Comte* jelszava: *Rend és Haladás*. 1946-ban Magyarország egy forradalom nélküli forradalom állapotában volt, ahol a *de jure* hatalmi többségű polgári erők – mindenekelőtt a Független Kisgazdapárt – a forradalom lefékezésében, a politikai intézmények stabilizálásában voltak érdekelve, a szovjet hadsereg támogatását élvező – *de facto* erőfölényben lévő – kommunista párt pedig a forradalmi status quo felbontásában.

Szalai ebben a helyzetben reprodukálta Comte tételét a szociológia általa feltételezett alapfeladatáról. „A harmadik rendnek az ész-uralom jegyében kivívott felszabadulását úgy kell kiértékelni, hogy a további felszabadító mozgalmakra (a negyedik rend részéről) ne kerülhessen sor, mivel az összes emberi szükségletek úgyszólván kielégíthetők a szociológiai tudás jegyében, a polgári rendszer keretein belül...”²¹

A hatalmát akkor kiépíteni készülő szocialista kommunista mozgalom ideológiája, a marxizmus, ezzel a felfogással frontálisan készül szembefordulni, különösen azzal a *Comte* által így módon megfogalmazott tézissel, hogy „a szociológia függetlenedik a szociális mozgalomtól, sőt szembeszáll vele: feleslegessé óhajtja tenni a politikailag indokolt politikai rendszer keretében – bölcs, felülről alkalmazható szociálpolitika által.”²²

S Szalai így folytatja: „A comtei ideológiai örökség az egész XIX. és XX. századbeli polgári szociológiában tovább hat. Egyenesen meglepő, hogy a nagy rendszer- és módszeralkotók majdnem kivétel nélkül teljesen közömbösek voltak e korszak hatal-

21. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m. 26.

22. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m. 27.

mas szociális mozgalmával szemben, s a legnagyobb szociális összeütközések és átalakulások idején is hajlamosak úgy számolni a társadalommal, mint valami többé-kevésbé szilárd struktúrával. Vagy pedig – s ez még jellemzőbb – élesen állást foglalnak a szocialista mozgalmakkal és a szocialista eszmékkel szemben. Így Herbert Spencer, Simmel, Wiese, Le Play, Pareto, Sorokin.”²³

Mennyire teljes vagy nem teljes ez a lista, ettől tekintsünk el, ugyanis Szalai érzékelte azt a bonyolult feladatot, amely a szociológiát a budapesti egyetemen tanítani hivatott professzorra várta. Az egyetemen ugyanis – mint erre utaltunk – még érdemben érintetlenek voltak a régi gárda pozíciói. A meghívott, később kinevezett kommunista professzorok – Lukács György is – a szociológiát kinyilvánítottan polgári tudománynak tartották, miközben az egyetem falain kívül is erősödött az ellentét a Szovjetunió és a volt szövetséges hatalmak között. A kommunista vezetés a belügyminisztérium és az államvédelmi hatóság segítségével a törvényes kormány aláaknázásán dolgozott, s megkezdődött a harc a polgári ideológia, a művészetek visszaszorításáért.

A szociológia így módon még meg sem szilárdította pozícióit, amikor az egyetemen belül és kívül egyre inkább légüres térbe került. Szalai Sándor egyébként a két párt egyesüléséig a pártéletben és a közéletben egyaránt aktív volt. A *Szocializmus* című folyóirat rendszeres cikk- és recenzióírója, gyakran tart ún. *sabadegyetemi* előadásokat, rendszeres résztvevője rádió vitáknak. Ahogy haladunk időben előre, számos jel elbizonytalanodásáról tanúskodik. Jól tükrözik ezt az általunk idézett tankönyv fejezetcímei, s még inkább tartalmuk. Fellazul a logikai rend, Szalai egyre jobban belecsúszik a filozofálásba.

Az ún. „polgári szociológia” bemutatásánál sok az ötletszerűség, nem világosak a határok a bemutatott iskolák, irányzatok között. Az előadások hangvétele is elszürkül, a szociológia nyelve elveszti önállóságát; egyre *filozofikusabb* lesz, helyenként

23. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m. 27.

egyértelműen *filozófiai*. Egyes pontokon olvasó–hallgató úgy érezheti, hogy *marxizmus–leninizmus órán*, pontosabban szemináriumon van.

Egy másik példa: Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című írása az orosz baloldali emigráció körében Mach és Avenarius körül kialakult kultusz visszaszorítása céljából vitairatnak íródott, későbbi *kanonizálása* már Lenin halála után, a Szovjetunióban kezdődött.²⁴ Lenin ezen írása azonban nem tartalmazott szociológiai vonatkozásokat, ezért e szociológiai tankönyvben idézése nem indokolt. Szalai azonban nemcsak idézi, de helyére is rakja Lenint. Érdemben igaza volt: Lenin úgy bírálta Machot és Avenariust, hogy igazából nem ismerte őket. A bírálat jogos volt, de a kommunista ideológusok úgy értékelték, hogy Szalai „az Isten szakállát ráncigálja”.

Egykori hallgatói közül Pataki Ferenc, Poszler György emlékezete szerint – s így van az értesítőben is – az 1948–49-es tanévben Szalai szociológia cím alatt Sztálin *Dialektikus és történelmi materializmus* c. írását tanította.

A filozófiai vagy kvázi filozófiai fejtegetések egy pontján előkészítetlenül feltűnik a kurzus lényeges alapkérdése: mi a konkrét szociológiai kutatás feladata? Válasz helyett újabb filozófiai fejtegetések következnek „a társadalmi folyamatok irreverzibilitásáról”, illetve „az irreverzibilitásról és a történelmi entrópiáról”.

A legtöbb rokonságot – nem többet – a tudásszociológiával az utolsó, az „Ideológiák tudománya” című fejezet mutatja.²⁵ Szalai itt is filozófiafejtegetésekbe bonyolódik. „A történelmi materializmus és az eszmeiség” című alfejezetben néhány oldalon keresztül foglalkozik Karl Mannheim újabb írásaival – „Ideologische und Soziologische Interpretation geistiger Gebilden” (A szellemi képződmények szociológiai magyarázata) és „Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus” (Ember és társadalom az átépítés időszaká-

24. V. I. Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus*. 1908. Szalai értékelését e műről lásd: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m. 75.

25. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m. 181–215.

ban). Mannheim tudásszociológiájáról azt tartja kiemelendőnek: „...a tudásszociológiának ebben a koncepciójában funkcionizálatlan, abszolút, transzcendens faktorok szerepelnek, ami teljesen illegitim az elmélet szempontjából”.²⁶

Szalai Sándor – ahogy hallgatói is említik visszaemlékezéseikben – kiváló előadó volt. Leírt előadásában is van egy „csillagszóró effektus”, de ugyanakkor jól érzékelhető: friss, nem letisztult a gazdag tudásanyag. A Mannheimre való utalás *értelmezése* is elnagyolt, a bírálat nem eléggé argumentált. Ugyanakkor – a már akkor szociológiai nagyhatalom – USA szociológiáját néhány utalással elintézi, teljesen kívül marad látókörén, akárcsak a magyar szociológusok közül Jászi Oszkár, Szende Pál, Erdei Ferenc. A magyar szociológusok műveire Szalai érdemben nem reflektált.²⁷

Az 1948-ban a *Nevelők Könyvtár*ban megjelentetett *Bevezetés a társadalomtudományba* kétségtelenül letisztultabb, végiggon-doltabb mű. Eredeti például a *Frederic Le Play*-ről rajzolt portréja, az urali bányákban a bányaügyek nemzetközileg elismert szakértőjeként szerzett tapasztalatainak a kvantitatív szociológiai kutatást megalapozó feldolgozása. „Természettudományos képzettségéhez híven – írja Szalai – azt a jól megfigyelhető társadalmi *egységet* kereste, melynek *mérhető* (számszerű, mennyiségileg kifejezhető) tulajdonságai vannak, s amelynek vizsgálata módot adhat a különböző társadalmak összehasonlítására.”²⁸

Ilyen „társadalmi alakulatnak” találta a *családot*. Módszere abban állt – írja Szalai, „hogy monográfiákat, részletes felvételeket készített a családi büdzsé elemzéséből kiindulva egy-egy család életéről, s így próbált következtetéseket levonni az általános társadalmi viszonyokra.”²⁹ *Le Play* ugyanakkor maga is gaz-

26. Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. I. m. 196.

27. Később Erdeiről véleménye változik; a hetvenes években a Szociológiai Társaság elnökeként fiatal szociológusoknak Erdei díj odaítélését javasolja.

28. Szalai Sándor: *Bevezetés a társadalomtudományba*. Nevelők Könyvtára. Budapest, 1948, Országos Köznevelési Tanács, 54.

29. Szalai Sándor: *Bevezetés a társadalomtudományba*. I. m. 54–55.

dagította az ilyen jellegű vizsgálatokat, a „*Les ouvriers européens*” (Az európai munkások) című műve alapján.

Teljesen jogos az a megállapítása, hogy a „karosszék-szociológia” kora lejárt, hogy „elmúlt az az idő, amikor a csendes toronyszobában meghúzódva, bölcseledve, történészek, jogtudósok, földrajz- és néprajzkutatók műveit olvasgatva, s az általuk egybegyűjtött anyagot összevetve az egyéni élettapasztalatokkal, mind ezt pedig átszűrve valamely eleve elgondolt filozófiai fogalomrendszeren, szociológiát lehetett úzni.” Tudomásul kell venni: „*a társadalmi valóság betört a társadalomtudományba... Nem volt többé elvonatkoztatható a társadalmi valóság égető, konkrét, aktuális kérdéseiről: az élő történetstől, a szociális és politikai kérdésektől.*” Vélhetően jogos megállapítása, ám nem bizonyos, hogy a szociológia kardinális kérdése, de itt és most megkerülhetetlen, hogy – Szalai szavaival – „nem lehetett többé tudomást nem venni marxizmus társadalmi tanairól, a történelmi materializmusról, amint ezt a polgári szociológia klasszikusai megkísérelték.”³⁰

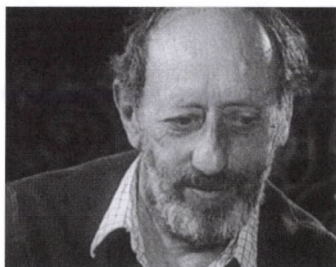
A XX. század valóban klasszikus alakjai igazság szerint reflektáltak a marxi tanokra. A klasszikus szociológia ugyanis más úton járt: a marxizmussal szemben alakította ki saját álláspontját; Marxot csak későbbi korszakokban fogadta el szaktudósként, az „alapító atyák” egyikeként. A társadalmi tervezés valójában csak a szovjet társadalomtudományban társítható a marxi gondolkodással. A sztálinizmus éveiben azonban a marxi gondolat egy álca ahhoz a totalitárius ideológiához, amivé a személyi diktatúra, Sztálin korszakában e gazdag elméletet silányították.

1948-ban, mikor a *Bevezetést* tankönyvként elfogadták, annak tanítására nem került sor sem Magyarországon, sem a többi, már a szovjet befolyási övezethez tartozó országokban. Szalai Sándort 1950-ben tartóztatták le; perítélet nélkül hosszú éveket töltött börtönben. Későbbi munkásságára, szerepére a magyar szociológia intézményesítésében, az akadémiai külhoni képviselőjére a hetvenes évek történései kapcsán még visszatérünk.

30. Szalai Sándor: *Bevezetés a társadalomtudományba*. I. m. 5–6.

■ MÁRKUS ISTVÁN ■

(1920–1997)



Márkus István szociográfusnak, falukutatónak vallotta magát, de klasszikus szinten művelte a szociológiát is, gazdag fogalmi apparátussal, elméleti vénával rendelkezett.

Márkus István egész pályáját átfogja a kettős kötés: *terepmunka* falun, a „szociografizálás”, s az *elméleti általánosítás*, a *szociológiai elméletalkotás* igénye. Családi indíttatása is alakította ezt az „érzékenységet”: apja banktisztviselő volt, de korán világgá ment, édesanyja négy polgárit végzett, két gyermekét érdemben egyedül nevelte; saját álmai – tudásszomja – kiteljesítése okán erőn felül támogatta fia tanulását.¹ Budapest egyik legpatinásabb gimnáziumába – Szent Imre –, majd a budapesti tudományegyetemre járatta.²

Istvánt már a gimnáziumi évek alatt – 1931–38 – foglalkoztatták a társadalmi kérdések. A gimnáziumban önképzőköri órán előadott dolgozata, „*Az agrárproletariátus helyzete Magyarországon*” jelezte érdeklődése irányát. „Ez a kis iromány” is dokumentálja, hogyan hatott az akkori értelmiségi ifjúság egy részére a „népi mozgalom” irodalma.³

1. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, 1991, Szépirodalmi, 7.

2. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 8.

3. Uo.

A tudós szociográfia kiemelkedő személyiségeivel már 1937 őszén, 1938 tavaszán megismerkedett. Utolsó éves gimnazistaként meghallgatta a budapesti Szabadegyetem néhány előadását, így Erdei Ferencét, Ortutay Gyuláét és Tomori Violáét.⁴

A budapesti tudományegyetemre egyébként ún. szabadbölcésznek jelentkezett, így az egyetem számos kiválóságát meghallgathatta, Horváth János irodalomtörténeti óráit, a művészettörténész Heckler Antalt, a nyelvész Knieszsa Istvánt, a filozófus Kornis Gyulát. Bizonyos, hogy széles körű műveltségét ennek is köszönhette.

Fő tárgya a magyar néprajz, s az általános néprajznak nevezett etnográfia, ennek előadója Györffy István professzor volt.⁵ Hatása Márkus Istvánra tartós volt, annak ellenére, hogy „az előbbi (a magyar néprajzot) színesen, érdekesen, a másodikat (az etnográfiát) valamilyen német kézikönyv fordításából számunkra fárasztóan unalmasan adta elő.”

Ugyanakkor Márkus István beiratkozott Györffy „szűkebb képzési szemináriumába” is. Erre hetenként egyszer nyolcantízen kijártak a Györffy által igazgatott Néprajzi Múzeumba. Itt a mester maga mutatta, magyarázta a páratlanul gazdag – gyűjtésekből származó – tárgyi anyagot. Márkust segítette Györffy tanársegédje, Vargha László is, aki pályáját építész-mérnökként kezdte, majd a falusi építészet avatott szakértőjévé nőtte ki magát.⁶ E körből említenénk még Mády (Hirscher) Zoltánt, a szociográfia egyik hazai úttörőjét, aki „Bevezetés a szociográfiába” címmel szakszemináriumot tartott.⁷

4. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 43.

5. Györffy István (Karcag, 1884–Budapest, 1939) etnográfus, egyetemi tanár. 1934-től a bp.-i egyetemen a néprajz első ny. r. tanára. 1938 a Táj- és Népkutató vezetője. Kiemelkedő eredménye az európai környezetben sajátosan magyar „kétbéltekű szálláskutatás településtípus felfedezése”. Nagykunsgai Krónika. Karcag, 1922; A magyarság néprajza I–III. Budapest, 1932; A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Budapest, 1939.

6. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 45.

7. Mády (Hirscher) Zoltán (1898–1977) nyelvész, irodalomtörténész, szociológus.

Márkus István a *Táj- és Népkutatás* 1934-ben elhíresült kiállítása idején még pályája kezdetén tartott. Az a tény, hogy gr. Teleki Pál, a kiállítás védnöke végül bezárni kényszerült azt, nem befolyásolta Györffy (a TNK társigazgatója) óráinak gyakorlat-orientáltságát.

1939 tavaszán vett először részt a Nagyikunsgban, Karcag környékén, a Györffy vezette terepgyakorlaton. 1939-ben a *Táj- és Népkutató* keretében megrendezett „Kiskunhalasi kiképző- és kutató táborozásban” ismerkedett meg Erdei Ferencel. Ennek történetét Márkus így jeleníti meg:⁸ a kettejük közötti kapcsolat már *akkor és ott* „szinte napok alatt intenzívvé, afféle »mester-tanítvány« viszonyrá vált.”⁹ Márkus már bizonyosan olvasta Erdei nagy visszhangot kiváltott könyvét, a *Futóhomokot*, s vélhetően csodálta, hogy a mindössze huszonhét éves Erdeit hogyan fogadják társai – még a *Turul* alvezér Boros Lajos is, annak ellenére, hogy Erdei köztudottan antifasiszta és demokrata volt.

Márkus így idézi fel kapcsolatuk korábbi alakulásának történetét: „Erdei engem jóformán az első naptól kitüntető bizalommal kezelt. Ha olykor-olykor többnyire zavartan megszólaltam, igyekezett bátorítani... Hogy is ne fogadtam el örömmel a védőszárnyat... Amit nem kértem, egyszerűen megkaptam. Annál inkább figyeltem mindenre, amit Erdei mond, oktat, elutasít. Meg arra is, hogy hogyan végzi a munkáját...”

A munka általában úgy folyt, hogy elmentünk csoportosan egy-egy kiskunhalasi paraszthoz, vagy Erdeivel, vagy már nélküle. Kilátogattunk tanyákra is. Meg kellett kérdeznünk a me-

1925–1945-ig Mányoky u. Felsőkereskedelmi tanára; 1936–1944-ig bp.-i egyetem bölcsészkarán a *társadalomrajz* (szociográfia) mb. előadója; 1935–1944-ig az Országos *Táj- és Népkutató szociológiai csoportjának* vezetője. Több néprajzi kutató táborot szervezett. Évekig a *Pro Christo Diákszövetség* Hársfa utcai *Diákok Házának* igazgatója. Ennek tagja volt Kovács Imre is. Főbb művei: *Elsüllyedt falu Dunántúlon*. Budapest, 1936. (Kutatásvezető); *A népfőiskolai mozgalom útja*. Budapest, 1942; *Országos ifjúsági táj- és népkutatás*. Budapest, 1943.

8. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 53.

9. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 53.

zóvárosi és tanyai dolgokról az embereket, aztán pedig esténként – a kollégium épületében, ahol laktunk – rendszeres beszámoló, beszélgetések zajlottak...

Erdei nem sokáig volt Halason: az ottani intenzív tanfolyam két-három hétig tartott. Utána szétszórtak bennünket a halasi tanyákra. Én *Zsana* határrészbe kerültem, Paprika Benő tanyájára, jó messzi a várostól. Ott töltöttem nyolc-tíz napot... Onnan pedig kisebb csoportokra osztva, szétküldtek bennünket a Kiskunság különböző településeire.”¹⁰

Az „elfoglaltság kényszere” vezette Erdeit, vagy pedagógiai megfontoltság, hogy elengedte tanítványa(i) kezét, nem tudjuk meg e dolgozatról. Tény, hogy a feladatok megvalósítása közben Márkus és társai önállósultak, kialakult egy négytagú különítmény, akik félretolva minden felülről kapott feladatot, elkezdték a kutatást. Megkezdték „a Félégyháza mellett a század elején létesült agrárproletár telep, *Bankfalu* vizsgálatát. Házról-házra jártunk, és mindenütt feltettünk tíz vagy húsz »alapkérdést«. Aztán szabad folyást engedtünk a panasznak, a dicsekvésnek, meg bárminek, ami szóba került.” Miután magnetofon akkor nem állt rendelkezésre, ketten voltak „a kérdezőbiztosok”, ketten pedig jegyezték a hallottakat.”¹¹

A szociográfusi „szakma” technikai arzenáljában a jól megfigalmazott, a vizsgálat célkitűzéseiből levezethető kérdések, kérdésblokkok meghatározó szerepet játszanak. Márkus az idézett vizsgálatok során a személyes kérdezés, az interjúkészítés messterévé vált. A *falukutatást* egyénileg és mozgalmi keretben Györffy István ösztönzésére és irányításával, Erdei közreműködésével kezdte megtanulni.

Az akadémiai szociológiával való első találkozása nem volt ilyen ösztönző. Ennek közvetlen oka, hogy e tárgyat az egyetemen Márkus egyetemi évei alatt *Dékány István* adta elő. „Noha

10. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 54–55.

11. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 56–57.

Dékány száz könyvéből és tanulmányából egyetlen egyet sem tudtam elolvasni, annyira zavarosnak találtam a gondolatait, felvettem az indexembe az ő óráit is, mert kellett, hogy szociológiából is doktorálhassak.”¹² Három doktori témakörből vizsgázott: a néprajz és az egyetemes európai történelem mellett a harmadik megjelölt tárgy a szociológia volt.

Ezt követően Puskás Lajossal, Lovas Lászlóval közösen a Kiskunfélegyháza mellett Bankfalun kutatott.¹³ 1942-ben azonban rövid ideig magára maradt. Ekkor írta a *Mi történik a magyar szociográfiával* című cikkét. Úgy érezte, hogy nem folytatódik az 1936–38-as nagy sorozat, a „Magyarország felfedezése”, sőt a falukutatók legjava nem is lesz még egyszer szociográfus.

Az egykori volt Márciusi Front élgárdájából egyedül Erdei Ferenc maradt a társadalomkutatás vonalán. Újabb munkái: a *Magyar város*; a *Magyar falu* és a *Magyar paraszttársadalom* messze kiemelkednek a falukutató munkák közül. „Könyvei azt mutatják – írja Márkus –, hogy a szociográfiától a szociológiáig jutott el: a tények felderítésétől, társadalmi csoportok leírásától a társadalom szerkezetének és működésének vizsgálatáig, a jelenségek rendszerbe szedéséig, törvényszerűségek kinyilvánításáig és módszeres összefoglalásáig. A *Futóhomok* Erdeije még szociográfus volt, további útját azonban a *Futóhomokban* még csak sejtett és sejtetett téma: a *paraszti állapot* mivolta, a parasztság társadalmi, gazdasági, települési formáinak szociológiai felfogású problematikája határozta meg. A *Parasztok* már ezen az úton tett erőteljes lépés. Ma már tehát ő sem szociográfus, bár minden bizonnyal ő a legalkalmasabb arra, hogy kifinomodott módszerével, látni tudásával, a lényegest a lényegtelenről elválasztani ké-

12. Márkus István: Hogyan lettem szociográfus? I. m. 53; Dékány Istvánnal e könyvben korábban foglalkoztam.

13. Márkus István – Puskás Lajos – Lovas László: *Kiskunfélegyháza – Bankfalu*. Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattár, 1942. Újra megjelent: Márkus István: Bankfalu: A szegényparasztság atomizálódása. In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. I. m. 60–79.

pes szemléletével szociográfusokat neveljen.”¹⁴ Ne kerülje el figyelmünket: Márkus Erdei pályájának leírása közben finom, definitív módon elhatárolja a *szociográfiát* a *szociológiától*. Majd így zárja e gondolatsort: „De – úgy látszik – nem nevel ő sem. A többiek még kevésbé. Pedig a feladat megmaradt...”

1944 őszén a Tiszántúlon tartózkodott. Itt élte át szinte érzékelhetően az úri Magyarország e vidéken honos elitjének megroppanását. Egy évvel később, páratlan plaszticitással „*Urak futása*” című írásában így idézi fel a történeteket: „Elöttem fekszik néhány kimutatás a tiszántúli városok és vezetőségének sorsáról. Mezőtúrról az ősszel elmenekült a polgármester, a közigazgatási tanácsnok, a tiszti ügyész, a jogügyi tanácsnok és az árvaszéki ülnök. S velük együtt a városból még húsz-harminc úricsalád. Szentestről elment a város egész vezetősége és a megye tisztikara, egy tisztviselő kivételével. Hódmezővásárhelyről csaknem az egész városháza elfutott, Túrkevéről, Kisújszállásról ugyanúgy. És így tovább. Az egész Tiszántúlon nem maradt kettőnél több főispán, alispán, főszolgabíró, polgármester. A falvakból elmentek a jegyzők, a birtokokról az uraság, gazdatisztek, ispánok. A mezővárosokból az ügyvédek, a bankigazgatók, a bírák, az iskolaigazgatók (a tanárok, tanítók többsége viszont helyben maradt), az adóügyi hivatalnokok főbbjei. Otthagyták a népet a városi és a falusi orvosok és patikusok zöme is.”¹⁵

Márkus István 1945 márciusában Erdei hívására már Debrecenben volt; „...mikor Bibó Istvánt Erdei Budapestről odahívta... én már – sok ifjú társammal együtt – elviharzottam, mint afféle katonacsizmás, széljárta malaclopóba burkolt forradalmi demokrata, földet osztani... Ott lettem huszonöt éves fejjel »miniszteri biztos«, a földreform helyi és járási szerveinek létresegítését végeztem.”¹⁶ 1945 őszén Márkus István új, izgalmas

14. Márkus István: Mi történik a magyar szociográfiával? In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. I. m. 80–81.

15. Márkus István: *Urak futása*. In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. I. m. 87.

16. Márkus István: Emlékezés a Válasz-ra. In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. I. m. 132.

feladatot kapott: a *Valóság* című folyóirat felelős szerkesztője lett. A folyóirat a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) lapja volt, a szerkesztőbizottság elnökének a jeles szociográfust, publicistát, Szabó Zoltánt kérték fel.¹⁷

Szabó Zoltán két írást jegyzett, a „Beköszöntő”-t és a vezércikket, „Hazugság nélkül” címmel. Ezen utóbbi írás programértékű. „Az apák számára a nemzet annyi volt: mint közös panasz a múltból, közös terv a jövőre. Ennek feltétele, hogy ellene monddunk minden illuzionizmusnak, minden hazugságnak, minden megalkuvásnak a gondolkodásban.”¹⁸

Az első szám tartalma megfelelt ezen intencióknak. Nézzük az első szám szerzőit: Erdei Sándor szobrász, a Nemzeti Parasztpárt propaganda osztályának vezetője; Kéri József közgazdász, volt Eötvös Kollégista, a MADISZ szervezési osztályának vezetője; Lukácsy Sándor bölcsészhallgató, Eötvös Kollégista; Járdányi Pál zeneszerző, a Szabad Szó rovatvezetője; Major László Györfly Kollégista, a MADISZ külügyi osztály vezetője; Sós Júlia bölcsészhallgató, a MADISZ nevelésügyi osztályának munkatársa; Szabó Gergely mérnök hallgató, Györfly Kollégista, a MADISZ szervezési osztályának h. vezetője.

A *Valóság* III. évfolyamában, a „fordulat évében” a szerkesztőbizottság még őrzi a koalíciós jellegét; tagjai: Karácsony Sándor, Sipos Gyula, Tolnai Gábor, Újhelyi Szilárd; szerkesztő Lukácsy Sándor,¹⁹ a folyóiratot azonban elvették Márkus Istvántól. A III. évfolyam (1947) 1–2. száma még folytatásokban közölte Márkus *Paraszság és politika* című cikkét, amely nagy visszhangot váltott ki a Nemzeti Parasztpártban.

A *Valóság* megszüntetése után Márkus a *Válaszba* kezdett publikálni, de itt kevésbé érezte magát otthon, annak ellenére,

17. A *Valóság* 1. száma 1945 szeptemberében jelent meg. A címlapon olvasható: Szerkesztőbizottság: Szabó Zoltán, Balázs János, Kardos László; Szerkesztő: Márkus István. Kiadja a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség.

18. Szabó Zoltán: Hazugság nélkül. *Valóság*, 1945. 1. 10.

19. *Valóság*, 1947. 6.

hogy az Illyés Gyula – Sárközi Márta kettős a centrum felé tájékozódó irodalmárok, társadalomkutatók előtt szélesre tárta a lap kapuját.

1948 után Márkus az egyetemen tanított – saját elbeszélése szerint – tudományos szocializmust, de onnan (egy írógép önkényes „kikölcsönzése okán”) rövidesen eltávolították. 1955–56-ban a DISZ Petőfi Körében ismereteink szerint nem szerepelt, de 1956 júliusában felszólalt Kaposvárott „A somogyi összegezés” című nyilvános vitán. Ott elhatárolódva volt tanítómesterétől, Erdei Ferencről (is), élesen bírálta az agrárpolitikát, a tulajdonviszonyokat is érintő radikális átalakítást követelt.²⁰

A Somogy megyei vizsgálatot három szépíró szociográfus társával közösen végezték. Szabó István Vésit, Lázár István Hedrehelyt, Sánta Ferenc a Kapos völgyét járta, Márkus István pedig Somfaluban kutatott. Egybevágóan azt tapasztalták, hogy elmentben az iskolai felfogással, a szemináriumon tanultakkal, a somogyi falvakat a XX. század első négy évtizedében nemcsak a nagybirtok túlsúlya, hanem a paraszti árutermelés bizonyos fokú fejlődése, s ezen belül az állattenyésztés központi szerepe és belterjes átalakulása is jellemezte.²¹

Az 1956 októbere előtti hónapokban e vizsgálat mérsékelt hangvétele ellenére „kihegyezettnek” bizonyult. Az Írószövetségben kialakult helyzet is olyan irányú tájékozódásra ösztönözte a fiatal írók e csoportját, hogy érzékeljék és kimondják: az 1953 nyári-őszi kilépési hullám lényegében az 1951–53 közötti beléptetési hullám visszahatása volt. A „kilépési hullám”, a kisparasztokból és középparasztokból álló falusi többség kritikája az előző évek falusi politikája, a termelőszövetkezeti szervezés addigi módszereinek csődjét mutatta.²²

Márkus felteszi a kérdést: „Hasznos volt-e vagy káros, hogy a párt és a kormány 1953-ban lehetővé tette a kilépést és a szö-

20. Márkus István: Somogyi összegezés. In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. I. m. 167–185.

21. Márkus István: Somogyi összegezés. I. m. 167–169.

22. Márkus István: Somogyi összegezés. I. m. 175.

vetkezetek egy részének feloszlását? Somogyi tapasztalataink arról vallanak, hogy elsősorban és főképpen szükséges volt. Elkerülhetetlen volt..., hogy a mezőgazdasági termelés... a földjüket, felszerelésüket és munkakedvüket visszanyert egyéni parasztok munkája nyomán regenerálódhassék, hogy ismét művelés alá kerüljön a sok ezer holdra rúgó, elhagyott vagy elhanyagolt »tartalékföld«, hogy az állattenyésztés úgy-ahogy lábra álljon, a falvakból megindult elvándorlás áramlata megforduljon, a mezőgazdaság általános munkafegyelme visszaálljon...»²³

A „Somogyi összegezés” tárgyszerű leírása volt a kialakult helyzetnek. 1956 nyarán azonban – mint említettük – önmagán túlmutató hangsúlyokat kapott. Így lett akarva akaratlan az 56-os forradalom előtörténetének részese. Márkus kezdetben kevés alkalommal fordult meg a DISZ Petőfi Kör vitáin.²⁴ 1956 tavaszától részvétele rendszeresebbé vált.

Márkus István politikai és eszmei fejlődésében a felgyorsult változások az agrárkérdést illetően módosulásokat hoztak; Nagy Imre törekvéseinek támogatója lett.²⁵

Ennek – Márkus szavaival – lett a következménye, hogy „az egész fél-ellenzékies, fél reformmozgalmi sodorban a magam fél kívülálló módján mégis betegyem a lábam”.²⁶ Ez azt is magával hozta, hogy egész régi kapcsolatrendszere felújult. Nem politikatörténetet írok, ebből következően a politika eseményeit csak annyiban érintem, amennyiben az a hazai szociológia (falurajz) megújulásával közvetlenül összefügg. „... Világos volt előttem – írja Márkus –, hogy hiánycikk ez a mesterség, merthogy a magyar szociológiát megfojtották... Persze ennek olyan feltételei lettek volna, amik még nem nagyon divergáltak a láthatáron, merthogy legyen a bölcsészkaron szociológus oktatás,

23. Márkus István: Somogyi összegezés. I. m. 175.

24. Vita a sajtó és tájékoztatás kérdéseiről. 1956. jún. 27. In *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. IV. Partizántalálkozó. Sajtóvita.

25. Kardos László interjúja Márkus Istvánnal 1989–1990. OHA, 30 ív, 147.

26. Uo.

vagy empirikus szociológia oktatás, mert így is lehet a szociográfiát nevezni...”²⁷ Ez akkor – említi Márkus – ábrándnak tűnt, a szociográfia útjait azonban Somogy megyében épp ő kezdte a gyakorlatban kikövezni.

A forradalom készülő vihara azonban őt és néhány társát, aki e feladatra alkalmas lett volna, elsodorta. Egykori NÉKOSZ-os barátaival – *Kardos László*, volt NÉKOSZ-főtitkár vezetésével – elhatározták a DISZ megújítását, az elsorvasztott *Petőfi Kör* újjászervezését. E történés részletezése már a politikatörténetek feladata, ugyanakkor Márkus István Kardossal közös szerepvállalása az ötvenhatos forradalomban nélkülözhetetlen elem pályafutása szempontjából, hiszen 1958-ban, a megtorlás időszakában Kardos László és társai perében harmadrendű vádlottként 10 évi börtönre ítélték.²⁸ Szociológusi, falukutatói pályája másodszor itt tört meg. Kardos pere idején harminchét éves volt, 1961-ben negyven évesen, betegséggel terhelten szabadult. Az újrakezdést nehezítette a politikai rendőrség „megfigyelő szeme”, a hatvanas évek közepétől mégis úgy érezte, részese lehet a szociológia újraszületésének, a falukutatás, a szociográfia reneszánszának.

Tájékozatlanságból vagy (és) hibás helyzetmegítélésből fakadóan azonban saját maga is terhelte politikai megítélését. Sarkadi Imre „*Gyáva*” című, a *Kortársban* 1962 novemberében megjelent írásával kapcsolatban nagy port kavart vitát robbantott ki,²⁹ amit egykori barátai – *Cseres Tibor*, *Csák Gyula*, a korabeli Dózsa kollégista költő, *Nagy László* – értetlenül és elutasítóan fogadtak. A Kádár-rendszer legitimálására felhívó szándékot olvastak ki soraiból. 1965-től közölni kezdte írásait a *Valóság* című folyóirat. Ebben kezdeményező szerepet játszott *Lázár*

27. Kardos László interjúja Márkus Istvánnal 1989–1990. 136.

28. *Kardos László börtönírásai*. Sajtó alá rendezte Pogány Mária. Budapest, 1992, Gondolat.

29. Sarkadi Imre – az egykori parasztpárti társ – *Gyáva* című kiváló novellájáról írt cikke a *Kortárs* folyóiratban.

István és Vitányi Iván – mindketten a szerkesztőség első tagjai voltak –, s legfőképpen a főszerkesztő, Kőrösi József. Vitányi később a Népművelési Intézetben biztosított munkát Márkus Istvánnak. Annak szemléltetéséül, hogy Márkus Istvánnál a szociográfia, a falurajz hogyan hordoz szociológiai tartalmakat, egy olyan faluban végzett vizsgálatából idézünk, ahol két alkalommal is megfordult. Gebe községről van szó (1945, 1966), igaz, második alkalommal írása címében már Nyírkáta olvasható. A helyszín ugyanaz, de mint látni fogjuk, nemcsak a falu (később nagyközség) neve módosult, hanem az ottani életviszonyok, a tulajdonformák is.

Az első cikk 1946-ban kelt, címe: „Földosztás Gebén”. „Gebe – írja Márkus – közigazgatásilag Szatmár megyéhez tartozik (mátészalkai járás; 1945 óta nagyközség, azelőtt a nyírmeggyesi közjegyzőség kisközsége), de Szatmár és Szabolcs szélén fekszik, s valójában nyírségi falu.”³⁰ A táj jellemzése szépírói idéz, a szociográfus Márkusnak volt is erre nyelvezete: „Homokbucák és szélvájta mélyedések váltakoznak rajta; a mélyedésekben nedves esztendőkből megáll a víz. A dűlőutak mentén sűrű akác díszlik, itt-ott egy-egy rétesebb folt körül néhány nyír és tölgy emlékeztet a régi nyírségi növényzetre.”³¹

De e táj szigorú is. „A búza nehezen terem meg ezen a földön... E táj gabonája – írja – a rozs..., a rozs mellett fő terményei a krumpli és a kukorica.” Az egykoron kétezer holdas nagybirtok – utolsó tulajdonosa gróf Károlyi Gyula –, ezer holdra zsugorodott. A gróf a birtokát nagybérlők kezére adta, akik „kapitalista módra” intenzívebbé tették a gazdálkodást. Márkus kevés számmal dolgozik, de jellemzése történelmileg jól megalapozott, az arányokat, s a típusokat pontosan, jól értelmezhetően rajzolja meg. „Gebén is, mint Szabolcs és Szatmár sok falujában, évszázadok óta két rétegre oszlott a törzslakos-

30. Márkus István: Földosztás Gebén. In uő: Az ismeretlen főszereplő. I. m. 97.

31. Uo.

ság: *kisnemesekre és jobbágyokra*. A XVII. század végén körülbelül a nép fele volt »hétszilvafás« (tehát egytelkes, jobbággyal nem rendelkező, de a maga portáján szabad életet élő) nemes, a másik fele a Gebén birtokos három-négy főúri és középnemesi család jobbágya. Ez a társadalmi tagozódás egyúttal vallási megoszlás is: a kisnemesek reformátusok, a jobbágyok legnagyobb részét görög katolikusok voltak. A két törzsréteg fölött élt az egy-két itt lakó középbirtokos nemesfamília, alattuk pedig a földtelen zselérek és cselédféle szegény emberek népes rétege.”³²

„1848-tól 1945-ig két módon gyarapíthatta a *paraszság* a maga földjét; a közlegelő felosztásával és az úri birtokból letöredező darabok megvásárlásával... A gebei paraszság száz év alatt a közlegelőből és az úri birtokból csaknem két és félszerezére szaporította birtokállományát (ezerhétszáz holdról négyezer holdra), ugyanakkor azonban a parasztságon belüli osztálytagozódás nemhogy elmosódott volna, az idők folyamán egyre élesedett. Igen erőteljesen kialakult a nagygazdák rétege (1940-ben mintegy ötven család, átlag harminc hold birtokkal), amely nemcsak a szegényparasztágtól, de a maguk családjával dolgozó, cselédet nem tartó önálló kiskgazdák szélesebb rétegétől (száz család öt-húsz katasztrális holdas birtokkal) is elkülönítette magát; mindnyájuk alatt pedig ott élt a törpebirtokosok és földtelenek összefolyó, nagyszámú népe (száznyolcvan család) és a nagybirtokok és középbirtokok nincstelen majori cselédsege (nyolcvan család). A nagygazdák különállását erősítette, hogy azok csaknem kivétel nélkül reformátusok és az egykori kisnemesiség öntudatos leszármazottai (kik még 1944-ben is elvárták a szegényebektől a »nemzetes úr« megszólítást), a kisebb gazdák többsége görög katolikus jobbágyivadék, a szegények pedig a jobbágyok és zsellérek utódai vagy bevándorolt »sehonnaiak«, szintén majdmind katolikusok.”³³

32. Uo.

33. Márkus István: Földosztás Gebén. I. m. 99.

A „szegénysorról” két csoportot különböztet meg. A cseléd-réteget és a cselédség felett álló, de csak az úri birtok közegében megélhetését biztosítani tudó – „dohányosokat”, akiket a nyírségi uradalmak rendkívül értékes *szakmunkás* rétegének nevez. Hivatalosan e réteget „feles dohánykertésznek” nevezik, valójában inkább negyedesei voltak az uradalomnak, mint „felesei”, és ha egzisztenciájukat *átmenetinek* tekintjük az *önálló bérlő-vállalkozó* és az *uradalom cselédje* között, úgy közelebb állottak az utóbbihoz, mint az előbbihez.³⁴ Ebbe a helyzetbe vágott bele 1945 márciusában a *földreform*. Az *Ideiglenes Nemzeti kormány* képviselőjében Márkus István maga is megyei földosztó biztos volt, ezért is jól ismerte a felszabadulást követő reform előtti hónapok feszültséggel teli várakozását. „Gebe már 1944 októberében fölszabadult. A front itt hamar átvonult... Télen át feszült csend volt – így emlékeznek az emberek – senki sem tudta, hogy mi lesz. Az »intelligencia« egy-két kivétellel elmenekült. Egyetlen tanító oktatta az összes gyereket. A gazdák összeültek egymás közt, a szegények is átjártak egymáshoz politizálni, de sem párt, sem egyéb nem alakult... Február végén jött a hír, hogy felosztják az *úri birtokot*. De még senki sem tudta, hogyan, kik között. A gazdák megtanácskozták a dolgot, és összeírták, ki hány holdat igényel. De csak magukat vették föl a listára... Március elején végre kormánykiküldött érkezett, s hozta a rendelet hivatalos szövegét.”³⁵ Márkus ismeri a *falvak* sokféle feszültségét, rejtőzködő *csöndjét*, így írja le, mi történt Gebén, amikor a hírre a „népet” nagygyűlésre dobolták össze. „No, azon a gyűlésen mindenki ott volt – emlegetik ma is –, még a cselédek is mind bejöttek a majorokból. A gyűlésen felolvasták a rendeletet. Azonnal megalakult a *földigénylő bizottság*. A gazdák eleinte ellenkeztek, hogy ők nincsenek benne, de – Gebe történetében alighanem *először* – a szegények letorkolták őket...

34. Márkus István: Földosztás Gebén. I. m. 101–102.

35. Márkus István: Földosztás Gebén. I. m. 102–103.

Néhány nap alatt összeírták a földigénylőket... Végül majdnem mindenki eljött igényelni. A földigénylő bizottság akkor eldöntötte, ki melyik birtokból kap és hány holdat. A listát nyolcnapi közszemlére tették a községházán, s ezalatt fel lehetett szólalni a döntés ellen... Március végére Gebén a földreform lényegileg befejeződött...³⁶

Márkus pontos adatokat – mint említettük – nem közöl a földreform alakulásáról. E helyütt ezért azon szavaira térnénk vissza, amelyek a „mélyről fakadó félelemről” szólnak, amely az első és sikeres aratás után fakadt fel, pontosabban az *öröm és félelem* sajátos összefonódásáról. „A nagy többség rendesen megművelte új földjét. Versengtek is, hogy kinek a gabonája, kukoricája szebb. Nem eggyel beszéltünk, aki kikereste a föld legjavát, és búzát vetett belé – hadd legyen életében először kalácsra való *saját* búzája. Egyáltalán: míg egyfelől a bizonytalanság is érezhető az új gazdák között (hátha »megfordul a helyzet, és visszaveszik a földet«), másfelől nagyon erősen érzi a legtöbb, hogy most kijutott eddigi nyomorúságából, megnyílt előtte és családja előtt a régen kívánt jobb élet útja...”³⁷

„*Gebe másodszor: a nyírkáti szövevény*”. Második látogatása alkalmából – 1964 februárjában – ezt a címet adta Márkus István írásának. Miért ment újra Nyírkátára, s töltötte ott december másik felét, mikor Nyírkátán volt a „Rákóczi”, a mátészalkai járás második legrosszabb szövetkezete? Hisz mehetett volna a szomszédos *Hodászra*, ahol a tsz hosszú idő óta jól gazdálkodik. Elfogadható válasza: „Jó, ha a szociográfusnak vannak emlékei a kiválasztott faluról, és van mivel összevetnie a mai helyzetet.”³⁸

Persze ennél többről van szó. Márkust mindenekelőtt a kollektivizálás nyomán kialakult új *érdekszerkezet* érdekelte, az *állami gazdaság* és a *termelőszövetkezet* útjának elágazása; a *háztáji*,

36. Márkus István: Földosztás Gebén. I. m. 103.

37. Márkus István: Földosztás Gebén. I. m. 105.

38. Márkus István: *Gebe másodszor: a nyírkáti szövevény*. In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. I. m. 184.

mint jövedelemforrás és gazdálkodási forma, és ennek viszonya a közöshöz; a tagság és a vezetőség szembekerülésének okai. Elsőként azokról szól – igaz, nem részletesen –, akik *falun kívül*, vándormunkásként keresik meg kenyerüket: vállalták az utazással járó sokféle terhelést, mert így egy fiatal vagy javakorabeli férfi 2–3000 forintot is megkeres. Hogy ennek értékét érzékeltesse, megemlíti: a *Hodászi Állami Gazdaságban* egy tíz hónapra szegődött munkásnak havi 1800 Ft a keresete. Két kereső esetén jobb évben havi 3600, rosszabb évben valamivel kevesebb a család jövedelme.

Az állami gazdaság eredményessége egyébként lenyűgözte Márkust: „A határ negyedén a Hodászi Állami Gazdaság működik. Hatalmas gépi felszereléssel, jó szakemberekkel, az utolsó hat-nyolc évben korszerűen, eredményesen. A nyírkáti határból odaeső terület több száz holdja már nagyüzemi gyümölcsös és újtelepítésű erdő. Itt, az Állami Gazdaságban talál állandó munkát, mintegy félszáz nyírkáti ember; másik hatvan-hetven férfi nyolc-tíz hónapra szerződik le évenként. Gyümölcsszedés és más szezonmunkák idején sok helybeli asszony és gyerek keres napi ötven–nyolcvan forintot ugyanitt.”³⁹

A Rákóczi nevét viselő termelőszövetkezet történetének rekonstruálása már több gondot okozott neki. Az ötvenes évek első felének történéseit Márkus – saját tapasztalatából is – jól ismerte, de az 1957 utáni első években „megszakad a film”. Pedig ezen évek a mezőgazdaságban „sűrű”, s nem egyirányú történések időszaka. „1962-ben, fennállása harmadik évében a közös gazdaság 7,9 millió forint költséggel 6,4 millió forint értéket állított elő. Másfél millió volt a ráfizetés... 1963-ban a nyírkáti mérleghiány az előző évinél is nagyobb: 1,8 millió forint. Most, 1965–66 fordulóján ismét 1,5 milliós ráfizetés ígérkezik...”⁴⁰ Az események megismerésére kitűnő forrást talált, az 1962–65. évi

39. Márkus István: Gebe másodszor: a nyírkáti szövevény. I. m. 185.

40. Márkus István: Gebe másodszor: a nyírkáti szövevény. I. m. 188.

„zárszámadási összesítőket”, „vizsgálati jegyzőkönyveket”. A nagy rutinnal rendelkező szociográfus nem veszett el az adatok tömegében, a számára az adott vonatkozásban legfontosabb kérdésekre összpontosított: közelebbről arra, hogy *miben érdekelt a nyírkátai ember, ha tsz-ben dolgozik, és miben nem érdekelt.* „Feltevésünk az, hogy a nyírkátai termelőszövetkezet krónikus gyengeségének fő oka: a tagság nincs érdekelve, vagy nem tudja, nem érzi magát érdekelve a nagyüzem gondos működtetésében. Fejlesztésében még annyira sem.”⁴¹

Az őt érdeklő kérdésekről „három vizsgálati jegyzőkönyv” volt. A vizsgálat vezetője a járási tanács mezőgazdasági osztályának vezetője. A tagok között több, Nyírkátát jól ismerő szakember is található, így a járási főállattenyésztő, a főagronómus. A jegyzőkönyv szigorúan csak tényeket összegez. Első kérdésük: mit tett a nyírkátai tsz a jól feljavítható, de könnyen leromló talaj érdekében?

1963. március – a jegyzőkönyvben ez olvasható: *„Tavaszi szervestrágyázásra a termelőszövetkezet 134 kat. holdat tervezett be. A helyszínen megállapítottam – írja a járási főagronómus –, hogy a mai napig mintegy 30-40 hold az a terület, amely szerves trágyával le van terítve.”*

Mi lesz a többivel? *„A közös szerves trágya készlet kb. 5-8 kat. h. területre lenne elegendő, a háztáji gazdaságokban azonban jelentős készlet van, mely kihordásra vár. A trágyázási munkák jelenleg folynak ugyan, de nem kielégítő ütemben... Megállapítást nyert, hogy a termelőszövetkezetben őszi mélyszántást egyáltalán nem végeztek, a tavaszi növények talajerő előkészítésében a mai napig még semmit sem tettek.”*

Bár Nyírkátán mindenki tudja, hogy dohányt csak jól előkészített talajon érdemes nevelni, nem jutott vontató, teherautó, fogat, mert azok a tél folyamán mással voltak elfoglalva. Az eredmény – állapítja meg a jelentés – ebből következően: *„A megter-*

41. Márkus István: Gebe másodszer: a nyírkátai szövevény. I. m. 203.

melt trágyát a gondozók közvetlen az istállók környékére viszik ki. Itt annak összerakása és kezelése nem történik.”

Hogy alakul a tsz műtrágya készlete? Az idézett márciusi jegyzőkönyv két tényről közöl. Az egyik: a nyírkátai tsz 1963 tavaszán „járás keretből” 1350 mázsa nitrogént, 830 mázsa foszfort és 185 mázsa amonitrát műtrágyát kapott. A másik tényről így rögzíti a jegyzőkönyv: „Több helyen a szabadban szalmával és egyéb szennyező anyagokkal keverve 3-4 éves foszfor- és káliműtrágyát találtam, melyek mennyisége 3-4 vagonra tehető. Ezek a műtrágyák hatóanyagukat nagyrészt már elvesztették.” Mi olvasható a nagyüzemi gazdálkodáshoz ugyancsak nélkülözhetetlen épületállományról, annak karbantartásáról?

1963. január: „Jelenleg a tsz-nek 208 db süldője van, amelynek elhelyezése... igen elhanyagolt szállásban van megoldva... Szükséges, hogy a meglevő szállást az északi oldalon befalazzák, ezt meg lehet oldani szalmával vagy trágyával, a déli oldalon levő téglafalat pedig vagy kijavítsák, vagy helyette faoszlopokkal biztosítsák a tető alátámasztását... Fentiek végrehajtási határideje: január 15.” Nem lehetett nagy munka, ha január 4-én azt határozták, hogy 15-én már kész legyen. Márciusban ugyanakkor az épület dűledezőbb, mint januárban... 1963. március 15. „A süldő- és hízóállomány elhelyezéséhez rendelkezésre áll egy 250 férőhelyes süldőszállás, de ... mivel nem fordítottak rá megfelelő gondot, az épület teljesen romban van... Rendbe hozására több esetben felhívtuk a tsz vezetőinek figyelmét... De egyáltalán semmit sem tettek az épület helyrehozása érdekében. Ebből adódóan nem tudták biztosítani a süldőállomány elhelyezését... 37 darab ez évben elhullott...”⁴²

Joggal felmerül így a kérdés – s Márkus fel is teszi – mi az oka a tsz tagok szembeötlő közönyének, lelkiismeretlen munkájának? Márkus ismeri e családokat; nem ilyenek voltak, nem így dolgoztak a gebei parasztok. Ki a felelős a megromlott helyzetért? Az okok keresésében Márkus elsődlegesen a járás és Nyírkáta vi-

42. Márkus István: Gebe másodszor: a nyírkátai szövevény. I. m. 203–205.

szonylatában keresi a választ. Hozzátenném: elég érthetetlenül. A járás a megye függvénye; a megye az országos politikáé. *Ami az ismert tények alapján mindenesetre bizonyítottnak tűnik, hogy a járás mezőgazdasági osztálya – a maga lehetőségei között – megtett mindent, ugyanakkor Márkus jól érzékeli: a falu gazdáinak akarata mindent képes visszájára fordítani.* De hogyan fordíthatók meg az új feltételek között az érzékelhetően rossz irányt vett folyamatok? Hogyan változtatható meg az a szemlélet – ha egyáltalán a „szemlélet” a tapasztalt gondatlanság oka –, hogy „nem törődnek az öntözéssel aszályos nyáron, (fáradtságos lenne, és talán azt nem fizetné meg külön az állam...); ha kiszárad a kis fa, hadd száradjon, majd küldenek másikat helyette ingyen... és így mint *önmaguk rossz bémunkásai* pusztulni hagyják a vagyont, ami voltaképp az övék.”⁴³

„Miért nem javították ki a gazdasági épületeket; miért hanyagolták el a zöldtrágyázást?” – kérdezi Márkus. „Nem volt érdekük? ... Természetesen érdekük lett volna ez is. Mégis: úgy cselekedtek, mintha nem lenne az. Mi lappang itt? Ostobák ezek az emberek, ellenségei önnön zsebüknek? Dehogy azok. Józan megfontolt, a maguk érdekét nagyon is ismerő emberek... Akkor hát kell, hogy legyen valamilyen *ellentétes érdek*, mely keresztezi emezt, *meggátolja*, hogy akár a távlati közös (üzemfejlesztési) érdek, akár a közvetlen (az évi terméshez, szaporulathoz fűződő) közös érdek, akár bizonyos egyéni érdek (pl. a jószággondozó papíron garantált részesedési érdekeltsége a borjúsaporulatban, a tejhozamtöbbletben, a baromfigondozó érdekeltsége a súlygyarapodásban, a tojáshozamban, stb.) érvényesüljön. *S ennek az ellentétes érdeknek vagy érdektömkelegnek hatékonyabbnak, társadalmilag (a falu közösségében) elismertebbnek, egyszóval erősebbnek kell lennie a nagyüzemi termelés érdekénél.*”⁴⁴ S ez így is van. „Naponta 30–50 kg tojótáp tűnt el... Értéke, azt hiszem,

43. Márkus István: Gebe másodszer: a nyírkátai szövevény. I. m. 207.

44. Márkus István: Gebe másodszer: a nyírkátai szövevény. I. m. 208.

4–5000 Ft... Ilyen jövedelemkiegészítés – főként, ha rendszeres – kétségkívül elegendő arra, hogy sajátos érdekeltségi viszonyokat teremtsen... Egy vagy több ember itt megfoghatóan érdekelt néhány dologban. Először is abban, hogy ez az üzemág... fennmaradjon (ha nincs baromfifarm, nincs tojótáplási alkalom). Másodszor abban, hogy sok, sőt bizonyos határok közt minél több baromfi tartassék, (...) több takarmányból többet lehet ellopni. Harmadszor abban, hogy normán, tehát sürgősen alul táplálja a baromfikat...”⁴⁵

Kérdés, ha a jegyzőkönyvekben ilyen szembeötlően felszínre kerültek a mulasztások, *mit csinált* (vagy *nem csinált és miért nem*) korábban *a tsz vezetősége*? Márkus válasza: „A vezetőség... vagy maga is *érdekelve volt a status quo fenntartásában*, vagy más dolgok miatt *függött a vétkesektől, le volt kötelezve nekik stb.*, vagy – ez is lehetséges – a többi mellett olyan kicsi ügynek tartotta a baromfifarm leromlását, hogy nyugalmasabbnak vélte nem bolygatni ezt a darázsfészket.”⁴⁶

Reméljük, sikerült érzékeltetnünk Márkus szociográfusi módszerét, lenyűgöző ismeretanyagát, amely segítségével folyamatosan tudósított a falvakban, az állami gazdaságokban kialakult konfliktusokról, megoldási kísérletekről.

Sajnos keveset írt, de Márkus Istvánhoz hasonlóan ismerte a falut *Juhász Pál* is, aki nem falurajzot művelt, hanem a gazdaságsszociológia eszközeivel térképezte fel a változó falusi viszonyokat.⁴⁷

1964-ben az MSZMP KB új titkára, Nyers Rezső mellett a *gazdasági reform előkészítése céljából* egy szűkebb munkacsoport alakult. Ennek Csikós Nagy Béla, Bognár József és Péter György mellett tagja lett Erdei Ferenc is. Akkor és ott merült fel először, hogy háztáji gazdaságot a *termelőszövetkezeti* tulajdon részének kell tekinteni, megfelelő munkamegosztást alakítva ki közöt-

45. Márkus István: Gebe másodszor: a nyírkátai szövevény. I. m. 210–211.

46. Márkus István: Gebe másodszor: a nyírkátai szövevény. I. m. 211.

47. *Juhász Pál* (1944 –)

tük. Másrészt itt fogalmazódott meg először, de csak később vált hivatalos pártállásponttá, hogy a termelőszövetkezeti tulajdon is *következetesen szocialista tulajdon*, s hogy a *vállalati* formában más gazdasági szektorokra is kiterjedő tevékenységet is folytathat.⁴⁸

Márkus István közvetlenül az előkészítő munkálatokban nem vett részt, de sokat tett – tehetett – a tsz, a háztáji egyenjósításáért, a mezőgazdaság két szektorának jobb, hatékonyabb együttműködéséért.

48. Nyers Rezső előadó beszéde az MSZMP KB 1966. május 25–27-i ülésén. (MOL M-KS-288 f. 4/80. ő. e.) Megjelent a *Népszabadság* 1966. május 29-i számában, továbbá Nyers Rezső: *Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja* c. kötetben. Budapest, 1968, Kossuth.

■ KEMÉNY ISTVÁN ■
(1925–2008)



Kemény István a magyar szociológia kiemelkedő egyénisége. 1925-ben született Kaposvárott. Öten voltak testvérek, ő volt a

legkisebb. Apja 1882-ben született „egy olyan zsidó családból, amely a 19. század ötvenes éveiben telepedett le Liptó megyében, onnan jött Magyarországra. Műegyetemi diplomát szerzett, az Államvasútnál helyezkedett el, MÁV főtiszt volt.”

Anyja horvát tanítónő volt, római katolikus hitű, s mert akkor Horvátországban csak egyházi esküvőre nyílt lehetőségük, apja áttért a katolikus hitre.¹

1915-ben költöztek Kaposvárra, majd Budapestre – kis kitérővel Budára, a Fő utcába. Apja is, anyja is – Kemény István emlékei szerint – igen olvasott ember volt; rendszeresen jártak múzeumokba, gyermekeik tehát jó nevelést kaptak. Ami testvéreit illeti: bátyjai valamennyien kitűnő tanulók voltak; Kemény maga is, 1943-ban a II. kerületi Ilona utcai Mátyás Király Reál-gimnáziumban jelesre érettségizett.² Ezt követően a PPTE Orvosi karára kérte felvételét, de ezt egy fél év után abbahagyta. 1944-ben az antifasiszta ellenállásba is bekapcsolódott, de elfogták. A Margit körúti fegyházba került, ahonnan megszökött.

1. Havas Gábor interjúja Kemény Istvánnal. OHA (Oral History Archiv) Zárt. 1988. LL 160; Kozák Gyula szóbeli kiegészítése.

2. Mátyás Király Reálgimnázium értesítői.

1945-ben felvételizett a Pázmány Péter Tudományegyetem Pedagógia-pszichológia szakára. Sikerrel elvégezte, s már diplomás tanárként került az *Apáczai Csere János* gimnáziumba. Igazgatója Lázár György (Láhm Leó) volt. Itt lett népi kollégiumi nevelőtanár, majd került vélhetően már az ötvenes évek elején Lázárral együtt a PPTE Pedagógiai tanszékére adjunktusnak.

1943-ban belépett a Független Kisgazdapárt polgári tagozatába. 1944-ben az ellenállásba nem kisgazda párttagként vett részt. A *Magyar Front* vezetői közül Pálffy György, Sólyom László tábornokkal hozta össze már Szálasi hatalomátvétele után a sors, akik *akkor* – még nem tábornokként – rokonszenvesek voltak számára. 1945-öt nem felszabadulásként élte meg. 1946 után remélte – akarta – a szovjet csapatok távozását.³

1946-ban kilépett a „felduzzadt Kisgazdapártból, de baloldali kapcsolatait megőrizte; magát nem tartotta baloldalinak, mindig a centrumhoz vonzódott.

1956-ban már közszereplőként önálló „pályára” lépett, majd 1957-ben az *Értelmiség Forradalmi Bizottságának* (ÉFB) tagja lett.⁴ Ennek munkájában aktívan részt vett, Bibó István ún. kompromisszumos javaslatát Göncz Árpád, Márkus István, Gyenes Antal közreműködésével ő juttatta el az ÉFB tagjainak. Az utak itt elváltak: Gyenes Antal rövid időre az MSZMP Ideiglenes KB tagja lett; Göncz Árpádot, Márkus Istvánt, Kemény Istvánt azonban 1958-ban letartóztatták; Gönczöt életfogytiglani, Márkust 10 évi, Keményt 4 évi börtönbüntetésre ítélték.⁵

Kemény István pályáját az 56-os forradalom, abban játszott szerepe, s a megtorlás alakítóan befolyásolták, de tudományos pályáját, ami e könyv tárgyából következően számunkra kiemelendő, *helyét a magyar szociológiatörténetben* csak tudományos te-

3. Havas Gábor interjúja Kemény Istvánnal. I. m. 40.

4. Az *Értelmiségi Forradalmi Bizottság* (ÉFB) történetéről lásd Kardos László börtönírássai. Sajtó alá rendezte Pogány Mária. Budapest, 1992, Gondolat, 65–70.

5. Havas Gábor interjúja Kemény Istvánnal. I. m. 70, 82.

vékenysége, mindenekelőtt művei határozzák meg. Pályája, s művei értelmezése szempontjából szükséges néhány tényező, körülmény előzetes említése.

Az egyik: a *georgizmus* hatása. Henry Georg amerikai közgazda, a földjáradékadó teoretikusa. Kemény István gondolati evolúciójában ez a hatás átmeneti, inkább *Soós Aladár* és leánya, Júlia vonzó személyének köszönhetően, maga a teória, a georgizmus legalábbis Kemény István esetében – illékonyabbnak bizonyult.⁶

Igen erős és tartós hatásnak bizonyult viszont *Max Weber* és *Hajnal István*. Ami az előbbit illeti, Kemény István *Max Weber Gazdaság és társadalom* című, 1967-ben megjelentetett szemelvénygyűjteményéhez előszót írt. Ez magyarul az első – érdemi – Weber válogatás volt, Kemény számára pedig – a börtönének után – egy lehetőség *szociológusként* való színrelépéséhez.⁷ *Max Weber* személyisége ugyanakkor Kemény számára lehetőséget biztosított, hogy „a tudomány és a vallásos üdvösség értéke-világa közötti szakadékról” írjon. Ugyanakkor – s Kemény István ezt is vállalta – értékírányként a politikusi, illetve a tudósi attitűd egybejátszását jelölje meg, mert – mint írja – Weber „nemcsak tudós volt, hanem politikus is, sőt vágyaiban és hajlama szerint inkább politikus, mint tudós.”⁸

Kemény előszavában hangsúlyozza Weber „megosztott lelki”, ellentmondásos viszonyát Németországhoz. Weber szeret-

6. Lásd Kéri Piroska: *Sugárkoszorú. Soós Júlia és köre. Dokumentumok, emlékezések, levelek*. Abakusz Könyvek. Budapest, 2002. (Kemény Istvánra vonatkozó oldalak: 85, 89, 264–265, 331–343, 389).

7. Kemény István – mint említettük – 1959-ben szabadult, és bár a börtönben sok kényszerfordításon gyakorolhatta német nyelvtudását, *Max Weber* nyelvezete, a magyarul még hiányzó szociológiai terminusok megtalálása bizonyosan időigényes feladat volt. A *Közgazdasági és Jogi Kiadó*ban az ugyancsak „56-os” Ádám György jóvoltából valóságos műhelyt hozott létre az angol és német nyelvű szociológiai, közgazdasági szakkönyvek fordítói, így Kemény István számára is.

8. Kemény István: *Előszó Max Weber: Gazdaság és társadalom* című szemelvénygyűjteményéhez. KJK, Budapest, 1967. Újraközölve In Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika könyvek. Szeged, 1992, 25–26.

te Németországot, ugyanakkor Max Weber élesen bírálta Bismarckot, és a történelem bosszújának tartotta, hogy az általa „megfegyelmezett és szervilissé tett” bürokraták hada könnyen napirendre tért Bismarck bukása fölött, és éppoly szolgálékúen vált utódainak hívévé. Weber nemcsak Németország demokrati-
zálásának nehézségeit látta tisztán a bürokrácia elburjánzásával, az elszemélytelenedéssel, de az azzal társuló kockázatokat, hogy ti. „a gazdaság bonyolultság, a részleges államosítás, a népesség növekedése... növeli a hivatali munkát, munkamegosztást és szak-
képzettséget követel az igazgatásban, vagyis: kasztot teremtet.”⁹

Ám a valódi kérdés – Weber szerint – így hangzik: „a mai kapitalizmus uralma alatt miként lehetséges egyáltalában a demokrácia és a szabadság? Szabadság és demokrácia csak ott lehetséges, ahol egy nép elszánt akarata támogatja, egy népé, mely tartósan szembeszegül azzal, hogy juhnyáj módjára kormányozzák... A termelésnek a mai gazdasági viszonyok között egyre egyetemesebbé váló szabványosítása, uniformizálja az életmódot –, a tiszta tudomány ma már nem hoz létre univerzális személyiséget.”¹⁰ Max Weber gondolatai hatottak Kemény Istvánra – ezt az *Előszó* hangsúlyai jól tükrözik.

Kemény szellemi fejlődésére azonban a legnagyobb hatást *Hajnal István* gyakorolta. Hajnalt – mint írja – „jelenkori társadalmat kutató szociológus szemszögéből közeledett, s nem tekintette céljának, történeti szociológusként bemutatni.” Utal az 1945 előtti *Erdei Ferenc*re, akinek *Magyar paraszttársadalom* című munkája erősen hajnali ihletésű, illetve *Bibó István*ra, „...amit Hajnal nehézkesen fogalmazott, azt Bibó, a modern esszé nyelvén tudta kifejezni.”¹¹

9. Kemény István: *Előszó* Max Weber: *Gazdaság és társadalom* című szemelvénygyűjteményéhez. I. m. 34.

10. Kemény István: *Előszó* Max Weber: *Gazdaság és társadalom* című szemelvénygyűjteményéhez. I. m. 34–35.

11. Kemény István: *A magyar társadalom szociológiája*. Szeged, 1993. Az előadásokat sajtó alá rendezte Gábor Kálmán, autorizálta a szerző. 1–2.

Kemény olvasatában Hajnal István „a magyar szociológiára leginkább azzal hatott, hogy a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem »találmányoknak«, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.”¹²

Hajnal műveiben a legszebb, legrészletezőbben kidolgozott példa erre az *írásbeliség* alakulása. Hajnal e műben idézi *Vierkandt* könyvét (*Die Stätigkeit in Kulturwandel*. Berlin, 1908), amelynek alapgondolata visszacseng az ő művében: „Gyöngé minden magas motívum az élet végtelenül áramló folyamatában, a mélyebb változatoknál legföljebb támogató e szerepe, a nagy teljesítmények mindig csak apró tömegmunkának a summázói.”¹³

Majd így folytatja: „Egy másik példa az európai hivatalnokság kialakulása”. Ezt szemléltetendő, „Az újkor története” című II. részének 1. fejezetében leszögezi: „A szakszerű európai államüzemnek, az európai hivatalnokságnak kialakulása nem magától értetődő dolog, nem egyszerűen tudatos, értékes elgondolásoknak eredménye, hanem az emberiség hosszú, változatos fejlődésének egyik fontos következménye.”¹⁴

A továbbiakban az antik világ államszervezetét, és adminisztrációját vázolja fel, majd a középkor kezdete következik: az államhatalom hiánya, a földtulajdon nélküli földesuraság, a jogok és kööttségek számtalan változata. És végül a klerikusok, a klerikus hivatalnokok.

„A klerikus-hivatalnokság építi fel, gondos aprómunkával, a kicsiny feudális államok szervezetét, a helyi társadalomalakulások, szabályozások lényeges elemeinek érvényesítésével. A kö-

12. Kemény István: *A magyar társadalom szociológiája*. I. m. 2.

13. Idézi Hajnal István: *Technika, művelődés*. História Könyvtár. Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézete.

14. Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, 1988, Akadémiai, 44. Idézi Kemény István: *A magyar társadalom szociológiája*. I. m. 2.

zépkor végén már egyöntetű képzettségréteg, nagy központi iskolákkal; a rész-államokat ismét egységes nagy állammá forrasztja össze... A hivatalnokság az uralkodó jogainak gyűjtője és őre, de egyúttal köti a szakszerű ügyvitel is, és így áthatolhatatlan akadály a központi hatalom önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében.”¹⁵

Kemény az idézett Hajnal István-i gondolatokhoz hozzáteszi: „nem vagyok történész, nem tanulmányoztam az európai hivatalnokság fejlődését, és nem tudom megállapítani, hogy az egyes részállítások mennyiben állják meg ma még a helyüket. A lényeg itt a szemlélet, a gondolkodásmód, az alakulás belső logikájának bemutatása. Racionálisnak látszó végeredmény jön létre... A társadalmakban minden *spontán* fejlődés eredménye. A történelem minden korszakában – Hajnal által jól dokumentáltan, a belső dinamikája által meghatározottan – minden kvázi önkéntesen alakul. Ilyen spontán a fejlődésen van a hangsúly Hajnalnál akkor is, amikor az *európai hűbériség* kialakulását, s ezen belül a parasztság helyzetét tárgyalja: »A rendiség társadalmában – írja Hajnal – a parasztság helyzete a leglényegesebb a fejlődésre nézve; minden felső szerveződésnek, rétegződésnek lehetőségét, természetét e nagy történeti háttérben élő, hallgató népnek életszervezete szabja meg. Egyik *rend szerveződése sem tudatos szerveződés eredménye, hanem szinte növényyszerűen nő fel* (Kiemelés – H. T.), a legalsó talajból...« ... A parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete.”¹⁶

E bevezető szavaihoz írja Kemény: „...Nem mutattam be a szociológus Hajnalt. Egy vonást emeltem ki a sok közül, mert azt hiszem, ez a legfontosabb.”¹⁷ Majd hozzáteszi: sajnálja, hogy terjedelmi okokból – ebben az egyetemi előadásban (Kiemelés – H. T.) – nem szólt a Hajnal István-i életmű olyan kulcskategó-

15. Hajnal István: *Az újkor története*. I. m. 46–47. Idézi Kemény István: *A magyar társadalom szociológiája*. I. m. 2–3.

16. Idézi Kemény István: *A magyar társadalom szociológiája*. I. m. 3.

17. Kemény István: *A magyar társadalom szociológiája*. I. m. 14.

riáiról, mint a szokásszerűség, a szerződéses társadalomelmélet, vagy az *Európai város kialakulásáról* (1941), *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című írás (1942). Kemény István természetesen e műveket jól ismerte, tanulmányaiban, vitáiban alkalmazta.

Kemény István szociológusi adottságai széles körű olvasottsága jól érzékelhetőek, a *Szociológiai írások* címet viselő kötetében közölt tanulmányaiban.¹⁸ 1967-ben, a reform első évében, a Péter György¹⁹ által vezetett *Központi Statisztikai Hivatal* (KSH) konferenciát rendezett *Korszerű statisztikai tanulmányok* címmel. Itt hangzott el először Kemény előadása, melynek szerkesztett cikkváltozata az említett kötetben található, *A mobilitás társadalmi összefüggései* című tanulmány.²⁰ E konferencia egyébként fontos állomása volt a hazai szociológia újjászületésének, mert statisztikusként itt szerepelt a szociológia számos fontos szereplője: Ferge Zsuzsa, Andorka Rudolf, Cseh-Szombathy László. Kemény István börtönévei után ugyancsak itt szerepelt először – nagyobb nyilvánosság előtt – szakmai közegben.

Ezen írás szerepe a szakma újjászületése szempontjából azért fontos, mert magyar viszonylatban itt dokumentálódik először, hogy „mobilitási arányszámok elsősorban a gazdasági fejlettség fokától, a gazdasági növekedés ütemétől és a foglalkozási struktúra átalakulásától függenek, és ebből következőleg a magyar munkások szellemi foglalkozások felé irányuló kilépési mobilitása elmarad a nyugati országok átlaga mögött.”²¹

Tanulmányában megállapítja, hogy a Rákosi éra éveiben (1949–1953) a foglalkozási struktúra átalakulását messzemenően befolyásolta az erőltetett ütemű iparosítás. E folyamatok

18. Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged, 1992, Replika könyvek.

19. Péter (Pikler) György (1903–1969) közgazdász, matematikus. 1948–1968-ig a KSH elnöke.

20. Kemény István: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. In uő: *Szociológiai írások*. I. m. 53–61.

21. Kemény István: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. I. m. 53.

visszahatásaként romlott Magyarországon az ún. régi értelmiségiek és szakmunkások, valamint a jómódú parasztság helyzete.²² Kemény nemzetközi összehasonlításokat is végez. Ezekben a magyar mobilitás tényszámait a fejlett ipari országok (USA, Svédország, Japán, Franciaország) fejlődési jellemzőivel hasonlítja össze.²³

A kötet talán egyik legérdekesebb írása a *Solt Ottiliával* közösen végzett empirikus vizsgálata alapján, 1970-ben íródott, címe: „Gazdasági vezetők”.²⁴ A hazai politikai környezetet jellemző felvezetés után térnek rá a kutatásra, amelynek célját Kemény így definiálja: a vállalatvezetők magatartás *szociológiai megismerése*.

A kutatás során *nem* elégedtek meg a gazdasági vezetők magatartásának közgazdasági elemzésével, hanem figyelembe vették azokat a meghatározókat is, amelyek *nem* közgazdasági természetűek; a magatartásformák megismerésében *szociológiai módszereket használtak*. „Empirikus vizsgálódással igyekeztünk megtudni, hogy a *valóságban* milyen célokat követnek a magyar vállalatok, vagy még inkább: milyen erők, milyen okok hatására viselkednek úgy, ahogy viselkednek.”²⁵

A vezetői magatartásokat ismétlődő ellentmondások jellemezték: „A bevezetendő gazdasági reform” társadalmi visszahatásaként a reform ellenzői negatív folyamatok egész sorát jósolták. E véleményeket csak empirikus vizsgálattal lehetett ellenőrizni. Az ellentmondásos magatartásokat jellemezve az értékelő szövegen át-átüt Keményék rokonszenve a „reformpártiak” iránt.

A reform előkészítésének időszakában jól elkülöníthetőek voltak az ellentétes vélemények „a szükséges várható munkanélküliségről”, annak megengedhető mértékéről. „A reform ellenfelei és bírálói arra hivatkoztak, hogy a reform elkerülhetet-

22. Uo.

23. Kemény István: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. I. m. 58–59.

24. Kemény István–Solt Ottília: *Gazdasági vezetők*. In Kemény István: *Szociológiai írások*. I. m. 95–123. Az írás 1970-ben könyv alakban is megjelent.

25. Kemény István – Solt Ottília: *Gazdasági vezetők*. I. m. 88.

lenül munkanélküliséget teremt, a reform hívei pedig tartottak ettől, és elhárító rendszabályokon törték a fejüket. Az évek teltek, a jóslatok nem teljesedtek. Minden fordítva történt, mint ahogy várták. Nem keletkezett munkanélküliség, éppen ellenkezőleg, a munkaerőkereslet növekedett minden elképzelhető mértéken felül.”²⁶

Például – folytatják a gondolatmenetüket – „élénk viták folytak a veszteséges, elavult, korszerűtlen vállalatok és üzemek sorsáról. Presztízsszempontok keveredtek humánus gondolatokkal, helyi érdekek és félelmek országos érdekekkel és félelmekkel. Dinamikus, manager-típusú vezetők maguk előtt látták, amint vállalatukba áramlik a holt vizekben megrekedt, kihasználatlan tőke...” A „holt vizek őrzői és az érzelmesebb kedélyek” azt kérdezték: megtörténhet-e, hogy „szocialista országban egy vállalat bezárja kapuit és emberek ezrei vesznek el munkahelyüket?”²⁷

A kutatás eredményei nem igazolják e félelmeket. „A reform első éveinek tapasztalatai azt bizonyítják” – írja Kemény és Solt Otilia –, „hogy nincs egyetlen olyan magyar vállalat sem, amelyik maximális haszonra törekednék. Az optimális nyereség határát vállalatról vállalatra másképp szabják meg, de mindenütt van olyan határ, amelyen nem kívánnak túllépni.”²⁸

„A legmakacsabbnak az az előítélet bizonyult – írják a szerzők –, hogy a reform nem kedvez a munkásoknak. A munkásokkal együttérzők... annak idején azt állították, hogy a reform a várható munkanélküliség miatt rontja majd a munkások hely-

26. Kemény István – Solt Otilia: *Gazdasági vezetők. I. m. 89.* (Az elemzés igazságát nem megkérdőjelezve említem: a vélemények mindkét póluson szóródtak; lásd Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése.* Budapest, 1986, *Közgazdasági és Jogi*, 379–519.)

27. Kemény István – Solt Otilia: *Gazdasági vezetők. I. m. 89.*

28. Uo.

zetét, most viszont azt állítják, hogy a túlzott munkaerőkereslet árt nekik.”²⁹

Ha az előítélet valóban nem más, mint „a nem racionális megismerés és tudás társadalmi szempontból leghatékonyabb eszköze”,³⁰ akkor az idézett makacs nézet – véleményem szerint – *nem* előítélet, hanem azon *nézetek együttese*, amelyet a reform politikai ellenzői sugalltak. Ez a Szovjetunió által támogatott politikai csoportnak *Komócsin Zoltán, Pullai Árpád, Gáspár Sándor, Biszku Béla* voltak az MSZMP KB-n belüli képviselői.³¹

Ugyanakkor a *Kemény–Solt* szerzőpárosnak abban is igaza van, hogy e vélemény csak azzal a „mélyen rejlő, ösztönös és irracionális állásponttal magyarázható, hogy a racionalitás és a gazdaságosság mindenképpen kedvezőtlen a munkásoknak, a munkások helyzetét csak a gazdaságosság rovására lehet javítani.”³²

E gondolatok összegzése kiadta az empirikus vizsgálat hipotézisét, az előzetes félhivatalos anyagok, jelentések dokumentumelemzése pedig azt a meggyőződésüket erősítette, hogy ezeknél többre jutnak, ha a vállalatok életének döntő kérdéseiről *intenzív interjúkat* – tehát formájukban bizalmas és közvetlen, tartalmukban a kidolgozott tervet szigorúan követő, strukturált beszélgetéseket – folytatnak a vállalat vezetőivel, és ezekből az interjúkból ismerik meg a vezetők tényleges működését, valódi viselkedését, igazi gondolatait, nézeteit, véleményeit.³³ „Magatartásuk gazdasági meghatározottságán” túl igyekeztek feltárni az őket motiváló „nem gazdasági motívumokat is, a presztízst, a hiúságot, az önmegvalósítási törekvéseket, mind-

29. Uo.

30. Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997, Osiris, 490.

31. Huszár Tibor: *Kádár János. Politikai életrajz*. 2. k. Budapest, 2010, Szabad Tér–Kossuth, 244; A munkaerőtartalékok kimerüléséről és a munkanélküliség veszélyeiről lásd Bognár József: A gazdasági vezetés és irányítás reformjáról. In Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése*. I. m. 344–345.

32. Kemény István – Solt Ottilia: *Gazdasági vezetők*. I. m. 89.

33. Kemény István – Solt Ottilia: *Gazdasági vezetők*. I. m. 90.

azoknak a társadalmi rétegeknek, csoportoknak, szervezeteknek a hatását, amelyekből a vezető származott, amelyeknek jelenleg tagja, amelyekbe szeretne bejutni, vagy amelyeknek véleménye fontos számára.”³⁴

Előlegezték továbbá, hogy a valóságban a vállalat minden ténykedése egymással szembenálló emberek küzdelme. A vállalatokra is érvényes az *engelsi* mondás: „Azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza, és azt, ami kialakul, senki sem akarta.”³⁵

Minden részletre nem tudunk kitérni, így felidézni, a „terepen” hogyan észlelték és rögzítették a vezetők közötti konfliktusait. A helyszín a *Csepel Művek* trösztje. A tröszt pártbizottság első embere *Molnár Ernő*.³⁶ E pozíció KB tagsággal jár, a Budapesti Párt VB ülésein vagy tag, vagy állandó meghívott. A beszélgetés (interjú) során említésre kerül két, a tröszthöz tartozó gyár, a motorkerékpárgyár és a varrógépgyár. Történetünk jól szemlélteti, hogy realizálódott a gazdasági reform ezen a szinten. Idézik *Molnár Ernő* szavait: „az új mechanizmus politikai kérdés”. Majd *Molnár* így folytatja: „Nálunk KB-határozat volt arra, hogy a motorkerékpárgyárat és a varrógépgyárat be kell zárni. És ma? Termelnek, importhelyettesítők, exportőrök... A Nyers (Rezső) ott volt a taggyűlésen és ott, mindenki előtt leszúrt bennünket a motorkerékpár miatt. »Itt demagógia van, itt disznóság van! ... A gazdasági vezetés megette a pártot...« Elmentünk a Nyershez, és megmondtuk »Nyers elvtárs, te eljöttél hozzánk, most mi jöttünk hozzád! Téged félrevezettek.« A Nyers rögtön megmondta, hogy a Tervhivatalban kinek a jelentése alapján dön-

34. Uo.

35. Kemény István – Solt Ottilia: *Gazdasági vezetők*. I. m. 91.

36. *Molnár Ernő* (1922–1978) csepelen tanulta a szakmát; 1936-tól a KMP tagja; 1943-ban műhely főbizalmi, részt vett a fegyveres ellenállásban. 1945 után a Művekben dolgozott; 1948–49-ben a Művek pártbizottságának ifj. titkára; 1952–56 az MDP KV tagja; 1959. a III. ker. PB titkára; 1959–1970-ig a Csepel Művek MSZMP szerv. első titkára, az MSZMP KB tagja.

töttek úgy, hogy a motorkerékpárgyártás nem gazdaságos. Elementünk oda is. »Tudják fedezni a tartós fogyasztási cikkek behozatalát dollárból? Nem. Akkor megyünk a PB-hez.« Rögtön ott megegyeztünk, hogy a gyártást nem állítjuk le...»³⁷

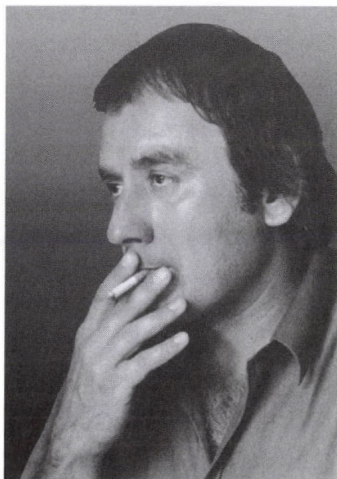
Remélem, a korábban idézett részletek – mindenekeelőtt a Max Weberről, Hajnal Istvánról írottak – érzékeltették Kemény István teoretikus vénáját, a szociológiai irodalomban való jártaságát. A gazdasági vezetők körében folytatott vizsgálat – ami- ben nem alábecsülendő *Solt Ottilia* szerepe – a koncepció, a hi- potézis, mindenekeelőtt Kemény István gondolkodásmódját idézte, akárcsak az összegzés. Ezen keresztül pedig rálátás nyílt empirikus kutatásai légkörére, érzékelhattuk módszertani isko- lázottságát. Az analitikus interjúi *példaértékűek*, akárcsak sze- gény-, és cigánykutatásai.

Minden „hivatali” tiltás ellenére ezért lett iskolateremtő. Ke- mény Istvánt – ha szamizdat kiadásban is –, hatvanadik szüle- tésnapján tanítványai köszöntötték.³⁸ Párizsból való hazatérése után a Medgyessy kormány idején Kossuth-díjat kapott, az ELTE Szociológiai Intézetében pedig a négytagú *Tanácsadó Testület* tagja lett.

37. Kemény István – Solt Ottilia: *Gazdasági vezetők*. I. m. 98.

38. *„Isten éltesen Pista!”* Szerk. Havas Gábor, Kenedi János, Kozó Gyula. Szamizdat kiadás.

■ PAPP ZSOLT ■ (1944–1992)



Papp Zsolt 1944-ben az ostrom idején született. Jóllehet az ott-hont adó családi fészek biztonságot nyújtott neki, ezen években

– mint látni fogjuk – korántsem volt a nyugalom szigete. Anyai nagyapja, dr. Dénes István 1889-ben született Szászvárosban. Ezen években ügyvédeskedik, a múltja azonban viharos. 1918-ban, az őszirózsás forradalom idején Tordán katonáskodott. A világot látott, több nyelven beszélő, vitézségi éremmel kitüntetett front-harcost, a polgárok a *Nemzeti Tanács* elnökévé választották. Az őszirózsás forradalmat követően Szászvároson ügyvédi irodát nyitott, a románok hatalomra kerülését követően az internálás elől Budapestre menekült. 1921-ben gr. Teleki Pál miniszterelnöksége idején megalakította a *Magyarországi Munkáspártot*, amelynek elnöke, s gr. Bethlen István miniszterelnöksége idején egyetlen képviselője. Élesen támadta a Bethlen kormányt, meg is kapta „büntetését”: 1926-ban a választásokon kibuktatták. Újra megnyitotta ügyvédi irodáját, s haláláig – 1963-ig folytatta ügyvédi praxisát.¹

1. Dénes István adatait lásd: *Magyar Politikai Lexikon 1914–1929*. Szerkesztette T. Boros László. Budapest, é. n., Európa Irodalmi és Nyomdai Rt. 89; *Magyar Életrajzi Lexikon I.* Szerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai, 365; Nyugdíjas éveiben több könyve jelent meg: Dénes István: *Harc a föld népéért*. Budapest, é.n., Légrády Nyomda kiadása; *A Magyarországi Földműves és Munkáspárt programjának alapelvei*. Budapest, 1940.

Papp Zsolt édesapja, dr. Papp László 1903-ban született. Tanulmányait a szegedi *Tudományegyetemen* végezte *történelem – régészet* szakon. Ezt követően Keszthelyen a Balaton múzeum munkatársa lett, 1937-től rendszeresen publikált.² Részt vett a Magyar Táj- és Népkutató Intézet és a budapesti tudományegyetem néprajzi intézete által vezetett, a népi jogélet feltárását célzó kutatásokban.³

Ezen munkássága és előmenetele szempontjából rendkívül sikeres években – szerencsétlen módon – állást vállalt a *Magyar Jogászegylet*ben. E markánsan jobboldali intézmény – hasonlóan a szakmai kamarákhoz – az ún. zsidótörvényeket követően nagy szerepet játszik azok „zsidótlánításában”.⁴ 1945 után – vélhetően ezen okból – figyelmen kívül hagyva érdemeit, nem engedték, hogy értelmiségi pályán maradjon, gyári munkásként kereste a kenyerét. Papp Zsolt gyermek- és kamaszkora erre az időre esik, s e történések mély nyomot hagynak benne.⁵

Édesapját 1962 után rehabilitálták, 1962-ben a *Janus Pannonius Múzeum* munkatársa, majd igazgatója lett. Ebben a minőségében kezdeményezte az 1526-os mohácsi csatának újraadását, teljes feltárását.⁶

2. *Hiteles helyek története és működése*. PPTE Történelmi Szemináriumának kiadványai. Budapest, 1933; *Kiskunhalas népi jogállapota*. Magyar Táj- és Nép könyvtár, 1941, 21; *Népi jogi élet*. Budapest, 1942, Magyarságtudományi Intézet.

3. Papp László. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. I. m.

4. 1938. május 22-én Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt kihirdetik a XV. t. c.-t, az ún. első zsidótörvényt. Ezt követi 1939. IV. t. c. az ún. II. zsidótörvény, gr. Teleki Pál miniszterelnöksége idején. 1941-ben Bárdossy László miniszterelnöksége alatt az ún. III. zsidótörvény (XV. t. c.); 1944. május 15-én Sztójay Döme miniszterelnöksége idején megkezdődik a zsidók gettóba szállítása; lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1994, Osiris, 392–395; a *Magyar Jogászegylet* militáns antiszemitizmusáról lásd Kovács M. Mária: *Közalkalmazottak 1938–1949. Létszám, összetétel, politika. Valóság*, 1982. 9. 41–54.

5. Gombár Csaba és Lengyel László szóbeli közlése.

6. dr. Papp László életrajzi adatai: *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. V. k. Főszerkesztő Markó László. 127. Lásd továbbá: A mohácsi csatahely kutatása (I–III. rész). *Műemlékvédelem*, 1960; A mohácsi csata halottai. *Orvostörténeti Közlemények*, 1962.

Papp Zsolt gyermekkoráról, iskolai előmeneteléről nincs adat. Ami bizonyos, a budai Toldy Ferenc gimnáziumban 1962-ben érettségizett, kitűnő eredménnyel. 1963 és 1968 között az *ELTE BTK filozófia-történelem* szakán tanult, majd kiváló eredménnyel diplomázott. 1968-ban elvégezte az *MSZMP Társadalomtudományi Intézetében* szociológus képzés céljából rendezett 1 éves tanfolyamot, amelyen az egyetemi diplomával rendelkezők – az egyetem hozzájárulásával – külön vizsgát követően szociológus diplomát kaptak. (A tanfolyamon egyébként szociológiatörténetet *Kulcsár Kálmán*, szociológiaelméletet *Ferge Zsuzsa*, módszertant *Szelényi Iván* egyetemi tanárok tanítottak. A tanfolyam vezetője *Huszár Tibor* volt). 1974-ben az *ELTE*-n a pszichológia szakot is elvégezte.

Első publikációi – már a hatvanas években – megjelentek a *Valóság* című folyóiratban. A *V. A. Jadov* professzorral 1969-ben a *Valóság* számára készített interjúja már jelzi sajátos kettős tudományos irányultságát, kettős azonosságtudatát, a filozófia és a szociológia iránti együttes vonzódását.⁷

A tanfolyam befejezését követően 1968-tól 1989-ig szociológusként dolgozott az *MSZMP Társadalomtudományi Intézetében*. 1971 és 1974 között a *Mannheimi Egyetem* meghívott kutatója, 1974-től az *ELTE Szociológiai Tanszékének* meghívott tanára volt, 1968-ban meghívott előadó a *Baseli Egyetemen*. 1988-

7. „Jadov elvtárs. Korábban filozófiával, közelebbről a történelmi materializmus bizonyos problémáival foglalkozott... Elmondaná, hogy személy szerint hogyan került kapcsolatba a szociológiával, és nyújtott-e a filozofikus alapállás – a jelzett szemlélet – valamilyen segítséget, elvi-módszertani inspirációt szociológus működésében?” – teszi fel a saját munkássága szempontjából is kiemelkedően fontos kérdést Papp Zsolt. Papp Zsolt: *Szociológia és valóság. Interjú V. A. Jadov professzorral. Valóság*, 1969. 10. 38–44. J. A. Jadov professzor 1969-ben – ezt Papp Zsolt bevezetőjével jelzi – az *SZTA Konkrét Szociológiai Kutatásokkal foglalkozó Intézetének* osztályvezetője, később a Szovjetunióban a szociológia pozíciója megerősödik, megalakul a *SZU Szociológiai Intézete*, melynek igazgatója lesz. Pályáját – még Leningrádban – filozófusként kezdi. Sokszor megfordult Magyarországon.

tól a *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztőbizottságának tagja. 1989-ben a budapesti közgazdaságtudományi egyetem filozófiai tanszékének docense, ugyanebben az évben a Magyar Televízió Tudósklubjának műsorvezetője lett.

Miután könyvünk a magyar szociológia történetéről szól, fókuszáljunk Papp Zsolt szociológiai munkásságára. Könyvei mind legalább egy évtizedes késéssel jelentek meg. A kései megjelenést nem valamilyen hivatalos cenzúra magyarázza; saját maga tartotta vissza őket, mert – állandó szorongása miatt – nem volt biztos kiérleltségükben, színvonalukban.

Három legismertebb könyve közül az első a *Kormetszetek* címet viseli.⁸ Ez az esszéket mintha mindkét tudománynak háttat fordítana: jelképes, hogy a szerző példaként *Krúdy Gyulát* és *Márai Sándort* idézi. Igen, mintha *Szindbád* baktatna jelképesen megrajzolt sikátorokban, vagy egy *kassai polgár* kémlelné hősei útját. Az utazó az olaszországi kábulatban azonban – Mihály fedőnéven – maga *Papp Zsolt*. Mit is kerestek volna a magyar irodalom jelesei, illetve az említett írói példaképek hősei a *PCI* (*Partito Communist Italiano*) irodájában, ahová Papp Zsolt képzeletében eljutnak, vagy miért perlekedtek volna a *fogyasztói társadalom* – itt még csak sejtetett – stigmáival? S a barangolásban feltűnnek további alkotók (példák, netán példaképek), Cs. Szabó László és *Walter Benjamin* is.

E sajtóosan szépirodalmi kerengő nyilvánvalóan Papp Zsolt írói nosztalgiáját idézi, csak *Walter Benjamin* vezet át bennünket a filozófia, a szociológia világába.⁹ A kötet jellemző vonása mindazonáltal a *politikai* tájékozódás igénye, a társadalmi folyamatok politológusként való értelmezése. A *Bevezetésben* programot ad.

8. Papp Zsolt: *Kormetszetek*. Budapest, 1988, Kossuth.

9. *Walter Benjamin* (1892–1940) a harmincas évek német filozófiájának jelentős – tragikusan elhunyt – alakja. Fő művét: *Angelus Novus* a Helikon Könyvkiadó adta ki 1980-ban. Papp Zsoltra érzékelhetően nagy hatást gyakorolt, az általa említett árkádok *Walter Benjamin* Passzázs-ait (fedett folyosó utcákat) idézik. Papp Zsolt: Fiesole, fél négy. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 163–171.

Ebből kitetszik, hogy a hatvanas-, hetvenes-, nyolcvanas évek váltásainak, változásainak elemzésére vállalkozik. Kérdés, hogy az évtizedek valóban korszakhatárok-e? Papp annak tekinti azokat, s meggyőzően elemzi az elválasztó és összekötő okokat.

Bevezetőül mindjárt egy jelentős kötetről, a *Lukács György ifjúkori művei 1902–1918* címen megjelent könyvről elmélkedik.¹⁰ A megközelítés eredeti. Nem ismerteti vagy recenzálja a művet, hanem megkísérli a szövegen belül való helyezkedést, belülről be-



Bibó István

széltetni „Lukácsot, a huszonévest”.¹¹ Nem több ez az írás, mint a pályája kezdetén álló – később világhírű – filozófus néhány oldalon való bemutatása. Papp Zsolt lényeglátó- és tömörítő képessége, íráskultúrája már itt felvillan.¹²

Kicsit hosszabb ideig érdemes megállnunk a „*Jegyzetek Bibó István írásairól*” című esszénél, mert itt nemcsak értőn kalauzol bennünket a bibói életműben, de saját világlátásának értelmezéséhez is kulcsot ad.¹³

Papp Zsolt ismertetésében jó érzékkel emeli ki, hogy a *kelet-európai* régióba sorolódott Magyarország számára a 19. századi reformkor a remény pillanata. Ekkor Bibó szavaival „egy minden eddigénél nagyobb méretű és függetlenebb értelmiségi kultúra

10. Papp Zsolt: A végzet szeretete, avagy az intenció keresése. Lukács György ifjúkori művek. Magvető, 1977. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 11.

11. Uo.

12. Uo.

13. Papp Zsolt: Társadalmelemzés és politika. *Jegyzetek Bibó István írásairól*. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 32–57.

körvonalai alakulnak ki, és egy pillanatilag úgy látszik, hogy sikerül a köznemesség egy részének, a polgárságnak és egy modern, szabadelvű értelmiségnek az együttműködését és szolidaritását létrehozni az idegen királlyal és a nagybirtokos főnemességgel szemben.”¹⁴ A forradalom bukása és a nemzetiségek feltámadása azonban maga után vonja az ország felbomlásának lehetőségét. Ennek egyik következménye, írja Bibó, „hogy az elszegényedett köznemesség az igazgatási, értelmiségi feladatkörre húzódott, s ezzel az értelmiségi fejlődést még inkább hozzákötötte egy védekezésben lévő társadalmi hatalmi szervezethez.”¹⁵

Az ellenforradalom éveiben semmit sem változnak a társadalom megmerevedett erői. „Szerencsétlen, ferde, kóros fejlődésű ország”. Ezt mondja Bibó, s ezt az állítást tovább részletezi az „Eltorzult alkat és politikai kultúra” minősítésben: kialakul a „hamis realisták”, s a „túlfeszített lényeglátók”, azaz „igazabb”, de nem az „igazibb” magyarok. Az előbbihez sorolja – többek között – Deák Ferencet, a két Andrássyt, Apponyi Albertet, Tisza Istvánt, Szekffy Gyulát, az utóbbihoz az emigráns Kossuth követőit, Táncsics Mihályt, Vajda Jánost, Tolnai Lajost, Ady Endrét és Szabó Dezsőt.¹⁶

Papp Zsolt törekvése, hogy az idézett címszavak alapján összefoglalja Bibó nézeteit, alapvetően sikerült. Azon persze el lehet gondolkodnunk, hogy a kiegyezés egyértelműen negatív megítélése csak ennyi kritikát érdemel-e, akár csak az idézett nevek sora, ahol Ady Endre és Szabó Dezső például egy „oldalra” kerül; de a Bibó-i történelemlátást, a magyar társadalomfejlődéssel kapcsolatos eredeti nézeteit, Papp néhány oldalon kiválóan összegzi.

Papp Zsolt társadalom- és szerepértelmezésének megértése szempontjából fontos, hogy Bibó személyében *példát* fedezett

14. Papp Zsolt: Társadalomelemzés és politika. Jegyzetek Bibó István írásairól. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 39.

15. Uo.

16. Papp Zsolt: Társadalomelemzés és politika. Jegyzetek Bibó István írásairól. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 44–47.

fel, mely követésre érdemes. Legalább két értelemben. Egyrészt eligazító számára Bibó István azon tézise, hogy „nem tesz jót az emberi alkatnak, ha a valóságot hamisan definiálják”, s az emberek meg elkezdenek úgy viselkedni, amilyen a definíció. Papp Zsolt számára ez a kérdések kérdése volt: a konszolidált *Kádár rendszerben*, különösen egy pártintézményben ezzel a veszedelemmel a szuverenitására vigyázó értelmiségi állandóan *csapdahelyzetként* szembesült. Másképp fogalmazva, munkáját tisztességgel el kellett végeznie, de a *teoretikus állítás igazságra való törekvést követelt*.

Másrészt a Bibó-i esszéstílus, az érvelés Bibó által képviselt formája is vonzotta. A lábjegyzetek, citátumok mögötti rejtőzéssel ellentétben az esszében *ezt* a lehetséges kifejezési formát kereste.

Persze sajátos stílusjegyekkel, de e kifejezési módot érzékelhetően gyakorolja. Mit értek saját(os) stílusjegyen? A „láttatást”, a képek társítását, egy „nem olcsón” megtalált olvasmányosságot, amit az életképeiben szinte a tökéletességig fejleszt. De itt még – s ez a nehezebb – ötvözi a két műfajt. Ennek egyik példája az *„Auszttria vagy a sarkok legömbölyítése”* című írása.¹⁷

„Jó hogy – kezdi finom ironiával –, »egyedül itt« megőriztek egy diplomáját, amelyen még működik a gótikus zár. Jó, hogy »egyedül itt« megőriztek egy biedermeier temetőt, váratlanul szolid sírkövekkel. Jó, hogy van »eredetiben megőrzött« reneszánsz orgonájuk. Jó, hogy megőrzés...”¹⁸

S tolla alatt megelevenedik az útikönyvek *Bécse*, háttértörténetekkel felgazdagítva. A gótikus Bécs, a barokk-, a copf-, a klasszicista-, a rokokó Bécs. Papp szavaival: „fiatalok által legömbölyítve”. *„Egységben a főirányok”*.

„Te! – mondja idegesen – két éve kint dolgozó barátom... Ezek itt mindent legömbölyítenek! Ebben az országban lecsiszoltak a sarkok! ... Csak semmi purifikátorság. Kreiskyvel el-

17. Papp Zsolt: Auszttria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 172–192.

18. Papp Zsolt: Auszttria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 172.

ment az utolsó szocialista is. Maradtak az érdekuhatolózó és érdekuhító pártemberek és technokraták. 1984. Nézd meg a szeptemberben összehozott új kormányt. Élvezi az itteni tőke bizalmát. Nem élvezi Amerika ellenszenvét. A szocialisták népszerűsége még ugrott is, felfelé. Mi kell több.”¹⁹

A szubkultúrák világában is tájékozódik. Nem elégíti ki a felszín, a »legömbölyített felületek«. Barátjával elhatározzák, „alábuknak”. Mi érdekli Zsoltot? „Érzelmek, indulatok? – mondom barátomnak – Leszakadók, kutyák, szakadtak? Öklét rázó csöves falanx?

– Vagy másutt vannak, vagy bedolgozták őket – tárja szét kezét. – Vagy sose voltak. Ez Ausztria. – Bedolgozták őket? – kérdem. – Én ezzel nem foglalkozom, mondja, csak messziről látom, hogy itt a felnövő tizenévest fél tucat párt és pár száz szervezet ifjúsági részlege rohanja meg, mielőtt feleszmélne. Ezek valahogy idejekorán felzabálják és a középre húzzák, középre kristályosítják a tizenéves kor centrifugális erőit... Nem lehet leszakadni.”²⁰

1984-ben még Ausztriában tartózkodott, amikor megtapasztalta: itt sem gömbölyű minden felület, vagy ha az, újabb gyűrődések keletkezhetnek, új konfliktusok, amelyeket nem oldott fel, legalábbis azonnal, és automatikusan az osztrák politológusok által egyébként joggal méltatott szociális partnerség.

Papp Zsolt két példát említ cikke záró részében. A Duna menti Hainburgnál kivágni készülnek egy őshonos ártéri erdőséget. Gát készül. Az „egyesült zöldek” heteken át kint roszkolnak a hóban, hogy megvédjék a fákat a betontól. A kormány decemberben rendőröket és csendőröket küld az erdőbe, összetűzés, több sebesült a környezetvédők között. Általános megdöbbenés. *Ilyen eset még nem volt...*

Következtetései több szálon és messze futnak. Az egyik kérdés: „Vajon a zöldek jelentkezése megváltoztatja-e Ausztria po-

19. Papp Zsolt: Ausztria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 176.

20. Papp Zsolt: Ausztria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 178–179.

litikai térképét? Nyugtalankodás és bizonytalanság valamennyi pártnál. A közvélemény-kutatások szerint a lakosság több mint harminc százaléka *ma* egy választáson a zöldekre adná szavazatát. A jóléti polgár kimozdult csigaházából – írja a sajtó –, és szimpatikusnak találja a zöldeket. A következő parlamenti választásokon a 183 helyből 15–20 hely biztos a zöldeké lesz, írják az elemzések, és az is biztosra vehető, hogy vége előtt áll a hagyományos osztrák hárompárti rendszer. Le fognak csúszni a liberálisok, veszteni fognak a szocialisták (hírek szerint több ezer szocialista visszaküldte tagkönyvét...)”²¹

„És itt a másik kérdés. Képes-e a meglevő párt- és parlamenti rendszer megakadályozni, hogy a *népi kezdeményezésekkel induló* és törvényhatározatokba torkolló *népszavazás* eszméje – amely tehát kikerüli a pártokat, a parlamentet, az érdekegyeztető szervezeteket – mind nagyobb és nagyobb népszerűségre tegyen szert. Ez ugyanis letérés lenne az »osztrák útról«.”²²

„Hatalmas lakópalotákat találok – írja, amelyek *ötvözet*ei különböző korok művészeti irányzatainak. Egy szuszra minden: a homlokzat reneszánsz, az oldalszárnyak klasszicisták, a földszint rusztikus, a falfestés korai firenzei. S ó, bécsi romantika, ó, Operaház!”²³

„Sorolom a címszavakat, így sorjáznak: megőrzés, átmentés, ötvözés, közvetítés, keveredés, egyesítés, legömbölyítés. Keresem a kulcsszót – stíluseklektika? Vagy inkább stílusdemokrácia? Alkotások, amelyek visszanézve mentegetőznek és visszavisszarendeződve állnak elő újként? A kontrasztok egymáshoz szelidítéseként? Ausztria, házasodj. Itt sikerült a négyszög körösítése – mondja Ember Mária. Telitalálat a megfogalmazás. Ám hozzáteszek ehhez egy jelzőt... Egy kicsit substanzlos ez az elkörösítés. Egy kicsit elködösítő...”²⁴

21. Papp Zsolt: Ausztria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 191.

22. Papp Zsolt: Ausztria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 192.

23. Papp Zsolt: Ausztria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 175.

24. Papp Zsolt: Ausztria vagy a sarkok legömbölyítése. In uő: *Kormetszetek*. I. m. 176.

S most időben visszalépünk 1979-ben írt fundamentális munkájához „A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig” címet viselő opushoz. (Alcím: „Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetében”). A sorrend felcserélése önkényes, magyarázatra szorul. E tömör, szigorúan tudományos monográfiát a kandidátusi cím elnyerése céljából írta, összhangban az akadémiai elvárásokkal. Kvalitásai e műben is érvényesülnek, de munkássága teljes megértéséhez rendkívül fontos, hogy – amint láthattuk –, az esszé műfajában *szellemisége szabadabban szárnyal*.

Annak igénye nélkül, hogy ezen enciklopédikus igénnyel megírt nagy terjedelmű művet érdemben elemeznénk, néhány olyan jellemzőjét kívánjuk kiemelni, amelynek alapján könyvünkben Papp Zsolt helyének kijelölése kísérelhető meg a magyar szociológia történetében.

Az első kérdés, ami Papp Zsolt korábban idézett szövegeiben – különösen a Jadov professzorral való beszélgetésében – már megfogalmazódott: kötődése a filozófiához és a szociológiához. Másképp fogalmazva: *filozófusnak* vagy (és) *szociológusnak* tartotta magát, vagy megőrizte e *kettős identitását*, időben elhatárolható *folyamatként kezelve a kettősséget*?

E könyve arról tanúskodik – a cím és a tartalom is ezt dokumentálja –, hogy folyamatról van szó, amely esetében azzal az *előnnyel* járt, hogy megőrizte a filozófiában való jártasság minden előnyét, s lett az egyik legműveltebb magyar szociológus. *Szociotörténész*, mondhatnám, ha életképeit, portréit nem gazdagítaná szociológusi-szociográfiai látásmódja, kultúrája.

A német filozófia bemutatását jellemzően így indítja: „Ez a dolgozat szociológiatörténeti olvasmányként íródik. A következőkben – röviden – mégis filozófiatörténeti elemzésekbe bonyolódunk. Célunkat, hogy a huszas évek válságát kifejeződő nyelvezeteket, ezek átrétegződését, valamint mögöttes társada-

lompolitikai implikációikat illusztráljuk, a filozófiai és a szociológiai ábrázolás összehasonlításával tartjuk megvalósíthatónak.”²⁵

A szöveg, ahogy Papp Zsolt a könyv címében előlegezi: a „Válság filozófiájától” indítja a történetet, e hagyomány legnagyobbjaival, „mindenekelőtt Heideggerrel, a nagy nyelverteremtővel kezd. „Heidegger sajátyszerűsége és folytathatatlansága »mind-össze« abban rejlik, hogy... betessékeli a frakticitást, a tényszerűséget és a nyomorúságot az elvont gondolkodás területére úgy, hogy elvontsága »álfilozófiai konkrétság«: *nem az ember konkrét helyzetétől elvonatkoztató értékörzés, hanem a konkrét helyzet elértéktelenedésének kifejezése más szavakkal, egy kozmikus szótárral...*”²⁶

Heidegger filozófiája – Papp Zsolt olvasatában – „az ad absurdum vitt elidegenedésfilozófia. Ember és világ összemérhetetlenségét – a társadalmi cselekvés, a tudományos reflexió, az emberi személyiség eldologiasultságát és kiüresítettségét – olyan pontig feszíti, ahonnan semmiféle »megoldás« vagy »viszsaút« nem kínálkozik. Az ember – az »egyáltalában« vett ember – kiemelésével keres kiutat a léthez, ám az »egyáltalában« vett embere egy feloldhatatlan ambivalencia előtt találja magát: ha kilép önmagából, eldologiasul vagy manipulálják. A kiút – befelé vezet. Ám az így talált szubjektivitás sem más, mint személytelenség, uniformizáltság és kiüresítettség.”²⁷

Ezt követően áttekinti az előzményeket: Kierkegaardtól Diltheyig, külön szólva Husserlről. Különösen az utóbbi hatását tartja fontosnak Heideggerre. Husserlnél találkozunk kifejtve a fenomenológiai redukcióval, az ember „természetes beállítottságának” elvetésével. Mert Heidegger – írja Papp Zsolt – „ontológiája felépítésénél egyetért Husserlrel az első (a természettudo-

25. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. Budapest, 1980, Kossuth, 63.

26. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. I. m. 65.

27. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. I. m. 65–66.

mányos világszemlélet – H. T.) kizárásában, de – kiinduló pozícióként fenntartja az emberi ittlétet, a mindennapiságot.”²⁸

Papp elemzésében kimutatja, hogy „a fenomenológiai redukció” (azaz „a tudat szerkezetének feltárása” és eljutás „a transzcendentális cogitáchoz”) után fellelhető „maradék” három mozzanatban ragadható meg. „A tiszta énben (cogito), az intencionalitásban, azaz a tárgyi irányultságban (cogitatio) és a tárgyi szférában, amely csupán mint fenomén jelentkezik a tudattól konstituálva a lényeglátás egyedi aktusaiban (cogitatum).”²⁹ „A »világbanlét« mint ontikus alapállapot pedig a Dasein mindennapiságában nyugszik.”³⁰

Heidegger szuverén s magabiztos ismertetése nem előzmények nélküli a magyar filozófiában. Mátrai László már 1947-ben jelzést ad az egzisztencializmus térhódításáról,³¹ de ő és Lukács György elsősorban Sartre-ra koncentrált,³² s bármily jelentős is a francia filozófus életműve, Heidegger „csontkemény gondolatainak”, ő „egy felpuhított” változatát képviseli. Tordai Zádor Márkus Györggyel közösen írt könyvében is egy külön fejezetet szentel az egzisztencializmusnak³³, Papp Zsolt összefoglalása azonban ezen témakörben is kitűnik tömörségével.

S e pozitív jelzők kiterjeszthetők Max Scheler és Karl Mannheim bemutatására is, mert a róluk írt fejezet céltudatosan viszi át a könyv gondolati vonalát a szociológia felé. Papp Zsolt választása céltudatos. Olyan két gondolkodót választott, akik vagy még két lábon a filozófiában állva – mint Max Scheler – foglalkoztak a szo-

28. Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. I. m. 74–75.

29. Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. I. m. 75.

30. Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. I. m. 85.

31. Sartre, Jean-Paul: *Egzisztencializmus*. Mátrai László tanulmányával. Budapest, 1947, Studio.

32. Lukács György egy Svájcban 1947-ben rendezett nemzetközi kongresszuson bírálta az egzisztencializmust, s különösen Jean Paul Sartre-t.

33. Márkus György – Tordai Zádor: *Irányzatok a mai polgári filozófiában*. Budapest, 1964, Gondolat.

ciológiával, vagy a filozófiából indultak, de inkább már a *szociológia*, közelebbről a *tudásszociológia* klasszikusaként ismerjük őket.

A könyv zárófejezete a „*Szociológia általános térhódítása*” címet viseli. „Megérkeztünk” a szociológiához, másképp fogalmazva Papp Zsolt megtalálta a maga szociológusi szerepét, kialakította a maga identitását. A szerző egyébként hű önmagához: az *ország*, ahol e folyamatot bemutatja – az akkori status quo-nak megfelelően – „Nyugat-Németország”; az *idő* a századközep. Ami elsődlegesen foglalkoztatja, „a *konszenzus gazdaság és társadalomtörténete*”.

Papp Zsolt a konszenzust a „*mélyszerkezetekig*” lehatolón tartja értelmezhetőnek. Úgy véli, hogy „a megegyezés és egyetértés kifejezésnek csak olyan cselekvés-terek vonatkozásában van értelme, ahol a résztvevők eredendően nem értenek egyet. Ott, ahol a konszenzus – közmegegyezés, közös beleegyezés – forog fenn, egyúttal nem általánosítható, ezzel szemben ellentétes, egymást esetleg kizáró partikuláris érdekek vannak jelen... A konszenzus így minden oldalú kompromisszumok – el nem hanyagolhatóan – érdekidisparitások elfedése útján jön létre...”³⁴

E „mélyszerkezetben” kialakított megegyezést néhány kérdésben *konkretizálja* a szerző. „Hogyan sikerült az osztálytársadalom körülményei között megteremteni azt a legnagyobb közös nevezőt, amelynek uralomlegitimáló ereje van? Hogyan sikerült elérni – s aztán: milyen következmények árán –, hogy megoldják az osztálytársadalmak alapproblémáját; azt, hogy a megtermelt javak és szükségletkielégítési esélyek, másfelől a politikai-rendelkezési illetékességek továbbra is *egyenlőtlen* elosztását egy legitim, tehát széleskörűen jóváhagyott uralmi rend keretei között integrálják? Hogy van az, hogy a materiális privilegizáltság és a politikai kompetencia rendületlenül fennálló társadalmi aszimmetriái ellenére az adott társadalmi rendszer – esetünk-

34. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. I. m. 207.

ben a nyugatnémet – viszonylag nagymérvű társadalmi lojalitást élvez?”³⁵ E kérdéseket részletezi és a választási eredményeket is elemezve kiterjeszti Portugáliára, Spanyolországra, Angliára is. Elemzései már a politológia területére is átvezetnek.

A szociológia szemléletváltását bemutató fejezet azonban *egyértelműen* a szociológia illetékességi területe. A második világháborút követően – a német emigrációnak az Egyesült Államokból való visszatérése után – végbemegy a „nagy vitalitású áttérés az angolszász szociológia oldalára. A visszaintegrált Weber és Theodor Geiger jóvoltából megszületnek a kiegyenlítődség, összeférhetőség és összemérhetőség dimenzióiba betálatlalt társadalomképek. Az antagonizmusok és meg nem felelések olvasztótégelybe kerülnek, a társadalmi ingerküszöb alá szorulnak. Az amerikanizált fejlődésnek »kitett« társadalom a *szociális minőségeket egyetlen mennyiségi kontinuummá feloldó empirikus dimenzió-elemzés megbízható alanyaként működik*. Schellsky – Warner és Marshall mintájára – előállítja a nyugatnémet életforma rétegeket és kifejti a nivellált közeposztály-társadalom ideológiáját.”³⁶

Papp Zsolt értelmezi és részletezi – jóllehet ez nem saját te-repe –, hogy „*az empirikus dimenzió analízis, amely konfliktus helyett a versengés, a szociális szakadék helyett a szociális kontinuum képleteit olvassa le a valóságról, a maga keretei között teret biztosít bizonyos típusú társadalmi feszültségek bemutatására. Az a körülmény, hogy egyes egyéneknek magasabb, másoknak alacsonyabb a státus-kikristályosítotttsági foka, továbbá, hogy azonos konformitáskészültségekkel eltérő realizálási esélyek járnak együtt, s hogy végül mindez relatív deprivációhoz és státus-inkonzisztenciához vezet, elvitathatatlanul tükröz valós társadalmi különbségeket és feszítőerőket.*”³⁷

A társadalmi jelenségek, tények mérhetőségi szempontjából továbbá fontos szerepet játszanak azok az eljárások, folyama-

35. Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. I. m. 207–208.

36. Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. I. m. 221.

37. Papp Zsolt: A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. I. m. 239.

tok, amelyek révén a célokra és a valóságra vonatkozó ismeretek előállnak, igazolódnak, vagy megcáfoltatnak. Értelmezve a „kritikai racionalizmus” viszonyát a szociotechnikához, eljut a „társadalomkutató” tudományok – így a szociológia – társadalmi funkciójának, ideologikus lehetőségeinek és tudományos hatékonyságának megítéléséhez.

Véleménye szerint ennek folyamatában „perdöntő és klasszifikáló szerepet játszhat, hogy a szociológus a valóság kutatásába milyen mértékben vonja be azokat a célokat, értékeket, eszményeket, amelyekben a fennálló viszonyok tudatosítása és változtatásuk társadalmi óhaja kifejeződik.”³⁸ Ez azt is jelenti, hogy a „társadalom irányítása, s éppígy valamennyi állampolgára az adott társadalmi állapotokat valamin szakadatlanul méri, valamivel összehasonlítja, valamihez viszonyítja.”³⁹ Jóllehet ez alkalommal *nem* határozza meg mit ért a társadalom irányításán, s legfőképpen melyik az a testület, szervezet, amelyik irányít, de az pontosan értelmezhető, hogy ilyen adottságok mellett „az ideologikus értékek és célok... nem ködképek, nem fikciók, hanem létező társadalmi elkülönülések és elvárások megtestesítői, gyakran konfliktusok »kihordására« szolgáló objektivációs formák. Más szóval – írja Papp Zsolt – *tények*, amelyek legalább olyan »kemények« lehetnek, mint egy statisztikai leíró index. Éppen ezért kutatási objektumokká válhatnak, tudományos elemzést érdemelnek.”⁴⁰

A fent említett helyzet – Papp véleménye szerint – meghatározott, pontosan körülírható szerephez juttatja a szociológiát. „Olyan szerephez, amelyben a társadalmi célokra, értékekre és döntésekre vonatkozó megismerő funkciója háttérbe szorul, és funkciója kimerül abban, hogy a társadalmilag adott célokhoz minél hatékonyabb kivitelező eszközöket és technikát keressen. E funkciót nevezik... hagyományosan szociotechnikai funkciónak.”⁴¹

38. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. I. m. 255.

39. Uo.

40. Uo.

41. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. I. m. 256–257.

Papp Zsolt szerint „a szociotechnika funkciója kettős. Szükségszerű velejárója: az »alkalmazotti« sorba került szociológia egyfelől a módszertan és a tudományelmélet ideológiailag lát-szólag semleges formalizmusába bújtatja saját rezignációját, másfelől – az absztrakt elmélet síkjára csapva át – mintegy »át-költi« a valóságot, annak pszichologizálásába vagy kibernetizálásába fojtva önnön (felismert) tehetetlenségét. A gyakorlatban működő instrumentalista szociológiát pedig továbbra is működésben tartja az a *hit*, hogy a bővített újratermeléstől a politikai részvétel kialakításán keresztül egészen a szexualitásig *jó technika*val minden megoldható.”⁴²

A frankfurti iskola több képviselője – mindenekelőtt Adorno és Horkheimer – az „eszközök és technikák” csodaszerként való bemutatását, az ily módon kialakuló *szcientizmust* (vagy más-képp fogalmazva: a természettudományok módszerének túlzott és egyoldalú kiterjesztését a társadalomtudományokra – H. T.) toll- és kardhegyre tűzték.⁴³

Itt elvágjuk Papp Zsolt okfejtésének fonalát. Könyvünk reméljük, ennyit elbír. A további fejezetek sem érdektelenek, de a redukció elkerülhetetlen.

Egy – az életműve „besorolása” szempontjából fontos – kérdésre azonban vissza kell térnünk. „*A válság filozófiájától a »konszenzus« szociológiájáig*” című műve alapján úgy tűnik, hogy maga is „megérkezett” a szociológiához, kialakult szociológusi önazonossága. Az értekezést 1979-ben írta, könyv formájában 1980-ban jelent meg. A könyvet *Hétköznapiak és filozófiák* című, magyarul 1981-ben publikált kötete követte.⁴⁴ Ebben – mintegy előlegezve az 1988-ban írt „*Kormetszetek*” című kötetét – azt a bravúrt hajtja végre, hogy egyrészt lazán, könnyedén, mintegy „táncclépésben” és színvonalbeli engedmény nélkül beszél zömmel ugyanazon szerzőkről, akiket értekezésében bemutatott,

42. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a »konszenzus« szociológiájáig*. I. m. 257.

43. Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a »konszenzus« szociológiájáig*. I. m. 258.

44. Papp Zsolt: *Hétköznapiak és filozófiák*. Budapest, 1981, Kossuth.

másrészt a „Filozófia” című fejezetben filozófusként mutatja be őket. Csak a címeket idézve: „A fiatal Lukács – avagy a Végcél; A fiatal Horkheimer, avagy az Individualitás; Herbert Marcuse – avagy a Megtagadás; Karl Mannheim – avagy a Lebegés; Jürgen Habermas – avagy a Felvilágosítás; Talcott Parsons – avagy Herbert Marcuse? Ideológia – vagy lojalitás-biztosítás?; Végül: elidegenedés – vagy azonosulási válság?”⁴⁵

Szinte észrevétlenül – hisz a szerzők, akiket idéz, nagyrészt ugyanazok –, visszatér a filozófiához. De a visszaváltás végig-gondolt, s nemcsak az idézett szerzők okán. Papp Zsolt vállaltan filozófusnak és szociológusnak is tartotta magát, élete utolsó éveiben mindkét tárgyat kiválóan tanította.

Zárjuk ezt a fejezetet egy, a humorát, életszeretetét, szöveg-értelmezését egyaránt tanúsító idézettel: „Ha valaki ötven évvel ezelőtt felnyúlt a könyvtár »filozófia« címszavas polcára, talá-lomra levett egy kötetet, felütötte, benne – némi önkénnyel, ám jellegzetes módon – körülbelül a következőt találta: »Mi a lét?; Mi indokolja a lét értelme utáni kérdés szükségességét?; Ki ille-tékes e kérdés megfogalmazásában?; Ki az az ember, aki a létkér-dést egyáltalán felteheti?; A lét értelme után kérdezve beszélhet-e másról, mint saját elesettségéről és kiszolgáltatottságáról?»

És így tovább. Ha tetszik: gondolati dráma, élménydús re-ménytelenség. Most csapjunk fel egy *mai* kötetet, amelyet az *elmúlt évek* »polgári filozófiáját« tartalmazó polcra leemeltünk. Némi önkénnyel, mégis jellegzetes módon, például ilyesmit ta-lálunk benne:

»Hányadik padban ült Herbert Marcuse az iskolában?; Előtte vagy mögötte ült a kis Adorno?; Valóban Freud unokahúga adta-é kezébe először Arthur Schnitzler megvilágosító munká-it?; Az első szerelem levelezésanyagának mely passzusain sejlik fel a későbbi zsenialitás stigmája?; Felbukkant-é Max Scheler in-

45. Papp Zsolt: *Hétköznapi és filozófiák*. I. m. 101–277.

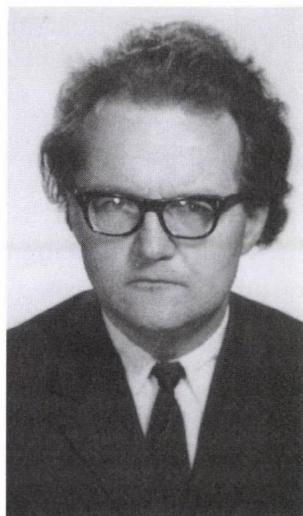
tim filozófus-délutánjain?; Mikor váltott először görbe tekintetet a fiatal Lukács Györggyel?»

És így tovább. Ha tetszik: életes dramonella. Ott – a húszas évek – létgond. Itt – hetvenes évek – életrajz-nagyipar.”⁴⁶

Természetesen Papp Zsolt is tudja, a példák túlzók, kiragadottak. Ez esetben nem is szolgáltak más célt, mint hogy a komoly tanulmányok „árnyékában” felvillantsanak valamit lényeglátását tükröző humorából.

46. Papp Zsolt: *Hétköznapiak és filozófiák*. I. m. 247.

■ ANDORKA RUDOLF ■
(1931–1997)



Jeles családból származik. Édesapja, Andorka Rudolf Rezső az 1918-as őszi forradalomban szerepet vállalt, majd a történelmi határok védelmében, Stromfeld Aurél oldalán 1919-ben a Vörös Hadseregben is fegyverrel harcolt. A forradalmakat követően, mint Ludovikát végzett katonatiszt védelmet élvezett. Horthy is bizalommal viseltetett irányában, erről tanúskodik, hogy a harmincas években már több országban tevékenykedik katonai attaséként; 1937–38-ban a VKF 2. (a katonai kémelhárítás) vezetője. Vezérőrnaggyá léptetik elő, és kinevezik madridi nagykövetnek. *Teleki Pál* öngyilkosságát követően – 1941. április 3-a után – azonban lemond, nyugdíjaztatja magát.

Új fejezet kezdődik a család életében: a kinyilvánítottan antisziszta, kormánypárti politikus *ellenzéki* oldalra kerül; a németellenes *Magyar Nemzet* cikkírója lesz. Az ország német megszállásának éjszakáján a Gestapo letartóztatja, majd *Mauthausen*be hurcolják, ahonnan súlyos betegen tér vissza.¹ 1949-ben az ÁVH tartóztatja le, internálják; a *Nagy Imre* kormány idején, 1954-ben szabadul. 1956 decemberében a Legfelsőbb Bíróság perújrafelvétel keretében felmenti. Elhúzódó hosszú betegség után hal meg.

1. A madridi nagykövetségtől *Mauthausenig*. *Andorka Rudolf naplója*. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Lőrincz Zsuzsa. Budapest, 1979, Kossuth.

Fia – (ifj.) Andorka Rudolf – ifjúsága ennek következtében hanyatott. Iskoláit ugyan – jó tanuló lévén – sikerrel kezdi meg, de a politika közbelép: 1951-ben kitelepítik. Az 1956-os forradalomnak tanúja, de nem résztvevője. A BM II 5/f alosztálya 1957-ben izgatás bűntette miatt dossziét nyit róla. 1959-ben ugyanezen alosztály – bejelentés alapján – nyilvántartja: *dr. Andorka Rudolf és társai* 1959-ben rendszeres összejöveteleken politikai vitákat folytatnak és a le-tartóztatottak számára gyűjtést szerveznek. 1959. február 27-én *iz-gatás* címén eljárást indítanak ellene, a bíróság, „összeesküvésben való részvételben” bűnösnek mondja ki, s 5 hónapi börtönre ítéli.²

Ezt követően csak fizikai munkásként tud elhelyezkedni, de 1960-tól a konszolidációs politika első fázisa lehetővé teszi, hogy a budapesti egyetem jogi karának esti tagozatán tanuljon; itt diplomázik. Mivel családos, dolgozni kényszerül, a *Kohó- és Gépipari Minisztérium* fordítóirodáján helyezkedik el. 1962-ben a *KSH Könyvtárába* kerül. Nyelvtudása legendás: angolul, franciául, németül, lengyelül ír, olvas. 1963–70-ig a *KSH Népe sség tudomá nyi Kutató Intézetének* tudományos munkatársa; 1976–1987 a *Társadalomstatiztikai Főosztályán* a *Társadalmi mobilitás és élet-mód-kutatási osztály* vezetője.

A *Valóságban*, a *Statiztikai Szemlében*, a *Demográfia*ban 1962-től folyamatosan jelennek meg – kezdetben a matematikai és statiztikai módszerek alkalmazásával kapcsolatban, a demográfia témakörében publikációi. *Társadalmi mobilitásunk tendenciái és jelentősége* című publikációja 1982-es keltezésű. Az írást a *Valóságban* jelentette meg. A folyóirat szerkesztői – érzékelvén annak újszerűségét, s mondanivalójának súlyát – a folyóirat elején, első cikként közölték.³

Népmesei elemmel indítja írását, előkészítve az átváltást a társadalmi realitás prózai hangjára. „A társadalmi mobilitás szá-

2. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára NOIJ névmutató kardonok O-10847 Kivonat 1–5.

3. Andorka Rudolf: *Társadalmi mobilitásunk tendenciái és jelentősége. Valóság*, 1982. 8. 1–16.

zadok óta foglalkoztatja a társadalmakat. A rátermettségen alapuló hirtelen társadalmi felemelkedés a népmesék egyik kedvelt témája: az okos vagy hősiek pásztorfiú király lesz, a királyfi feleségül veszi a szegény kosárkötő leányt. Az emelkedésnél sokkal gyakoribb és realisabb volt azonban a lesüllyedés veszélye: a szabad parasztok jobbágysorba süllyedése, a jobbágyok zsellérese-dése, a parasztbirtok felaprózódása következtébeni elszegényedés, az önálló parasztok és iparosok proletarizálódása.”⁴

Röviden utal a szociológia klasszikusainál található gondolati előzményekre, de – mint említi – *országos társadalmi mobilitás adatfelvételek* világszerte, érdemben a második világháború után indultak meg. Ezek nyomán a társadalmi mobilitás kutatás módszertanilag, technikailag előrehaladott területté vált, a kutatók „a természettudományban tipikus vizsgálati eljárásokat alkalmaznak”.⁵

Kivételes helyzetnek tekinthető, hogy a magyar szociológusokról négy évtizedre visszamenően vannak adataik. Andorka utal az 1930. évi népszámlálás vonatkozó adatsoraira, illetve Laky Dezső 1932. évi tanulmányára.⁶ Ugyanakkor rendelkezésre állnak a KSH 1962–64-ben végzett gazdag információkat tartalmazó mobilitás felvétel-,⁷ illetve a módszer kisebb tökéletesítésével 1973-ban megismételt felvétel adatai.⁸

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon című könyvében Andorka Rudolf érdemben megismétli, s részletezi idézett cikkében megfogalmazott állításait.⁹

4. Andorka Rudolf: Társadalmi mobilitásunk tendenciái és jelentősége. I. m. 1.

5. Uo.

6. Laky Dezső: *Adalékok Budapest társadalmi összetételéhez*. M. Kir. Stat. Hiv. Kiadója Budapest, 1932.

7. Klinger András–Szabady Egon: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai I. Budapesten és a városokban*. KSH Népeségtudományi Kutatócsoport Közleményei, 1965, 7.

8. Andorka Rudolf: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai II. Magyarországon*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 1970, 30.

9. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, 1982, Gondolat.

A kötet részletesebb ismertetése előtt érdemes egy kis kitérőt tennünk a hazai statisztikai tudomány alakulására, a statisztika legjelentősebb alakjainak, köztük a Központi Statisztikai Hivatal vezetőinek munkásságára.

A magyar statisztikai tudomány több mint egy évszázaddal előzte meg a hazai szociológia intézményesülését. *Fényes Eleket* 1848-ban *Szemere Bertalan* belügyminiszter bízta meg az *Országos Statisztikai Hivatal* vezetésével, de mert a forradalom és szabadságharc idején a forradalom vészbíróságának tagja, 1849-ben fogdába kerül. Pályája megtörik, végül a Fővárosi Statisztikai Hivatal díjnokaként fejezi be pályáját. A leíró statisztika e *jelentős* képviselője gazdag életművet hagyott maga után. Őt *Keleti Károly* (1833–1892) követi, aki (hivatalosan) a *Központi Statisztikai Hivatal* (a továbbiakban KSH) *első igazgatója*, az MTA tagja,¹⁰ a hazai statisztikai felvételek – így az 1869. évi első népszámlálás megtervezője –, az 1880-as népszámlálásnál az egyéni számlálórendszer bevezetője, a *tudományos igényű* statisztika egyik úttörője.¹¹

A *Fővárosi Statisztikai Hivatal* (FSH) *első igazgatója* *Kőrösy József* (1844–1906) volt. Főként halandósági és lakásügyi kérdések statisztikai feldolgozásával foglalkozott. Általánosan elterjedt index-számítással kapcsolatos elmélete.¹² Egy évszázadon keresztül jeles igazgatók sora követi egymást a korábban idézett *Laky Dezsőtől Illyefalvi Lajosig*, de a magyar társadalomtudományok, s különösen a szociológia szerencséjére e sor 1956 után is folytatódik.

Ez nem kis mértékben *Péter (Pikler) Györgynek* köszönhető. Péter György gazdag illegális múlttal rendelkezett,¹³ 1946 és

10. *Fényes Elek* (1807–1876) *Magyarország statisztikája I–III*. Pest, 1841–1843, 206. További művei: *Magyarország és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben I–IV*. Pest, 1841; vö. *Mo. geographiai szótára I–IV*. Pest, 1951.

11. *Keleti Károly*: *Hazánk és népe*. Pest, 1871. További fontos művei: *Magyarország statisztikája* Budapest, 1874; vö. *A gyakorlati statisztika kézikönyve*.

12. *Kőrösy József* (1844–1906) az MTA tagja. Főbb művei: *Pestvárosi statisztikai. Évkönyv* Pest, 1873; *Az emberi élettartam és halandóság kiszámításáról*. Pest, 1874.

13. *Péter (Pikler) György* (1903–1969) matematikus, közgazdász. 1932-től vesz részt

1950 között az *Országos Társadalombiztosító Intézet* (OTI) vezérigazgatója, a *Központi Statisztikai Hivatal* (KSH) elnöke. Tudományos-oktatói pályája is jelentős: 1951–1964 között a *Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Statisztikai Tanszékének* vezetője, 1964-től egyetemi tanára. Elnöksége alatt valósul meg az intézmény korszerű belső szerkezetének kialakítása; az 1952. évi *statisztikai törvény* előkészítése, amely a tervutasításos rendszer alatt uralkodó önkénynek vet véget a statisztika területén. Erről tanúskodik a rendszeres népgazdasági elszámolások, a nemzeti jövedelemszámítás, az ágazati kapcsolatos megszervezése. 1949-től a *Statisztikai Szemle* főszerkesztője, 1958-ig a *Demográfia* főszerkesztője, a gazdasági reform előkészítésében fontos szerepet játszott.

Péter György munkássága – hogy visszakanyarodjunk fejezetünk fő témájához – *Andorka Rudolf* pályára való (vissza)kerülése szempontjából is jelentős. Andorka szorgalma és tehetsége mellett Péter György bizalmon alapuló személyzeti politikája is *feltetele*, magyarázó oka hivatali előmenetelének. Enélkül a nagyléptékű, pénzigényes vizsgálatokban, mint például az 1962–64-es és főleg a 1973-as mobilitási adatfelvételben való részvétele nem lett volna lehetséges.

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon című könyvének első fejezete „*A társadalmi mobilitás a szociológia elméletében és konkrét kutatásainak története*” címet viseli. Andorka három kérdést említ, amelyek köré „a társadalmi mobilitás szociológiai kutatása” csoportosítható. Ezek:

a munkásmozgalomban, 1935-től a KMP tagja. Ausztriában a KMP KB összekötője, majd technikai apparátusának vezetője. 1935–36-ban a KB által külföldön megalakított, Magyarországon működő titkárság tagja. 1936-ban letartóztatják és 15 évi fegyházra ítélték. 1945-ig börtönben, illetve a német megszállás éveiben koncentrációs táborban volt. 1945-ben a felszabadulást követően a már szabad *Szegedre* megy, ahol alpolgármesterré választják. Jóllehet a harmincas években a hazai kommunista mozgalom szűkebb vezető magjához tartozott, a Moszkvából hazatért vezetők bizalmát nem élvezte; a koncepciós perek idején nem tartóztatják le, de a szűkebb vezető magnak nem lesz tagja.

1. a mobilitás társadalmi hatásai;
2. a mobilitás terén megnyilvánuló egyenlőtlenség mértéke;
3. a mobilitást meghatározó tényezők.¹⁴

Ezt követően tekinti át, s idézi azon gondolkodók sorát, akiknek életműve hozzájárult a társadalmi mobilitás szociológiai kutatása megalapozásához. Elsőként *Marx Károly*ról szól, jelentős hangsúlyeltolódást tapasztalunk a már említett folyóirat-cikkben közölt publikáció és a monográfia szövegében: „A szociológia klasszikusainak munkáiban sok utalást találhatunk annak okaira és következményeire. Marx ugyan sehol nem tárgyalta összefoglalóan a mobilitás kérdéskörét, mégis – egyes konkrét társadalmak vagy kérdések elemzésével kapcsolatban – megtalálhatjuk a mai társadalmi mobilitás-kutatás legtöbb kérdésének és felvetésének gyökereit”¹⁵ – írja a *Valóság* hasábjain. Monográfiájában ezzel szemben a következőket találjuk: „Marx Károly nem foglalta össze rendszerezetten a társadalmi mobilitás vonatkozó elméletét, különböző műveiben azonban *sok helyütt foglalkozott a társadalmi mobilitás említett kérdéseivel*, részben egy-egy konkrét történeti és társadalmi helyzet elemzésekor, részben a *Tőke* előmunkálatainak tekinthető elméleti műveiben.”¹⁶ (Kiemelés – H. T.)

A hangsúlyeltolódás jól érzékelhető, ám beszédesebb, ha a monográfiában citált Marx idézeteket tekintjük át. Marx életművében a *centrális* kérdés a „*munkatermék áruformája* vagy az *áru értékformája*”, amely az a *gazdasági sejtforma*, amelyből a polgári társadalom anatómiája értelmezhető. Majd így folytatja „*A tőke*” első kötetéhez írt előszavát: „A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyeli meg, ahol legkifejezettebb alakjukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy ahol lehetséges kísérleteket végez oly feltételek között, amelyek a folyamat tiszta befolyását biztosítják. Az én kutatá-

14. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 8.

15. Andorka Rudolf: *Társadalmi mobilitásunk tendenciái és jelentősége*. I. m. 1.

16. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 8.

som tárgya e műben a *tőkés termelőmód* és az ennek megfelelő *termelési és forgalmi viszonyok*.”

A marxi életmű bemutatása Andorkának természetesen *nem* feladata, indokolatlan azt számon kérni. Úgy véljük, szerencsésebb Andorka Rudolf azon megfogalmazásánál maradnunk, hogy Marx szerepét a társadalmi mobilitás kérdéskörének megalapozásában így összegzi: „Marx munkáiban tehát felvillannak a társadalmi mobilitás későbbi kutatásának nagy problémái.”¹⁷

A történeti áttekintésben ezután kiemeli *Max Weber* és az ún. *weberianusok* nézeteit, különös tekintettel azon tézisre, mely szerint „a mobilitási esélyegyenlőtlenségi osztályképző és egyenlőtlenségeket létrehozó” szerepük van.¹⁸ Idézi még *W. Pareto* elméletét a *hatalmi elit*ről, *P. Sorokin*t, aki elsőként szentelt egy könyvet a társadalmi mobilitás elemzésének. *P. Sorokin* szerint „aligha volt olyan társadalom, amelyben az egyes rétegek teljesen zártak voltak, s aligha volt olyan, ahol a mobilitás teljesen szabad és akadálytalan lett volna.”

A történeti áttekintés fontos eleme *S. M. Lipset* és *R. Bendix* munkájának ismertetése. A szerzők számos fejlett tőkés társadalom adatainak összehasonlítása alapján azt a tételt fogalmazták meg, hogy „a hasonló gazdasági fejlettségű országokban a társadalmi mobilitás nagymértékben hasonlít, teljesen függetlenül attól, hogy milyenek az ország társadalmi intézményei. Például a demokratikusnak mondott Egyesült Államokban és az arisztokratikusabb Angliában a társadalmi mobilitás volumene és az abban megfigyelhető egyenlőtlenségek nem fognak lényegesen különbözni attól, ami a hasonló fejlettségű tőkés országokban tapasztalható.”¹⁹

A társadalmi mobilitás történetének fontos állomásaként mutatja be Andorka a *Nemzetközi Szociológia Társaság* (I.S.A.) megalapítását; az általa létrehozott *Társadalmi Rétegződés Kuta-*

17. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 10.

18. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 12.

19. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 19–20.

tás Bizottság fő célja az volt ugyanis, hogy egységes módszerekkel összehasonlítható országos mobilitási vizsgálatokat végezzenek.

A második fejezet „A társadalmi és foglalkozási szerkezet átalakulása Magyarországon” címet viseli. Andorka kísérletet tesz azon szociális-strukturális faktorok számbavételére, amelyek a mobilitás különböző típusait magyarázzák és előidézik. Abból az indokolt feltételezésből indul ki, hogy a társadalmi mobilitás történelmi feltételeinek vizsgálatához szükséges a társadalmi és foglalkozási szerkezet átalakulásának ismerete.²⁰

E képet alapvetően statisztikai tényekre (adatokra) alapozza, „a nagyjából tízévenként tartott népszámlálások, valamint – a mobilitás-adatfelvételekkel egybeeső – 1963. évi és 1973. évi mikrocenzus adatai” alapján állította össze.²¹

A fejezet első részében tárgyszerűen, nagy időegységeket áttekintve, kísérletet tesz a foglalkozási szerkezet rekonstrukciójára. A megoldást nehezíti, hogy az 1910. előtti évekből a mai országterületre vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre.²²

Andorka hat pontban foglalja össze az első világháború előtti magyar társadalom néhány jellemzőjét.²³ Ezek közül az egyébként általánosan elfogadott karaktervonások közül kiemeli azt a ténytet, hogy az ország gazdasága erősen agrárjellegű, s hogy ez az agrárszerkezet igen elmaradott; hogy az önálló parasztok között is nagy többségben vannak azok, akiknek földje 10 holdnál kevesebb. A gazdasági elmaradottság mellett mindazonáltal a gazdasági fejlődésre utal a nem-mezőgazdasági munkásság 20 év alatt – 1890-től 1910-ig – történt megkétszereződése. A társadalomszerkezet csúcsán két igen vékony csoport helyezkedik el. A nagy- és középbirtokosok, illetve a nagytőkések, akárcsak a középrétegek, viszonylag kisszámúak.

20. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 32.

21. Uo.

22. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 33.

23. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 33–36.

A második korszaknak a két világháború közötti időszakot veszi.²⁴ Az 1920. évi népszámlálás alapján „kirajzolódott társadalmi szerkezet még mindig egy túlnyomó részben agrár országot mutat. Az aktív keresőknek közel három ötöde a mezőgazdaságban dolgozott, a nem-mezőgazdasági munkások száma viszonylag csekély maradt.”²⁵ Ugyanakkor fokozódott a szellemi foglalkozásuk aránya, amit az elcsatolt területekről történő áttelepülés magyaráz.

A kép 1930 után csak lassan változott. Leginkább a munkások aránya nőtt, ezt a növekedést viszont 1930 után a válság következtében kialakuló munkanélküliség visszavetette. 1941-ig a korábbi tendenciák folytatódtak. Feltételezhető, „bár – ahogy Andorka írja – adatokkal bizonyítani nem tudjuk, hogy a második világháború éveiben a háborús ipari konjunktúra, valamint az aktív kereső férfiak jelentős részének katonai szolgálata következtében a társadalmi-foglalkozási összetétel mozgása meggyorsult”.²⁶

Ezen állítások alapvetően igazak, mindazonáltal néhány kérdésfelvetés megfogalmazása indokolt. Így kérdésem, hogy 1930 utáni időszakra vonatkozóan felvázolt struktúráképet „*finomítva*”, fenntartható-e, hogy „a gyáripar és a bank vezető nagytőkéseinek csoportja változatlanul mintegy ötven családból állt.” E „csoport” ugyanis – jóllehet pozíciói még nem rendültek meg – ezen években már elvesztette korábbi kizárólagosságát. Ennek egyik oka, hogy a földbirtokos arisztokrácia ekkorra már jövedelmének mind nagyobb részét szerezte a mezőgazdaságon kívüli tevékenységből (részvénytársaságok igazgató tanácsi tagsága, a bankok vezérkarában való részvétel, ipari létesítmények alakítása).²⁷ Másrészt a hagyományos nagytőkés réteg pozícióit

24. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 36–39.

25. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 36.

26. Uo.

27. Gunst Péter: *A magyar agrártársadalom 1919–1945*. In uő: (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, 1998, Napvilág.

„felpuhította” a zsidótörvényeket követően megerősödő újburszóázia vezető csoportja.²⁸

Vitatható Andorka azon állítása is, „hogya a magyar agrárstruktúra megrekedése – az első világháború előttihez hasonló körülmények között – szinte egyedülállónak mondható Európában, mert a háborút követően Jugoszláviában és Romániában radikális, Lengyelországban és Csehszlovákiában mérsékelt, de a magyarországinál lényegesebb földreformot hajtottak végre. Ennek következtében a magyar társadalom – ebben az időszakban – egyedül állt abban a tekintetben, hogy a mezőgazdasági népességnek jelentős hányada föld nélküli munkás volt, és hogy a parasztgazdák között igen sokan voltak törpebirtokosok.”²⁹ Ami a magyar társadalmat illeti, az általa bemutatott számok is igazolják állítását, a többi kelet-európai országgal kapcsolatos kép azonban „árnyalásra” vár.

Niederhauser Emil egy hosszabb időmetszetben, Gunst Péter a 19. század végén mutatja be a kelet-európai agrárfejlődés megrekedését.³⁰ A paraszti állapot megmerevedését mutatja be Erdei Ferenc is *Parasztok* című műveiben. Ő Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Görögország és Albánia társadalmának akkori helyzetét jellemezve jut erre a következtetésre, hogy „valóságos parasztok már csak Európa ezen térségeiben találhatóak. Az alapvetők: sokáig tartott a jobbágyság, s a vékony úri rend mellé később sem fejlődött polgárság.”³¹

28. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris, 189–194.

29. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 17.

30. Niederhauser Emil: A nagybirtok és a parasztság Közép- és Kelet-Európában a polgári forradalmak után. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. I. m. 9–21; Gunst Péter: A közép- és kelet-európai agrárfejlődés válaszútja a 19. század végén. In uő. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. I. m. 25–54; Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1937, Athenaeum, 25–54.

31. Erdei Ferenc. I. m. 132.

A nemzedékek közötti mobilitással elsősorban a népszámlálási adatokhoz (1930, 1949, 1962–64, 1973) kapcsolódik, s ezeket egészíti ki néhány fontos társadalomtörténeti adattal. Ehelyütt a legkényesebb időszakkal, az ötvenes-hatvanas évekkel foglalkozó, *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás az extenzív iparosítás és mezőgazdaság kollektivizálása időszakában* című fejezetet idézzük, mert elgondolkasztató módon teszi érzékelhetővé Andorka gondolkodói habitusát.³²

„A mobilitás globális volumene erősen megnövekedett, ez teljes egészében a *strukturális mobilitás* megnövekedésének következménye volt, a cirkuláris jellegű mobilitás a felszabadulást követő első évekhez képest kissé csökkent. Még nagyobb a szerkezeti változások által szükségszerűen előidézett mobilitás, ha a mezőgazdasági kategóriát szétválasztjuk önálló parasztgazdákra, termelőszövetkezeti parasztokra és mezőgazdasági munkásokra. Nevezetesen 60,7 százaléknyi apa közül 1938-ban önálló parasztgazda 32,3%; mezőgazdasági munkás 28,4%.

1962–1964-ben pedig a 33,6 százaléknyi összeírt mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfi közül állami gazdasági munkás 8,7%; termelőszövetkezeti tag 22,8%; önálló parasztgazda 2,0%.”³³

Andorka visszafogottan írja le e változásokat. Egy statisztikai dolgozatnak nem is feladata a „rembrandti színek használata”: a „mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfi” terminus nem igényel ilyen jellegű jelzős szerkezetet. De Andorka mobilitás könyve kinyilvánítottan *szociológiai* mű, a statisztikai apparátus nélkülözhetetlen alépítmény, de a *szociológiai tények leírása* mégis más terminológiát igényel.

S ez így van az idézett fejezetrész esetében is. Kérdezzük *tárgyszerűen*: hova lett a „60,7% mezőgazdasági apa közül 1938-ban (még) 32,2% önálló parasztgazda”? Mert 1962–64-ben a

32. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 70–83.

33. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 79.

33,7%-ra csökkent mezőgazdaságban foglalkoztatottak közül 2%-ra csökkent az „önálló parasztgazdák” aránya.

A legszolidabb jelző e változásokkal kapcsolatban a *drámai*. A politológus-történész ezen éveket „az országos káoszt teremtő terroruralom” időszakának nevezi.³⁴

Pető Iván és Szakács Sándor egyébként ezen átalakulást így írja le: „Míg kezdetben, 1950 végéig mindenekelőtt a falusi nincstelenek, a földosztásból kimaradtak alkották a tszcs-k tagságának jelentős részét, 1950–51-től politikai kampányfeladattá vált a birtokos parasztság termelőségvetkezethez készítése. Ennek következtében míg 1950 végén a tsz-tagok több mint egyharmada (35,3 százaléka) volt korábban földnélküli, addig 1952 végére arányuk 18 százalék alá esett... Csökkent tehát „a tsz-be lépők közvetlen egyéni érdekeltsége”, a vezetés választhatta volna a belépés feltételének javítását, a tszcs-k vonzóbbá tételét.” Nem így történt. „A másik út, amelyet választhatott, és végül választott is – a feltételekre s a parasztság álláspontjára való tekintet nélkül –, a kényszerítés, a termelési tényezők kialakult összhangjának szétzúzása, a hagyományos paraszti termelés tudatos felbomlasztása s ennek következtében a parasztság elszegényítése, a minden oldalú nyomás és ráhatás, az intézményesített és törvénytelen erőszak alkalmazása volt. A vezetés, miként ekkor általában, e kérdésben sem vette tekintetbe a tervek végrehajtása előtt álló akadályokat, s elképzeléseit minden eszközzel megkísérelte kivitelezni.”³⁵ Természetesen a Pető – Szakács szerzőpáros is tudatában volt annak, hogy az iparban foglalkoztatottak aránya minden fejlett ipari országban túlsúlyba került,

34. Gyarmati György: *A Rákosi korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, 2011, ÁBTL-Rubicon, 182–198.

35. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka, 1945–1968*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi, 181–182.

hogy e változás a modernizáció szükségszerű velejárója. A bírálat tárgya: a „hogyan”, a „rendőri erőszak” túlsúlya.

E megjegyzések csak kiegészítik, de nem szándékoznak csökkenteni Andorka Rudolf mobilitás könyvének értékeit. Mind a nemzedékek közötti, mind a nemzedéken belüli társadalmi mobilitás bemutatása, a mobilitási életutak elemzése gazdagítják társadalomképünket.

De szemléltessük az eredményeket, illetve a hiátusokat, egy Andorka könyvéből vett másik példán: Az 1960. évi népszámlálási adatok feldolgozása azt mutatta, hogy „a vezető és értelmiségi rétegbe tartozó férfiaknak csupán mintegy egyhatoda származott ugyanebből a társadalmi rétegből, körülbelül ugyanennyi az egyszerű szellemi rétegből, viszont kétharmada a különböző fizikai foglalkozású kategóriák közül került ki...

A más társadalmi osztályokból és rétegekből származó személyeknek ez a nagyfokú beáramlása a vezetők és értelmiségiek közé, egy új értelmiséget hozott létre. Ez azonban – írja Andorka – nem úgy következett be, hogy a régi értelmiség gyermekei kiszorultak a szocialista társadalom új értelmiségéből. Ellenkezőleg, az értelmiség fiai közül valamivel többen maradtak értelmiségiek, az 1960-as évek elején, mint a felszabadulás előtt, és lényegesen többen, mint a felszabadulást követő első években. Azok, akik közülük 1962–64-ben nem voltak értelmiségiek, többnyire nem szereztek felsőfokú iskolai végzettséget. Nagyobb részük valamilyen egyszerű szellemi foglalkozást folytatott, és viszonylag kevesen (13 százalék) voltak munkások, még kevesebben (2 százalék) mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak.”³⁶ (Kiemelés – H. T.)

Andorka valós folyamatokat ír le, az őt jellemző pontossággal, de adós marad az értelmiség és a szellemi munkások az adott időben érvényesnek tekinthető megfogalmazásával. Ez

36. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 74.

alatt azt értem, „az értelmiség társadalmi szerepe és funkciói csak a *konkrét* általános szintjén ragadhatóak meg és elemezhetőek tartalmasan, valósághűen. Az egyes formációk összefüggérendszerében vizsgálva az értelmiség történetét ugyanis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a *formációk* szerkezeti jellegzetességeivel összefüggésben nemcsak az értelmiségi funkciók tartalma változik, maguk a *funkciók* is *módosulnak*: egyes funkciók *megszűnnek* vagy *megszűnik* értelmiségi jellegük, másrészt a változásokkal összhangban *új* funkciók alakulnak ki.”³⁷

Andorka Rudolf egyébként vitatkozik azon nyugati szerzőkkel – S. M. Millert említi –, akik szerint „a magyarországi mobilitás egyik lényeges jellemzője volt a régi értelmiség deklasszálódása.”³⁸ „Mindenekelőtt különbséget kell tenni – írja Andorka – a régi tőkés és nagybirtokos osztály mobilitása és az értelmiség mobilitása között. Az előbbi osztály tagjai teljes mértékben elvesztették korábbi privilegizált pozíciójukat, számuk azonban olyan csekély volt, hogy mobilitásuk a magyar társadalom egészének mobilitását alig befolyásolta. Feltételezhetjük azt is, hogy a deklasszálódott rész – elég nagy arányban – elhagyta az országot, egy másik rész viszont beleolvadt a magyar társadalom más rétegeibe.”³⁹

Ugyanakkor „a mobilitási életutak tüzetes elemzése arra enged következtetni”, hogy az értelmiségi származásúak körében elő is fordul pozícióvesztés, ezt azonban – ha az illetőnek felsőfokú végzettsége volt –, előbb vagy utóbb többnyire az értelmiségbe való visszalépés követte”.⁴⁰

37. Huszár Tibor: *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Budapest, 1977, Gondolat, 14.

38. S. M. Miller: Comparative social mobility: a trend report. In *Current Sociology*, 1969. 1. 1–89. Idézi Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 74.

39. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 75–77.

40. Andorka indokoltan saját vizsgálatára hivatkozik. Andorka Rudolf: Az intragenerációs mobilitás vizsgálatának néhány kérdése. In Mód Aladárné – Szabady Egon (szerk.): *Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon*. Budapest, 1968, Akadémiai, 493–501.

Andorka, ha röviden is, de társadalmi mobilitás nemzetközi összehasonlításával is foglalkozik. Külön tekinti át a *magyar és lengyel; országunk és az európai szocialista országok*, illetve *Magyarország és néhány fejlett tőkés ország* – mobilitási trendjeit,⁴¹ a továbbiakban nem követjük nyomon. Úgy véljük, e részletek is bizonyítják gazdag anyagismeretét, a maximális pontosságra törekvő elemzőképességét, amelyek őt *hazánkban, Lengyelországban, Angliában a mobilitás elismert kutatójává* tették.⁴²

41. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. I. m. 181–215.

42. Andorka Rudolf 1991-ben az OTKA-, 1995-ben a Magyar Szociológiai Társaság elnöke; 1996-ban munkásságát Széchenyi-díjjal jutalmazták.

■ ANGELUSZ RÓBERT ■
(1939–2010)



Angelusz Róbert – a fentebb használt évszámából is kitetszően – édesapja, Angelusz Károly a világháború éveiben halt meg. Édesanyja, Eckstein Piroska, a fájdalmas világháborús emléket hátrahagyva Gyulára költözött.

Elemi, illetve középiskoláit Gyulán végezte, itt érettségizett. Ezt követően egy évig gyárban dolgozott; 1958–62-ig a közgazdasági egyetem hallgatója, 1962-ben a *Debreceni Tudományegyetem Politikai Gazdaságtan tanszékén* gyakornok, majd tanársegéd. Itt ismerkedik meg *Gubics Erzsébet*tal, akihez viszonylag korai haláláig szerelemből fogant házassági kapcsolat fűzte. Gyermeük Iván 1967-ben született.

Még Debrecenből küldte el hozzászólását a *Valóság* című folyóirat ún. *Elidegenedés* vitájához *Ökonómia és elidegenedés* címen.¹

1969-ben Budapestre költöztek. Itt először a *Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Intézetébe* (a továbbiakban TK) került munkatársként, majd kutatásvezetőként. 1977-től haláláig az *ELTE Szociológia Tanszék* (majd *Intézet és Vezetőközpont*) munkatársa: adjunktusa, docense, majd professzora. Kandidátusi értekezését 1981-ben, MTA Doktori címét 1999-ben védte meg.

Publikációi érdemben tudományos életpályájának nyomvonalát is kijelölik, ezen haladva kísérlem meg portréját megraj-

1. Angelusz Róbert: *Ökonómia és elidegenedés. Valóság*, 1964. 7. 61–65.

zolni. Identitását egyértelműnek ítéljük, jóllehet publikációi több tudományterületet érintenek (*Kommunikáció-elmélet, Közgazdaságtan*), de megközelítése mindig meghatározóan *szociológiai*.

1964. A „gazdasági reform” szellemi előkészítésének időszakában vagyunk, alig nyolc évvel 1956, s egy évvel a „*kádári konszolidáció*” (1963) megkezdése után. Vidéki egyetemi városokban azonban még kísért a *retorzió* időszakának szellemisége... Úgy, ha Almási Miklós *Elidegenés a szocializmusban* című cikke megírásával bátor tette vállalkozott, többszörösen az volt – ismeretlenül – Debrecenből 1964-ben hozzászólásra vállalkozni. Angelusz Ökónómia és elidegenedés címmel küldte el a szerkesztőségbe hozzászólását. E cikk – túl a politikai-ideológia minősítésen – *filozófiai* szakcikk volt egy a *dogmatikus marxizmus* által eltemetett, de a marx életmű legjobb hagyományait felidéző, folytató témában.²

A *Valóság* 1973/10. számában megjelent *Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény* című cikkében körvonalazódik a vizsgálandó problémák köre.³ Itt szemrevételezi először „az empirikus közvélemény-kutatásnak” azt a paradoxonját, hogy művelői „a közvélemény liberális felfogásának képviselőivel folytatott vitájukban bírálják ugyan, hogy ők nem a valóságos emberre, hanem egy fiktív, idealizált embertípusra, a »*homo politicus*«-ra építik álláspontjukat, saját kutatási gyakorlatukban azonban maguk is a közvélemény alakulásában aktívan részt vevő »állampolgár« elképzelését fogadják el.” Ez azonban olyan konstrukció, írja, amely „elteking a közvélemény alakulásában részt vevő valóságos embertől, a véleménynyilvánítást meghatározó szociológiai és szociálpszichológiai struktúráktól...”⁴

Ily módon azonban egy redukciót hajtanak végre: a *véleménynyilvánító ember* típusait egyik megjelenési formájára, a *választópolgár*ra redukálják. Ez a *redukció* az empirikus közvéle-

2. Lásd Karl Marx: *Értéktöbblet-elméletek. A Tőke. III. rész.* Budapest.

3. Angelusz Róbert: *Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény, Valóság, 1973. 10. 34–41.*

4. Angelusz Róbert: *Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény. I. m. 35.*

mény-kutatási tárgyának leegyszerűsítésében és a vizsgálatok rutinszerűvé váló *technikai apparátusában* egyaránt megnyilatkozik. A népesség köznapi vélekedésére vonatkozó kutatásokat Angelusz *demoszkópiai* kutatásoknak nevezi.

Azért időzünk ennél a cikknél talán jelentőségénél hosszabban, mert a magát – okkal – szigorúan *szaktudósnak* tartó szerző hazánkban a *marxi életmű* egyik *legjobb ismerője* volt. Tanítványai Debrecenben, az ELTE Szociológia Tanszékén, „*Pol-gazd*” óráit emlékezetes pillanatokként idézték fel. Angelusz Marx Tőkéjét a szellem gótikus katedrálisaként jellemezte, ahol a kategóriák – „ár”, „érték”, „csereérték”, „használati érték”, „újratermelés” – szigorú logikai rendben sorakoznak fel, épülnek egymásra.

Angelusz 1973-as írásában figyelmeztet: ezen megközelítés veszélye abban van, hogy *nem* „annak felderítésére irányul, hogy az egy adott esemény kapcsán *milyen kérdések és válaszok alakulnak ki az emberekben, és azok milyen szerepet játszanak a közvélemény alakulásában*, hanem arra, hogy *ha* a kutatás során feltett kérdések az állampolgároknak ténylegesen felvetődnének, akkor *milyenek lennének válaszaik.*”⁵

Milyen veszélyeket rejt magában, az említett *demoszkópiai kutatásoknak a választói előrejelzésekre* való kiterjesztése? Nem számol a közvélemény mozgását meghatározó *szociológiai, szociálpszichológiai* struktúrákkal. „Az empirikus közvélemény-kutatás mintavételi gyakorlata... éppúgy nem veszi figyelembe e struktúrákat, mint a közvélemény megjelenési formáinak sokféleségét, és a legkülönbözőbb formáknál egyaránt az állampolgárok halmazát tekinti a mintavétel kiindulópontjának.”⁶

Ebben a pályáivét tekintve *korai* tanulmányban már megfogalmazódnak az életműben majd kulcsszerepet játszó kategóriák. További írásaiban nyomon követhető, hogyan *mélyülnek* és

5. Angelusz Róbert: Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény. I. m. 35.

6. Angelusz Róbert: Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény. I. m. 35–36.

gazdagodnak e fogalmak, s az általa használt további kulcsjelentőségű kategóriák: „stabil”-, illetve „bizonytalan vélemény”; „valóságos”- és „kinyilvánított vélemény”; „véleménynyilvánítás” és „szerepelvárások” kölcsönhatása; a „vélemény nélküli”-, „véleménynyilvánító” vagy az „autonóm ember” jellemzői.

Már itt jeleznünk kell, hogy – legalábbis a választói magatartás – a „jogilag garantált szabad véleménynyilvánítás” – ezen években csak a nyugati társadalmak példáján szemléltethető, az egypárti társadalmakban az országgyűlési és a tanácsválasztások ugyanis „szigorúan ellenőrzött kollektív társasjátékok” voltak, amelynek győzteseit nem a „nép”, hanem a párt testületei választották.⁷ Értethető tehát, hogy a választói magatartás dilemmáit a két vagy több autonóm pártra épülő politikai rendszerek példáján szemlélteti.

A magyar társadalomban a hetvenes években kétirányú folyamatok érzékelhetőek. A politika csúcsein egy „ellenreform” a statikusság visszanyerését kísérli meg a nómenklatúra minden szintjén.⁸ Ugyanakkor gyorsuló erózió megy végbe, s ez növeli a belső mozgásszabadságot – korlátozottan, s a hatalom kinyilvánított jóváhagyása nélkül. Nyomon követhető e folyamat a könyvkiadásban, de egyes folyóiratok publikációiban, lásd a *Jelenkor*, *Tiszatáj*, *Valóság* című folyóiratok közleményeit.

Ennek a relatív, korlátozott szabadságnak köszönhető Angelusz Róbert *Közzvélemény és társadalom* című cikkének megjelenése.⁹ A szocialista társadalom homogenitását hangsúlyozó tanulmányírók szemében botrányosnak vagy legalábbis rendhagyónak tűnt, hogy Angelusz Róbert megkülönbözteti „a népérzületet” és a „közzvéleményt”, az utóbbi létrejöttének feltételeként tekintve az „állampolgári viszonyulás” kialakulását, a „polgári társadalom”

7. Lásd Huszár Tibor: *Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest, 2007, Corvina.

8. Szelényi Iván: A szocializmus társadalomtörténetének vázlata, avagy egy önkritika önkritikája. In *Harminc év*. Budapest, 2002, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 109–135.

9. Angelusz Róbert: *Közzvélemény és társadalom. Valóság*, 1976. 11. 1–12.

és a „politikai állam” különválását. Ugyanígy nem nézték jó szemmel azt a kijelentést, hogy „a kapitalista termelés térhódítása a közlés új formáit és intézményeit hozta létre, ami területileg és társadalmilag kibővítette a magánemberek közötti kommunikációt, és lehetővé tette az emberek szélesebb köreinek hírelátását.”¹⁰ Megemlítjük, hogy Angelusz e folyamatokat szemléltetendő *Werner Sombart* művére hivatkozik, noha *Jürgen Habermas* ekkor már magyarul is megjelent – és Angelusz által természetesen jól ismert – munkája az olvasónak talán könnyebb eligazodást biztosított volna.¹¹

Angelusz a közvélemény fogalmát mindenekelőtt azokra a véleményáramlatokra vonatkoztatja, „amelyek közvetlenül vagy közvetve kormányzati döntésekre irányulnak, és így mint potenciális vagy tényleges politikai erők hatnak vagy visszahatnak a kormányzati tevékenységre... Társadalom és állam szét-hasadásával a magánélet és közélet szférái is elváltak egymástól, és így külső alakzatukat és szociálpszichológiai mechanizmusukat tekintve bármilyen sok hasonlóság van a két jelenség között, a szociológiai tartalom és a kommunikációs struktúra szempontjából célszerűnek látszik elhatárolni egymástól a magánéletre irányuló közmegítélést és a közvetlenül vagy közvetve kormányzati döntésekre vonatkozó közvéleményt.”¹²

A közvélemény fontos meghatározó vonásának tekinti, „hogymindig valamilyen esemény vagy eseménysorozat által kiváltott, meghatározott konkrét kérdésekre és problémákra irányuló véleményeket, értékkéteket, állásfoglalásokat és kommunikatív jellegű reagálásformákat tartalmaz... A népérzület például nemcsak történetileg előzi meg a közvéleményt, de a közvélemény

10. Angelusz Róbert: *Közvélemény és társadalom*. I. m. 3.

11. Sombart, Werner: *Der moderne Kapitalismus*. München und Leipzig, 1921; Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, 1971, Gondolat. (Németül 1963-ban jelent meg először).

12. Angelusz Róbert: *Közvélemény és társadalom*. I m. 4–5.

megjelenése után is elkülönül tőle, nem konkrétumokra irányuló általánosabb érvényű beállítódásával. Ez a fogalmi elkülönítés természetesen nem változtat a két jelenség szoros és kölcsönös kapcsolatán.”¹³ (Kiemelés – H. T.)

A közvélemény típusainak elhatárolása miatt fontosnak tartja a vélemények *aktualitásának*, illetve *nyilvánosságának dimenzióját*. Az *aktualitás* fogalmánál figyelembe kell venni, hogy „az eseményekről kialakított információk iránt van-e társadalmilag aktív vagy lappangó formában felhalmozódó tömegszükséglet.”¹⁴ Figyelembe veendő továbbá az is, hogy a *nyilvánosság* társadalmilag konkrét szervezeti sajátosságai az információs szükséglet tömegét és irányait befolyásolják, így az aktualitás és fontosság nem feltétlenül esik egybe.

S itt következik egy olyan gondolatsor és olyan fogalom-együttes, amely – mint említettük – visszatér, gazdagodik későbbi műveiben. „Mennél számottevőbb társadalmi akadályai vannak a társadalmilag jelentékeny eseményekről, döntésekről való tájékozódásnak, *fontosság* és *aktualitás*, társadalmilag szükséges *információ* és *információszükséglet* annál inkább elválik egymástól. Különböző társadalmakban és korokban a *társadalmi látásviszonyok* igen eltérőek lehetnek, már csak azért is, mert különböző mértékben van mód annak felismerésére, hogy egyes események miképpen függenek össze a társadalmi osztály-, réteg-, csoport- és egyéni érdekekkel.”¹⁵

Az eseményeknek objektív sajátossága, hogy nagymértékben befolyásolhatják a róluk szóló információ aktualitását. „Ha a társadalmi *látásviszonyok* jók, a közfontosságú események foka rendszerint nagy... Egy eseményről szóló információ aktualitásának mértéke abban jut kifejezésre, hogy milyen tömegű és intenzitású hírszükséglet létrehozására, illetve kielégítésére alkalmas.”¹⁶

13. Angelusz Róbert: Közvélemény és társadalom. I. m. 5.

14. Angelusz Róbert: Közvélemény és társadalom. I. m. 6.

15. Uo.

16. Uo.

Mit ért a szerző a vélemények nyilvánosságán? „Megközelítésük lehetőségét és tényleges befogadásukat az emberek különböző nagyságú csoportjai által. A kialakult, de nem közölt véleménytől az egyén által bizalmasan kezelt és különböző szempontok szerint szelektált, kis számú ember előtt hangoztatott nézeteken keresztül, a nyilvánosság széles fórumain hangoztatott véleményekig az átmeneteknek szinte végtelen skálája előfordulhat, és különböző arányokban jellemezheti a vélemények formálódásának makrojelenségeit.”¹⁷

E két felvázolt dimenzió mentén megmutatkozó különbségeket használja fel Angelusz az *aktuális*, a *nyugvó*, a *latens*, a *preferált közvélemény*, s a *közvélemény-szurrogátumok* jellemzésénél.

„Az *aktuális közvéleményt* a véleménynyilvánítás formáinak és szintjeinek sokfélesége, az aktualitás magas foka”, a közfigyelem ráirányulása, a megjelenési formáihoz tartozó véleményáramlatok és kommunikációs folyamatok rendkívüli intenzitása jellemzi.

A *latens közvélemény* esetében „a vélemények sajátos kettéválása következhet be: *valóságos és kinyilvánított vélemény* elkülönül egymástól.” A *közvélemény* e típusa a nyilvánosság fórumain nem, vagy valóságos előfordulási arányai mögött elmaradva, szórványosan jut kifejezésre. Ugyanakkor – hangsúlyozza a szerző – a *közvélemény latens* jellege nem jelent *passzivitást*. Más szóval „ha a valóságos vélemények nem jelennek meg a nyilvános fórumokon, helyettük a tőlük eltérő deklarált vélemények hangzanak el, a nem verbális tevékenység tényleges motivációjában jelentős szerepet töltenek be és az emberek magatartásában aktív formában is kifejezésre jutnak.”¹⁸

A *nyugvó közvéleményt* „az *aktualitás*, vagy a nyilvánosság alacsony szintje jellemzi.”¹⁹ Témakörei szórványos beszélgetések tárgyává válnak.

17. Angelusz Róbert: *Közvélemény és társadalom*. I. m. 7.

18. Uo.

19. Uo.

A preferált közvéleményt „az aktualitás alacsony, de a nyilvánosság viszonylag magas foka jellemzi.” A vélemények a véleménynyilvánítás szervezett (hivatalos) fórumain rendszeresen hangot kapnak. Kérdésünk: ez esetben jogos-e a közvélemény fogalmának használata? A szerző azon megszorító megjegyzése, hogy „ha valamely esemény a közérdeklődést újra felkelti, a preferált közvélemény átalakul aktuális közvéleménnyé”,²⁰ csak részben válasz *post festa* megfogalmazott megjegyzésünkre.

Ne feledjük, ezek a kutatások az egypártrendszer körülményei között íródtak, az *ellenreform* híveinek nyomulása idején. A *Tömegkommunikációs Intézet Tématanácsában* ott volt Grósz Károly, aki ekkor az MSZMP Agitációs-Propaganda Osztályának vezetőjeként ennek a politikai iránynak befolyásos képviselője.

Angelusz Róbert akkor már az ELTE Szociológiai Tanszékének is munkatársa volt. S ott ő – a történethez ez is hozzátartozik – munkatársainak gyakran hangoztatta, hogy fiatalon elhunyt apjától *polgári* erényeket örökölt, s szívesen járna *Budapest*en olyan kávéházba, ahol a briós és habos kávé fogyasztása közben *Times*-t, *Neue Zürcher Zeitung*-ot és *Washington Post*-ot kínálna az újságos fiú...

Nagyszámú könyve és kutatási beszámolója közül *Kommunikáló társadalom* című könyvéről kívánnék még szólni.²¹ Az okot és indokot Angelusz Róberttől idézem: „Világossá vált, hogy megfelelő kommunikációelméleti és szociológiai fogódzók nélkül az egyes empirikus vizsgálatok eredményei mozaikszerűek maradnak, nem épülnek egymásra, s aligha segítik elő a társadalom kommunikációs rendszerének megértését. Márpedig... a társadalom kommunikációs folyamatai bonyolult, összefüggő, viszonylag önálló rendszert alkotnak, amelyben az információáramlás legelemibb jelenségei sem érthetők meg az átfogóbb összefüggések ismerete nélkül.

20. Angelusz Róbert: *Közvélemény és társadalom*. I m. 8.

21. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. Budapest, 1980, Ferenczy Kiadó.

A fenti megfontolásokon túl egyetemi oktatómunkám is arra készítetett, hogy a társadalom kommunikációs rendszerének leírásához szükséges legfontosabbnak látszó makrojelenségeket és a közöttük lévő kölcsönhatásokat megpróbáljam egy-egy *kommunikációs szociológiai* keretben értelmezni.”²² (Kiemelés – H. T.) E szavai *credo*-ként idézhetők, és egyértelműsítik, hogy e tankönyvi feladatokat is vállalni kívánó könyvben.

A könyv négy fejezetre tagolódik: „A társadalmi nyilvánosság kommunikációs rendszere; A közvélemény fogalma és szerkezete; A tömegkommunikáció hatása a vélemények alakulására; Kommunikációs rétegződés.” A szerkezet – mint láthatjuk – tisztán áttekinthető, jól értelmezhető. E minősítést minden fejezet külön-külön is igazolja.

„Az aktualitás problémakörének tanulmányozásához – indítja az első fejezetet – mindenekelőtt az ismereteknek azt a két fojtását kell megkülönböztetnünk, amely az ismeretadás lehetősége szerinti felosztásából adódik. Az ismeretek egyik csoportjába – írja Angelusz – a közösség által a *szocializációs folyamatban* elsajátított ismeretek tartoznak, tudáskészletünk egy másik részét pedig olyan ismeretek alkotják, amelyek a világban való eligazodáshoz lehetnek szükségesek; irányítják, orientálják tevékenységünket, de nem szocializálhatók, mert »éppen most történt eseményekre« vonatkoznak.”²³

Angelusz Róbert megkülönböztet *szocializálható* és *újdonságokra* vonatkozó ismereteket, jelezve, hogy e megkülönböztetés viszonylagos. Mert előfordulhat, hogy a szocializációs folyamat során elsajátított ismeretek egy részét is az „életből tanuljuk meg”. Másrészt a szocializációs folyamat során is számos „éppen most történt esemény”, újdonság kerül a felnövekvő generáció ismeretei közé. E finom disztinkció Angelusz Róbert gondolkodásának fontos jellemzője. De tovább gombolyítja a fonalat. „Elkülönítésüknek mégis van jogosultsága, hiszen a különböző

22. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 5.

23. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 7.

társadalmakban a már elsajátított, viszonylag zárt tudáskészlet mellett létezik az ismereteknek egy állandóan változó, bővülő tartománya, és az ismeretek e két fajtáját eltérő intézmények segítségével, eltérő mechanizmusokon keresztül sajátítják el a társadalom tagjai.”²⁴

Az elsődleges szocializáció, amelyből Angelusz indítja elemzését, fontos helyet foglal el a *szociálpszichológiai kutatásokban* is, Csepeli György írja: „Elsődlegesen a szocializáció feladata, hogy kialakítsa az interakciós és kommunikációs összetevőkkel rendelkező »szociális kompetenciát« a személyiségben, mely lehetővé teszi számára a szabadság és kötöttség kettős szorításában megnyilvánuló, pozitív társadalmi jelenlétet.

Akár szociális zavarok, akár későbbi diszfunkciók okozzák, a tapasztalat azt mutatja, hogy a társadalmi összjátékban való részvétel sok ember számára ideiglenesen vagy tartósan nehéz.”²⁵

Másutt – a csoportközi viszonyokat vizsgálva – Csepeli azt emeli ki, hogy „az egyén szocializációja során ráébred, hogy születésétől fogva egy szövevényes csoportosulásokból álló hálózat veszi körül, melyben neki is meghatározott helye van...”²⁶

Csepeli – aki több témában együtt dolgozott, s társszerzője is volt Angelusz Róbertnek²⁷ – ily módon másfelé ágaztatja a szocializáció–elsődleges szocializáció fogalmát. Utal a *hálózatok rendszerére* is. E témának később Angelusz Róbert – társszerzőjével, Tardos Róberttel közösen – külföldi szerzőket felvonultató külön kötetet is szentelt.²⁸

Visszatérve könyvére, a *Kommunikáló társadalomra*, Angelusz elkülöníti a társadalmak két típusát, a premodern és a modern

24. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 7–8.

25. Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, 1997, Osiris, 185.

26. Csepeli György, i. m. 469.

27. Lásd Angelusz Róbert – Csepeli György: *Kövel vagy kenyérrel*. (A megismerési egyensúly elméleteinek bírálatához). *Valóság*, 1982. 3.

28. Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, 1991, Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1–19.

társadalmakat, és utóbbiakat a saját környezetükkel *aktív kölcsönhatásra lépő, dinamikus társadalmakként* jellemzi. Ezeket „az emberi viszonylatok és a társadalmi közvetítőrendszer fokozatos kitágulása, a társadalom belső történései és a gyors változások kiváltotta új helyzetek” jellemzik, amelyek „állandó kihívást jelentenek”, „amelyekre igen sokszor nem lehet a megszokott sémákkal válaszolni”.²⁹

Ezzel összefüggésben megnő az *újdonságok* iránti igény. Ez magyarázza, hogy „a család és iskola mellett – amelyek mindekenélőtt a szocializálható tudás átadásának intézményei – a referáló-, a vélemény-, a tömegsajtó, majd később az elektronikus tömegkommunikáció kialakulásával olyan intézmények keletkeztek, amelyeknek kizárólagos vagy egyik legfontosabb feladata, hogy az újdonságok közvetítője legyen.”³⁰

S itt Angelusz – gondolkodására oly jellemzően – ezúttal is egy finom elhatárolással: az *újszerűség* nem azonos az *aktualitással*. Az utóbbi feltétele hogy „hírszerűséget elégítsen ki, vagy keltsen fel”.³¹ Az *információszükséglet* fogalma Angelusz elméletének fontos építőköve. Ennek értelmezése során a modern pszichológia *szükséglet*-fogalmából indul ki, amely a szükségleteket a „feszültségben lévő rendszer” állapotával hozza kapcsolatba. A feszültség – írja továbbiakban Angelusz – meghatározott objektívációk, viszonyok, élmények, helyzetek iránt hiányérzetként jelentkezik.

Angeluszt – témája okán – mindenekelőtt „a tömegesen előforduló *információszükséglet*” foglalkoztatja. Innen a kérdés: milyen tényezők tömegméretben való kialakulása idéz elő feszültségeket, amelyek tájékozódás útján enyhíthetők? Miután az emberek élete erősen függ a környezet alakulásától, így fontos feszültségforrás „a társadalmi helyzetváltoztatás, különösen a nemzedékek közötti mobilitás”. Ez „feszültséget idéz elő kör-

29. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 9.

30. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 9–10.

31. Uo.

nyezetükhöz fűződő viszonyukban, és a feszültségek feloldódása, az új környezetben való sikeres életvezetés igénye rendszerint szükségessé teszi az új információ tömeges elsajátítását, és az információszükséglet megnövekedését.”³²

A *Kommunikáló társadalom* című könyv – mint azt a további gondolatmenet is láttatni engedi – a fogalmak sűrű hálójára alapoz, s így nem könnyű olvasmány. Ezért Angelusz Róbert, aki *kiváló oktató* is volt, példák segítségével teszi érthetőbbé mondanóját. Az „információszükségletek felkeltésében fontos szerepet játszik a *rendkívüliség* is... Minél inkább eltér egy esemény vagy jelenség a megszokottól, az elvárhatótól, annál inkább magára irányítja a figyelmet. Egy 170–180 cm magas ember nem tűnik fel az utcán, egy 220 vagy egy 140 centis ellenben magára vonja a tekinteteket. A váratlan események figyelemkeltő, meglepetést okozó hatása hasonló jelenségeken alapszik. Ha például egy államférfi olyan lépésre szánja el magát, amely ellentmond korábbi megnyilatkozásainak vagy tevékenysége fő irányának, akkor lépése fokozott érdeklődést és információszükségletet vált ki. Hasonló a helyzet a szinte biztosra vehető jelenség elmaradásakor.”³³ Ilyen *meglepetésnek* számító események kognitív (ismereti) feszültséget teremtenek, hasonlóan egy *valószínűtlen* vagy a csekély valószínűtlen esemény bekövetkezésekor.

Az információszükségletek formálódásában fontos szerepe van az *érintettségnek*. Ha meg akarjuk állapítani ennek mértékét – írja a szerző –, a *kiváltott hatás jellegét és intenzitását* éppúgy figyelembe kell vennünk, mint azt, hogy az emberek *milyen széles körére* vonatkozik. Az érintettség lehet *érzelmi*, *kognitív* (ismereti) jellegű, de irányulhat közvetlenül az *érdekre* is. Az érzelmek felfokozódásával párhuzamosan növekszik az emberek információszükséglete.

Kognitív érintettségről akkor beszélünk, „ha az esemény és a róla alkotott információ ismereteinkhez, érdeklődésünkhöz kö-

32. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 12.

33. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 13.

zel álló, számunkra jelentős témát érint... Vizsgálatok sora igazolja, hogy elsősorban a kialakult nézeteket alátámasztó, megerősítő információk befogadása hatékony.”³⁴ A korábbi nézeteknek ellentmondó információk elsajátítása – legalábbis a vizsgált kérdésekben és a feltételek adott rendszerében – hatékony. (Csak zárójelben mondom: a jelzős szerkezeteknek ez a „finomhangolása” jól jellemzi Angelusz Róbertnek a „*lehető legpontosabb*” fogalmazásra törekvő *gondolkodói stílusát*.)

„A befogadásnak ez a kiválasztáson alapuló jellege azonban viszonylagos. A nézetrendszer egészének ellentmondó kognitív feszültségek felkeltésére alkalmas információk is mindig jelen vannak tudatunkban. Kutatási eredmények és mindennapos tapasztalatok egyaránt igazolják, hogy a hétköznapi tudat számos, egymásnak ellentmondó elemet is tartalmaz, sőt, a következetlenségek egyenesen következnek a mindennapi gondolkodás szerkezeti sajátosságaiból és funkcióiból.”³⁵ A hétköznapi (a szerző felváltva használja a mindennapi és hétköznapi tudat fogalmát – H. T.) tudat számos egymásnak ellentmondó elemet tartalmaz. Ha az egymásnak ellentmondó elemek nem tudatosulnak – vallja Angelusz –, csak potenciális feszültséget keltenek. „Ha azonban szembesülnek egymással, a *kognitív disszonancia* szükségletet kelt olyan információk iránt, amelyek – mint írja – az adott helyzetben a legalkalmasabbak a *kognitív* feszültség csökkentésére.”³⁶

„A *tömegkommunikáció hatása a vélemények alakulására*” című fejezetben a szelekciós (szétválasztó, kiválasztó – H. T.) jelenségek összefüggését elemezve, *visszatér* a kognitív feszültség fogalmára.³⁷ Kiemelendőnek tartja, hogy a *kognitív disszonancia* elmélete a vélemények alakulásának elemzésében a befogadó előzetes véleményére, a kommunikátor értékelésére, és a köz-

34. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 14.

35. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 15.

36. Uo.

37. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 143–150.

vélemény tartalmára, illetve a három összetevő viszonyára irányítja a figyelmet.

A szelektív észlelés és szelektív emlékezés disszonáns helyzetekben az összhang megteremtésének tipikus módja. Angelusz – ha lábjegyzetben is – szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „a nyilvánosság magasszintű érvényesülésével mind az »összeférhetetlen« elemek tudatosulásának, mind a disszonancia redukciójának viszonylag kedvezőek az esélyei”³⁸

Angelusz ezen előfeltételekre építve számba veszi a prognózis lehetőségeit. Kiinduló tétele: a kommunikációkutatás a vélemények alakulásában közreműködő változók egész sorát tárta fel. Ezek előzetes ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy egy-egy konkrét esetben nyomon követhessük: az egyes változók mennyiben járultak hozzá a vélemények strukturálódásához, változásához. Ha a kutatás során valamennyi lényeges változót sikerül operacionalizálni, viszonylag pontos képet kaphatunk arról is, hogy az adott esetben mennyire voltak hatékonyak a tömegkommunikációs eszközök.

S e kiinduló tételből levont következtetésekből – s ez megint gondolkodói felelősségét tanúsítja – csak óvatos becslést lát megalapozottnak: „A többi változó összekapcsolódásának és kölcsönhatásának rendszerétől függően a hatás rendkívül eltérő lehet. A közreműködő változók nagy száma és viszonylataik sokfélesége okozza, hogy – ismereteink jelen szintjén – a tömegkommunikációs eszközök hatékonysága csak nagyon korlátozott keretek között jelezhető előre. Megbízható előrejelzésre a változók elrendeződésének bizonyos határeseiteiben, illetve az azokhoz közel eső feltételek esetében nyílik lehetőség.”³⁹

Ezek után *hatékonyság szempontjából* körvonalazza a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb feltételeket. Tizenhat „legkedvezőbb”, illetve tizenkét „legkedvezőtlenebb” feltételt vesz szám-

38. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 149.

39. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 150.

ba. Ezen feltételek ismeretében tér rá „A tömegkommunikációs eszközök és a közvélemény” című fejezetre. S okfejtését – az egyre sokasodó kommunikációs, illetve közvélemény-kutatási eredmény ismeretében – egy meghökkentő kijelentéssel indítja: „A hatáskutatás irodalmában kevés munka tárgyalja a tömegkommunikációs eszközöknek a közvélemény alakulására kifejtett hatását. E témakör viszonylagos háttérbe szorítása egyoldalú, statikus szemléleten alapul, amely figyelmen kívül hagyja a közvélemény működési mechanizmusának, kommunikációs szerkezetének fontosságát.”⁴⁰

Angelusz Róbert több társszerzővel közösen sokat tett e hiátus pótlása érdekében. Mindenekelőtt azonban azt kívánta tisztázni, hogy a közvélemény sajátosságai *nem* vezethetők vissza egyéni vélemények sokaságára. Ebből következően a tömegkommunikációs eszközök közvéleményre kifejtett hatásának megismeréséhez mindenekelőtt a közvélemény működési mechanizmusát, ezzel összefüggésben elsőként a kommunikációs struktúráját vizsgálták.

1. A vélemények megoszlása – mint azt Lázár Guy-val közösen a hazai vizsgálatok másodlagos vizsgálata alapján megállapították⁴¹ – egy meghatározott periódusban bekövetkező iránya és mértéke függ a „kiinduló helyzet” véleménymegoszlásától. Az idézett vizsgálatok azt tanúsították, hogy mások a változás esélyei a J, U, L alakú véleménymegoszlási görbék esetében.⁴² Általában már a vélemények kisebb-nagyobb részének elmozdulása változást jelent, emellett „az ingatag-nézetűeknél, a közbülső véleménnyel rendelkezőknél, illetve a vélemény-nélkülieknél következnek be könnyen változások. Ezek szempontjából – írja – különös jelentőségű, hogy milyen véleménykörnyezetben helyezkednek el. Egyes eloszlástípusok tömegméretekben elté-

40. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 153.

41. Angelusz Róbert – Lázár Guy: *A vélemények pluralitása*. TK Módszertani sorozat, 1975. 23.

42. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 154–158.

rő véleménykörnyezetet jelentenek. Akár a viszonylagos csoportalakzatokra, akár az emberi kapcsolatok nagyobb hálózatát átfogó ideiglenes képződményekre gondolunk, a különböző eloszlástípusoknál eltérő az olyan véleménykörzetek előfordulása, amelyeknél nagy a véleményváltozás valószínűsége.”⁴³

2. A közvélemény megoszlásáról alkotott képet befolyásolja, hogy „az embereknek rendszerint nemcsak a közvélemény tárgyáról van véleményük, hanem arról is, hogy mások hogyan vélekednek az adott kérdésben. A közvélemény-kutatások sora számol be az ún. utánfutó hatásról, amely azt mutatja, hogy az emberek jelentős része szívesen van a többség oldalán, a győztes véleménytáborhoz akar tartozni. Különösen a labilis, kiforratlan véleményűeknél játszik nagy szerepet, hogy milyen képük van a közvélemény megoszlásáról...”⁴⁴

A közvélemény mozgását értelmezve mindenekelőtt az annak változásával összefüggő eseményekre hívja fel a figyelmet. Előidézhetik ezek a közvélemény tárgyának változását, de lehetnek olyanok is – figyelmeztet –, amelyek a közönségnek a közvélemény tárgyhöz való viszonyát módosítják. A *Kommunikáló társadalom* negyedik fejezetében a *kommunikációs rétegződéssel* foglalkozik. A mindennapi tudatban élő leegyszerűsítő vélemények ködfüggőnyén „átlépve” összegzi a korábbi vizsgálatok eredményeit. Elsőként megemlíti „a kognitív, a motivációs és a kommunikációs szinteken létrejövő különbségeket dokumentáló vizsgálatokat”, továbbá számba veszi – *Ferge Zsuzsa* kutatási eredményeinek⁴⁵ ismeretében – a jelentős réteg-különbségeket. Közismertek azon remények, hogy az iskolában eltöltött évek arányában csökkennek a rétegek közötti különbségek. Angelusz vizsgálati eredmények ismeretében úgy látja, hogy az iskola-rendszerben befutott út *egésze*, az *iskolai szint* tekintetében még

43. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 154.

44. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 155.

45. Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972. 1. 10–35.

markánsabban mutatkozik meg az *egyenlőtlenség*. S ezek az *egyenlőtlenségek még nagyobbak*, „ha nem egy-egy nemzedéken belül, hanem össztársadalmi szinten vizsgáljuk a különbségeket”. Ez esetben az egy-egy nemzedéken belül tapasztalható egyenlőtlenségek „kiegészülnek” az egyes nemzedékek közötti egyenlőtlenségekkel.⁴⁶

Angelusz a kutatási eredmények ismeretében illúziómentesen látja: a család és az iskola által újratermelődő egyenlőtlenségrendszerek lazítása, az általuk terjesztett tudás kiegyenlítőbb társadalmi eloszlása csak nagyon hosszú távon, strukturális változásokat is feltételező folyamatok eredője lehet. Ugyanakkor nem tartja meglepőnek, hogy a tömegkommunikációs eszközök gyors elterjedése reményeket szült az egyenlőtlenségek gyors csökkenése, a kommunikációs hátrányok leküzdése tekintetében. Valóban elképzelhetőnek látszott, hogy a tömegkommunikációs eszközök a tudást, mindenekelőtt az aktuális informáltságot mindenki számára elérhetővé tegyék, és fokozatosan csökkentsék a kedvezőtlen helyzetű társadalmi csoportok hátrányait.

Az információk körvonalazott bősége azonban *nem* csökkentette a társadalmi kommunikáció folyamatában észlelt egyenlőtlenségeket. Ezért tartotta szükségesnek, hogy a rendelkezésre álló empirikus vizsgálati eredményekre alapozva megvizsgálja, hogy a különböző társadalmi-demográfiai csoportokban milyenek a vélemények – mindenekelőtt a megfelelő információs bázissal rendelkezők esetében *tartós* vélemények – kialakításának feltételei.

A TK első nemzedékének – Váradi Lászlónak, Jakab Zoltán-nak, Szekfű Andrásnak, Tomka Miklósnak kutatási eredményeit idézve említi, hogy a hetvenes évek végén a felnőtt lakosság 95%-ának lakásában volt rádió, 90%-ában pedig televízió. Mindez társult a *közlemények mennyiségi* növekedésével: 1978-ban a

46. Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom*. I. m. 162.

rádió már 18810, a televízió pedig 4220 órányi műsort közvetített, ami heti 362, illetve 81 műsorórának felel meg. (Ezen évtizedekben köztudottan csak köztelevízió és rádió volt.) Ilyen magas technikai eszközellátás esetén – idézi Szekfű Andrást – „a lakosság tájékozottsági színvonalában tapasztalható különbségeket egyre kevésbé lehet a tömegkommunikációs eszközellátottságával magyarázni”.⁴⁷

Hasonló tendenciát mutatnak az időmérleg vizsgálatok. Milyen hatása van a folyamatnak a *kommunikációs rétegződésre*? Angelusz válasza: „Minél nagyobb arányban van televíziója a gazdasági és kulturális szempontból kedvezőtlen helyzetű rétegeknek, annál közelebb kerülnek a kedvezőbb helyzetű csoportokhoz a tömegkommunikációs eszközök használatára fordított idő tekintetében.”⁴⁸

Ugyanakkor Tomka Miklós által lefolytatott vizsgálatok azt mutatták, hogy a hétvégéken (péntek, szombat, vasárnap) társadalmi rétegekként igen különböző arányban kapcsolták be a televíziót az emberek. Pénteken a vezető állásúak 72%-a, az egyéb szellemi dolgozók 69%-a, a szak- és betanított munkások 57%-a, az egyéb fizikai dolgozók 45%-a nézte a televíziót.⁴⁹

Külön figyelmet fordított Angelusz a televízió hírműsoraira. Panelvizsgálatok eredményei azt mutatták, hogy a lakosság mintegy 60%-a naponta legalább egyszer megnézi a tévé híradóját.⁵⁰ Ezen kutatások az információ-hozzáférhetőség szempontjából is értékesek, s egyúttal gazdagítják a kommunikációs rétegződéssel kapcsolatos képünket. Ugyanakkor a kötetben

47. Szekfű András: *Televízió és rádiókészülék-ellátottság, 1971.* TK Tanulmányok 1971. 21. Idézi Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom.* I. m. 165.

48. Uo.

49. Tomka Miklós: *A tévézés és a rádióhallgatás a napi tevékenységek rendszerében.* TK Szakkönyvtár, 1978. 37. Idézi: Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom.* I. m. 167.

50. Lendvay Judit: *A televízió nézettség közönségfogadása 1977-ben.* TK Tanulmányok, beszámoló, jelentések. 1978. 2. Idézi: Angelusz Róbert: *Kommunikáló társadalom.* I. m. 169.

közölt, évtizedekkel könyve megírása előtti vizsgálatok idézése *főhajtás* volt a szakma úttörői felé. Az idézett példák tanúsítják, hogy esetében a nem átlagos tudás demokratikus velleitással, kollegialitással társult.

S itt – tekintettel a terjedelmi korlátokra – elvágjuk a fonalat. Ugyanakkor megemlíjtük, hogy Angelusz Róbert nagyszámú munkája közül egyéni – önkényes – döntés alapján e könyvével, a *Kommunikáló társadalommal* foglalkoztunk részletesen. Ezen korlátok között mi lett volna a másik lehetőségünk? Minden jelentősebb publikációjának szánunk két-három oldalt. Ebben az esetben azonban le kellett volna mondanunk *gondolkodói kvalitásainak, stílusának, gondolati építkezésének* (szándékolt) bemutatásáról. Ebből következően több fontosabb munkáját, kollégákkal közös kutatását csak jelzésszerűen idézhetjük, ez esetben is önkényesen korlátozva azok számát.

Így megemlíthető az *Optikai csalódások* című tanulmánykötet.⁵¹ A tanulmányok születésének időpontját, gondolati meritumát a szerző a kötet előszavában tömören így jellemzi: „E kötet tanulmányai a közvélemény érzékelhetőségéről, társadalmi láthatóságának akadályairól és torzító tényezőiről szólnak.”⁵² E bevezető sorokat egy személyes észrevétel követi, amely emberi-gondolkodó magatartására olyannyira jellemző. Ezért kutatásait áttekintő rövid összegzést megszakítva idézzük e sorokat. A *látens közvélemény – korábban említett* – fogalmán medítálva írja: „különböző szimptomáival mint Kelet-Európában élő, a nyilvánosság kérdéseit kutató szociológus már pályám kezdetén szembetalálkoztam. Alig pár hónapja tevékenykedtem, amikor egy idős parasztemberrel készítettem interjút. Amikor már túl voltunk a kérdezés hivatalos részén, sőt egy kötetlenebb beszélgetésen is, interjúalanyom sokatmondóan jegyezte meg: »Ha elmondanám valódi véleményemet, biztosan meglepődne.«”⁵³ Ám

51. Angelusz Róbert: *Optikai csalódások*. Budapest, 1996, Pesti Szalon Könyvkiadó.

52. Angelusz Róbert: *Optikai csalódások*. I. m. 5.

53. Uo.

a történet – Angelusz értelmezésében – nem egyszerű anekdota. Mert „a paraszt bácsival” való beszélgetést folytatva írja: „Az ilyen és ehhez hasonló élmények megerősítették azt a benyomást, hogy a valódi vélemények kendőzése, magán- és nyilvános vélemények szétválása Kelet-Európában a közvélemény-formálódás alapjelenségei közé tartozik. A túlcentralizált monolitikus hatalmi struktúrák és korlátozott nyilvánosság feltételei között a véleménynyilvánítás – különösen a politikailag fontos kérdésekben – szükségszerűen tartalmazza a kényszer, a külső alkalmazkodás és az engedelmesség, esetenként a nyilvános behódolás jegyeit. Meggyőződésemmé vált, hogy az ilyen feltételek között működő társadalmakban a közvélemény és kommunikációs folyamatainak értelmezése, a látens közvélemény koncepciójának kidolgozása meghatározó jelentőségű.”⁵⁴ S ezzel benne is vagyunk a főszövegben.

Említettük, az 1996-ban megjelent kötetben jelen van „a pluralizmus tévesztésének” a „társadalmi láthatóság”, „a társadalmi hálózatok” gazdag problémaköre. Számos téma már korábbi írásaiban is megjelent. De már e két idézett kötetben, a *Kommunikáló társadalomban*, akárcsak az általunk terjedelmi okból nem tárgyalt *Optikai csalódásokban* mélyül, gazdagodik azon fogalmak köre, amelyek megragadására törekszik, s finomodnak a mérési technikák is. S ha kell, változtat a megközelítésen. „Egy vonatkozásban azonban kétségkívül változott a szemléletem. A társadalmi látásviszonyokat a nyilvánosságnál lényegesen átfogóbb, szövevényesebb területnek tartom, amelynek zavarai nem tekinthetők csupán a nyilvánosság strukturális következményeinek.”⁵⁵ Így a „technikai látásviszonyok, a mindennapi érintkezés szükségszerűen hibás” mintaválasztásai, a társadalmi hálózatok homofil szerveződése, a lokális társadalmi hajlandóság réteg specifikus és individuális eltérései – mint Angelusz

54. Uo.

55. Angelusz Róbert: *Optikai csalódások*. I. m. 7.

meggyőzően bizonyítja –, önmagukban is számottevően befolyásolják a *társadalmi láthatóság* feltételeit. Mert ahogy érzékelteni kívánjuk, ez Angelusz Róbert életművének főszövege, ezen példázható munkáinak alaptörekvése: a tudás- és kommunikációs-szociológiai megközelítésmódok összekapcsolása, az érvényességi kérdések fokozottabb előtérbe állítása.⁵⁶

A *láthatóság görbe tükre* címmel 2000-ben jelenik meg új kötet, de a tanulmányok – egy kivételével – folyóiratokban korábban már napvilágot láttak. Megjelentetésük kötetben mégis helyes szerkesztői döntés volt: együtt új minőséget képviseltek, éppen a *láthatóság* témakörében.⁵⁷

2000 után egyre hangsúlyosabban foglalkoznak az országgyűlési és önkormányzati választásokkal, ebben is a legmagasabb minőséget képviselve Tardos Róberttel e témakörben témánk szempontjából is kiemelkedik a *Pártok közt szabadon* című kötet, különösen annak „A választások társadalmi-ideológiai kontextusa” című fejezete.⁵⁸

Angelusz Róbert utolsó tanulmányát – halála után – *Érdekképviselő és a pártok társadalmi beágyazottsága* címmel, hűséges társa, barátja, Tardos Róbert tette közzé.⁵⁹

Az alkotói ereje teljében elhunyt Angelusz Róbert befejezetlenül is teljes művet hagyott hátra. Személyében a hazai szociológia egyik legjelentősebb alakját veszítette el, akit joggal tekinthetünk e tudomány, akárcsak a kommunikációelmélet klasszikus alakjának.

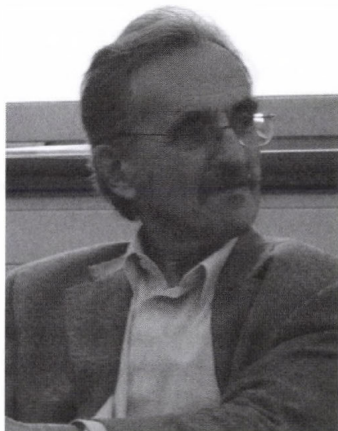
56. Már 1996-ban ebben látta a megoldandó legfontosabb kérdéseket, s ezen kérdések térnek vissza további kötetekben.

57. Angelusz Róbert: *A láthatóság görbe tükre. Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, 2000, Új Mandátum.

58. Angelusz Róbert – Tardos Róbert: *Pártok között szabadon*. Budapest, 2000, Osiris.

59. Angelusz Róbert – Tardos Róbert: *Érdekképviselő és a pártok társadalmi beágyazottsága*. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea: *Résztétel, képviselő, politikai változás*. Budapest, 2011, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány.

■ NÉMEDI DÉNES ■
(1942–2010)



Értelmiségi családból származik: édesapja dr. Némédi Lajos kiváló eredménnyel végezte egyetemi tanulmányait. Teljesítményét Kormányzói Gyűrűvel jutalmazták. Tanulmányai befejezését követően a debreceni Tudományegyetem germanisztikai tanszékének volt a vezetője. Hasonlóan Kormányzói Gyűrűvel jutalmazták édesanyja egyetemi tanulmányi eredményeit is, ő később a Tudományegyetem könyvtárában dolgozott.¹

Szakmai életrajzában Némédi Dénes a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemet említi anyaegyetemként. 1965-ben itt védte meg doktori dolgozatát *A Magyar Szemle nacionalizmusának szerkezetéről* címmel.

1967–73-ig a *Debreceni Orvostudományi Egyetem (DOTE) Marxizmus-Leninizmus Intézetében* dolgozott. Itt Bessenyei Istvánnal közösen részt vett az egyetemisták politikai tevékenységét végző kutatásban. Ennek ismeretében hívta meg az *ELTE Szociológiai Tanszékének* vezetője az *ELTE Szociológia Tanszékére*.

A tanszéken bekapcsolódott az értelmiségtörténeti – szociológiatörténeti kutatásába. E témakörben – *a népi szociográfia* – írta kandidátusi értekezését, melyet a *Gondolat Könyvkiadó* meg-

1. A Kormányzói Gyűrű intézményével kapcsolatos ismeret Kovács I. Gábertől származik. Segítségét – mely sok más kiadásra is kiterjed – ezúttal is köszönöm.

is jelentetett.² Az *Értelmiség és középosztály* témakörben írt tanulmánya is a témakörhöz kapcsolódott.³

Némedi Dénes tudásának és karaktervonásainak egyaránt köszönhetően a *tanszék*, majd az *Intézet és Továbbképző Központ* egyik meghatározó egyénisége lett. 1988–1991 között a *Szociológiai Intézet* igazgatóhelyetteseként az Intézet nemzetközi kapcsolatait és tudományos tevékenységét szervezte; 1992–94 az *Elmélettörténeti Tanszék* vezetője, majd 1994–96 között az Intézet igazgatója volt.

A tudományos (szervezeti) pályájának fontos eleme, hogy újjáalakulásától 1998-ig részt vett a *Szociológiai Szemle* szerkesztésében, 1995–98-ig főszerkesztőként. 1997–1999-ig a *Szociológiai Szakbizottság* elnöke; 2004–2006-ig a *Magyar Akkreditációs Bizottság* szociológia és politológia bizottság elnöke, később alelnöke; 1997-ben és 2009-ben a *Szociológiai Társaság* elnöke.

A szakmai legitimációja, a hivatalos (akadémiai) és közbizalom alapuló időigényes szerepvállalása a szociológia társadalmi szerveiben sok esetben a tudományos teljesítmény rovására megy. Reméljük, hogy Némedi Dénes gazdag tudományos életművének hézagosa – e könyv terjedelméhez igazodó – bemutatása, az ő esetében *cáfolja* e feltételezést. Előlegezzük: magyar és külföldi publikációiból a magyar *szociológiatörténet klasszikusának* életműve betűzhető ki.

Elsőként tekintsük át Némedi Dénesnek a *szociológia tudományáról*, annak *tárgyával* foglalkozó megfogalmazásait. Jóllehet kellő tisztelettel szól e tudományterület kutatóiról, értékeléseiben nem kevés a *rezignáció*, más esetben az *irónia*.

Kezdjük az azon kérdésre adott válaszával: „*Minek a történet?*”⁴ „Az első szembetűnő tény, hogy a szociológián belül a

2. Némedi Dénes: *A népi szociográfia*. Budapest, 1985, Gondolat.

3. Némedi Dénes: *Értelmiség és középosztály*. In *A magyar értelmiség története III. Értelmiség és középosztály a II. világháború között*. Szociológiai Füzetek, 10. 1976.

4. Némedi Dénes: *Minek a történet?* In uő: *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 2011, ELTE Eötvös Kiadó. 13. A cím talányosságát és az

diszciplína saját története sokkal jelentősebb szerepet játszik, mint más összehasonlítható diszciplínákban.”

Így – folytatja Némedi gondolatmenetét – „a fizikust vagy kémikust kevésbé érdekli a saját tudományágának a története. Megelégszik azzal, hogy ami a múlt nagy tudósainak munkásságából igazán maradandó, úgyis beépült a szakma tudásanyagába... A tudománytörténet vagy a nagy tudósok mellékes hobbi-tevékenysége, vagy specializált és inkább a filozófiához vagy a történetíráshoz közelítő szak lett. A történetíráásban, gazdaságtanban vagy a pszichológiában már kicsit más a helyzet – írja Némedi –, de az a benyomásom, hogy a tudomány reflexiója saját történetére itt sem foglal el igazán középponti helyet. A szociológiában azonban a »klasszikusok« centrális szerepet töltenek be, s ezzel valamilyen értelemben a tudománytörténet is.”⁵

„A magyar szociológia *identitásproblémái* – írja Némedi 1996-ban – semmivel sem kisebbek, mint a nyugat-európaié vagy az amerikaié. Az 1970–1980-as évek *ellenzéki* vagy *reformista identitása* tárgytalanná vált. A szociológia válságban van – írják többen.”⁶ (Kiemelés – H. T.) A kijelentés egyértelműséget vitatnám. A reform képviselőit ugyan még az ún. szocializmusban leváltották, majd maga szovjet típusú szocializmust és magát a Szovjetuniót is az új történelmi realitás ad acta tette – lásd Magyarország NATO, illetve EU tagságát –, de a *reformok életképes* hajtásai ma is élnek.⁷

Némedi Dénesnek abban feltétlenül igaza van – a megbecsülendő magyar hagyományokat nem feledve⁸ –, hogy a magyar

abban található kérdőjelet egyaránt magyarázza, hogy hozzászólásként íródott Saád József: Magyar szociológiatörténet – minek a története? című cikkéhez. In *Replika*, 23–24, 161–171.

5. Némedi Dénes: Minek a történet? I. m. 13–14.

6. Némedi Dénes: Minek a történet? I. m. 22.

7. Huszár Tibor és Varga Gyula interjúja Szabó Istvánnal. Nádudvar, 2003. In Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1971. – Politikai életrajz*. Budapest 2012, Corvina, 410–420.

8. Eötvös József, Pulszky Ferenc, Somló Bódog, Szabó Ervin, Horváth Barna, Hajnal István és Erdi Ferenc nevét említi.

szociológiatörténet arra a legitimáló szerepre, amelyet az angol, francia és német nyelvű hagyomány a nemzetközi szociológiában betölt, nem tarthat igényt: „A magyar szociológiának csak mint a nemzetközi szociológia részének van értelme – még akkor is, amikor magyarul íródik. Mércéje az ún. nemzetközi színvonal, a nemzetközi (azaz elsősorban angol nyelvű) irodalomban tárgyalt problémákhoz kapcsolódik. Fennmaradásának feltétele, a nemzetközi irodalomhoz való hozzájárás és a bejutás a nemzetközi kommunikációs áramba.”⁹

Századunkban ezen állítása nehezen kérdőjelezhető meg. Más kérdés, hogy mi az eredmény, ha nem a szociológia vagy társadalomkutatás történészeként vizsgáljuk a kérdést. A szociológiatörténet ugyanis *nem* korlátozható az *elmélet-történetre*, még ha a kezdeti időszakban dominált is a *tudás-termelés* „professzori módja”.

A huszadik század második felében – s nemcsak az Egyesült Államokban – egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a szociológia *empirikus tudomány*, amelynek üzemszerű működtetése – az elméleti alapok mellett – módszertani-matematikai iskolázottságot is követel. Tanulságos ebből a szempontból a René König által szerkesztett, 1967-ben megjelentetett két kötetes kézikönyv, melyet az empirikus kutatásnak szentel.¹⁰ Bevezetőjében René König elismeri a teoretikus fogalmak jelentőségét, külön hangsúlyozva az olyan kategóriák szükségességét, mint a *társadalmi cselekvés*, *csoport*, *szociális szerep*, amelyekből az *általános szociológia* (szociológiaelmélet) felépül. Mindazonáltal könyvében a következő meghatározás olvasható: „Végül is a szociológia tudományként csak mint empirikus kutatás lehetséges”.

Mindazonáltal nincs sikeres empirikus adatfelvétel elméletileg megalapozott hipotézis, jól megszerkesztett, próbafelvétel során ellenőrzött, s szükség esetén módosított kérdőív nélkül.

9. Némédi Dénes: Minek a történet? I. m. 22.

10. Bevezető. In *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*. 1. k. Kiadta és az előszót írta: René König. Stuttgart, 1967, Ferdinand Enke Verlag, 3.

E közhelyesnek ítéltető megállapításokat azért bocsátottam előre, hogy kellően értékeljük azt, amit Némédi Dénes könyvében a *kérdőív-technológiáról*, „az 1930-as években több különböző forrásból létrejött, végül is dominánssá, de nem kizárólagossá váló” kutatási eszközről kritikusan megfogalmazott. „A »kérdőív« komplex képződmény... Van egy anyagi-technikai eleme, maga a kérdőív, mint papír – írja nem kis iróniával –, a feldolgozásához szükséges és az elmúlt ötven évben egyre bővülő technikai apparátus (a lyukkártyás szorterertől a számítógépig). Jelentős szimbolikus tartomány veszi körül: a szerkesztésére, az itemek képzésére vonatkozó metodológiai megfontolásoktól... a méréssel kapcsolatos statisztikai tudományos apparátusig, amelynek egyszerűbb elemei általánosan használhatóvá váltak statisztikai programcsomagok alakjában. Igen komoly szervezetek kapcsolódnak hozzá, amelyek iparszerűen vállalkoznak a megkérdezések elvégzésére.”¹¹ „A 20. század közepétől a kérdőíves kutatási technika dominánssá vált a szociológiai tudományban (a hatvanas években a folyóiratokban publikált cikkek többsége már kérdőíves vizsgálat során nyert adatokat használt, melyeket a matematikai statisztikából kölcsönzött eszközökkel dolgozott fel).”¹² Példaként utal a két vezető szociológia folyóirat adataira: 1946-ban az *American Sociological Review* cikkeinek 54, az *American Journal of Sociology* cikkeinek 46%-a még nem használta a matematika eszközeit. 1976-ban ez az arány az ASR-ben 12, az AJS-ben 14%-ra csökkent. Az ezen adatokból levonható következtetéseket így összegzi: „E »paradigmának« van néhány sajátos vonása. Ez a »technikai paradigma« nem az egyetemi szociológiai tudományosságban alakult, hanem a közvélemény- és piackutatásban, illetve a kormányzati megrendelésre dolgozó nem egyetemi kutatóintézetekben.”¹³ Ezen állí-

11. Némédi Dénes: A szociológia problémája – ma. In uő: *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok*. I. m. 66.

12. Némédi Dénes: A szociológia problémája – ma. I. m. 67.

13. Uo.

tást nem megkérdőjelezve megemlítjük: a szociológia kezdetei, pontosabban az előtörténete is az üzleti tevékenységhez – közelebbről a *Betegbiztosító Intézetek* várható halálesetek kiszámíthatóságával, az életbiztosítások megkötésének várható hasznával kapcsolatos adatgyűjtéséhez – kötődik.

A közvélemény- és piackutatás példája másról szól: az utóbbi ugyanis – mint Némedi írja – *üzleti tevékenység volt, de az egyetemi tudományossággal sem vesztette el kapcsolatát*. E vonatkozásban példamutatónak tartja Gallupnak, a közvélemény-kutatás emblematikus figurájának pályáját.¹⁴ A hazai közvélemény-kutatás meghatározó alakjainak életútja is erről tanúskodik, lásd *Angelusz Róbert* kötetünkben jellemzett életművét, gazdag publikációs jegyzékét.

A szociológia társadalomtudományként való jellemzését sokan – okkal vagy ok nélkül – közhelyszámba menő alapigazságnak tekintik. Ám Némedi Dénes számos neves szociológust idéz, akik a „szociológiáról, mint tárgyat vesztett tudományról” írnak. Sokirányú vélekedésekkel szegezi szembe Némedi Dénes a maga álláspontját: „...Az önálló szociológia akkor volt a legjobb állapotban, amikor a gazdaság és politika öntörvényűségét hangsúlyozó liberális szemlélet bizonyos fokig meggyengült, amikor a »társadalmi« szempontok fontossága vagy megkerülhetetlensége – a centrum államaiban – a politikában is érvényesült.”¹⁵

Miután a szociológiához *nem* kapcsolódott „jól definiált hivatás”, önsúlya akkor nőtt meg, amikor a „hivatásrendszeren” és az egyetemen kívül *más* tényezőkre is számíthatott. Két példát említ: „a 19. századi »amatőr társadalomkutatást«, amelynek akkori népszerűsége abból táplálkozott, hogy a »társadalmi« (szociális) kérdésnek jelentős súlya volt a közbeszédben, a nyilvánosságban”, valamint a harmincas évek népi szociográfiáját, amely szintén „bizonyos társadalmi nyilvánosságban való meg-

14. Némedi Dénes: A szociológia problémája – ma. I. m. 67–68.

15. Némedi Dénes: A szociológia problémája – ma. I. m. 86.

jelenéséből, a parasztságra vonatkozó irodalmias-politikai diskurzusból merítette erejét”.¹⁶

A felhozott példák kapcsán kisebb kritikai megjegyzéssel kell élnem. A nyugat-európai országokban is csak a huszadik század elején válik a szociológia hatása ilyen erőteljessé, ami pedig hazánkat illeti: a 19. században ilyen népszerűségű és súlyú társadalomkutatás Magyarországon nem volt; a *polgári radikálisok mozgalma* is csak a 20. század elejére datálható. A „népi szociográfiai” néven ismert magyarországi társadalomkutatás is a huszadik század harmincas éveinek második felében tetőzik.¹⁷

Az idézett részlet ugyan nyilvánvalóan elírás, ezért sajtóhibának minősíteném, azonban a *citátum* tartalmaz egy *értékitéletet* is, amit vitatnék. A „népi szociográfia” sokágú mozgalom. A korábban jellemzett, elsősorban Kovács Imre nevéhez köthető *kemsei* vizsgálat valóban amatőr vállalkozás volt, s *Féja Géza Viharsarok* című szociográfiája is legfeljebb társadalmi riportként jellemezhető. Erdei Ferenc munkásságának ilyenén minősítése, jellemzése azonban – szerintem – vitatható. Jelentősebb munkái közül a *Futóhomokot* jellemezném amatőr vállalkozásnak, de a szegedi egyetem, mindenekelőtt *Horváth Barna* hatása, már e munka esetében is túlmutat az évtized politikailag fontos, de a szociológia értékrendjéből ítélve amatőr vállalkozásokon. *Hajnal István* egyetemi tanszékének, illetve a *Magyarságtudományi Intézetnek* köszönhetően a *magyar paraszttársadalom* – mint ezt korábban bizonyítani igyekeztünk – már professzionális mű, s tudományos vállalkozásnak tekinthető a *Magyar társadalom* című opusa is, amelynek befejezését, kiadását a politika „bénította” meg.¹⁸

16. Uo.

17. Némédi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, 1985, Gondolat.

18. Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Magyarságismeret V. Budapest, 1943, A Budapesti M. Királyi PPTÉ Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete – Franklin Társulat; Erdei Ferenc és Hajnal István kapcsolatáról: Huszár Tibor: *Erdi Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz*. I. m. 256–279.

Némedi Dénes egyik központi kérdése, mint már utaltunk rá: hogyan kell értenünk „a klasszikusok centrális szerepét”? A szociológiatörténet egyes művelői szerint ugyanis (különösen az USA-ban) „a klasszikusok” nem örvendenek kellő ismertségnek. „Nagyon sok olyan szociológus van, aki saját bevallása szerint is csak felületesen ismeri a klasszikusokat, régen és keveset olvasott Marxtól, Durkheimtől vagy Webertől (ha egyáltalán olvasott valamit), s a tíz év előtti dolgokat fizikus kollégájához hasonlóan – jogosultan vagy jogosulatlanul, ezt egyelőre hagyjuk függőben – poros ócskaságnak tartja, a tudományosságot a legfrissebb bonyolult (lehetőleg matematikai) módszerek ismeretén és alkalmazásán méri.”¹⁹

Némedi véleménye szerint „a történet *nem* az egyes szociológusok gondolkozásán, hanem a szociológia, mint diszciplína *egészén* belül rendelkezik viszonylagos jelentőséggel.”²⁰ Példaként utal Parsons *The Structure of Social Action* című művére, amely „a lényegét tekintve A. Marshall, Pareto, Durkheim és Weber elemzésével tett szert ismertségre, és innen kiindulva építette fel »nagy« elméletét.”²¹

Számos további példát is említ a szociológiatörténeti gondolat hasznosításával kapcsolatban, így R. Münchot, H-P. Müllert, B. Lacroix-t vagy Somlai Pétert, hangsúlyozva, hogy kicsit véletlenszerű a válogatás. E példákra is hivatkozva rögzíti saját teoretikus pozícióját: „Magam természetesen érdekesnek, tudományosan termékenynek, inspirálónak érzem az eszme- és tudománytörténeti reflexiót. Nem utolsó sorban ez az, ami – mint eredetileg történész képzettségűt – a szociológiában érdekelt és ide vonzott. Tudományosan és kulturálisan kevésbé érdekesnek, szürkének találnék egy, saját történetét elfelejtő szociológiát. Ez a szubjektív értékszempont is megkívánja azonban, hogy

19. Némedi Dénes: Minek a történet? I. m. 14.

20. Uo.

21. Uo.

valamilyen formában számot próbáljak adni arról, hogy miben látom a szociológia »devianciájának« az okát.”²²

A deviancia, amelyet Némedi idézőjelbe tesz, eredeti jelentése szerint „a társadalmi normáktól való eltérés”. További elemzéseiből világosan kiolvasható, *milyen* eltérésre (eltérésekre) kíván utalni. Több problémát körvonalaz, s kérdőjelet rak ki. Az egyik a már említett *identitáskeresés* vélt vagy valós megtalálásának kérdésköre, s ettől nem függetlenül „a nemzetállami keret felmorzsolódása”, vagy mai megfogalmazásban: „a társadalom, mint kézzelfogható realitás elillanása”.²³

A kérdéskört többfelé ágaztatja. Vizsgálja a szociológiának az egyetemi képzésben elfoglalt helyét, más társadalomtudományi tárgyakhoz való viszonyát, s vizsgálja, mint diszciplínát, amely reflektál a társadalmi folyamatokra.

Ami az előbbi kérdéskört illeti, jelzi, hogy *Parsons* óta az identitásválságnak gazdag irodalma van, s munkája keretében az egész idevágó irodalmat nem kívánja ismertetni. „Úgy tűnhet, mintha a szociológia szinte folyamatos identitásválságban lenne” – írja, ezért mindössze csak a válság vagy probléma néhány vélhetően fontos okára vagy vonására kíván rámutatni.²⁴

A szociológiának a huszadik század második felében egyik legjellemzőbbnek tekinthető vonása Némedi szerint hogy „az általa vizsgált problémákat tekintve nem kötődött jól meghatározott intézményi gyakorlatokhoz – ellentétben a jogtudomány-nyal és a gazdaságtannal, amelyek tárgyát régen elkülönült intézményes keretek között megszervezett gyakorlatok alkotják. Míg egyértelmű volt, hogy például a jogtudomány milyen kérdések tekintetében illetékes, illetve melyek azok a problémák, amelyek kapcsán véleményét feltehetőleg megkérdezik, a szociológia esetében ez mindmáig bizonytalan. A szociológia elvileg mindenben illetékes, aminek társadalmi relevanciája van – s ez

22. Némedi Dénes: *Minek a történet?* I. m. 15.

23. Némedi Dénes: *Minek a történet?* I. m. 19.

24. Némedi Dénes: *Minek a történet?* I. m. 18.

az egyetemes illetékesség körülbelül a teljes illetéktelenséggel egyenértékű”²⁵ – írja nem kis iróniával.

A szociológusképzés szempontjából – különösen hazánkban – a kérdés gyakorlati jelentősége vitathatatlan. A Némédi Dénes által felhozott példa azonban kérdéses. A *jogtudomány*, mint *elméleti* tudomány nem kötődik az egyetemen és akadémián túl (vagy kívül) intézményes keretekhez. A *jogászképzés* már az egyetemi szakképzés folyamatában tagozódik; majd elkülönül az *ügyész*-, a *bíró-képzés*, a több fokozatú *ügyvéd*- és *jogtanácsosi képzés*. Ugyanakkor a szociológusképzés számára az ismert számok *tanulása* szerint leginkább a közvélemény-kutatás jelent – korlátozott számú – felvevő helyet; meghatározott specializációk esetén különböző kutatóintézetek, akadémiai és egyéb kutatócsoportok, a Központi Statisztikai Hivatal, stb. bővíthetik a piacot. Némédi Dénes ugyanakkor – e fejleményektől érthetően függetlenül – a szociológia identitásválságát mélyebb okokkal hozza kapcsolatba. Mint írja, Durkheim idejében „a nemzetállami keretek viszonylagos magától értetődősége miatt a társadalom mint átfogó rendszer és a nemzeti társadalom, mint »kéz-zelfogható« realitás hallgatólagosan azonosítható volt. A társadalom, mint francia társadalom »ott« volt, empirikus-földrajzi értelemben is körülhatárolhatóan. Csakhogy éppen a 20. század közepén, amikor a szociológia diadalútja tartott, ezek a 19. századi keretek egyre kevésbé voltak már magától értetődők. Ahogy mondani szokták, a társadalom »világtársadalommá« vált. Ez ugyan sok tekintetben ideologikus szólam, de az, ami belőle realitás, a szociológiát elég szerencsétlenül érintette. A »társadalom«, ha a nemzetállami intézmények nem nyújtják már a megszokott támpontokat, elillan.”²⁶

S ettől nem függetleníthetően, éppen a leggyorsabban fejlődő észak-amerikai szociológiában már a század közepére kide-

25. Uo.

26. Némédi Dénes: *Minék a történet?* I. m. 19.

rült, hogy ellentétben a kontinensen még élő illuzórikus vélekedésekkel, a különböző földrészeken – más-más dinamikával és jellemzőkkel – új nemzetállamok alakulnak, vagy esnek szét, málladoznak a régi integrációk. Lásd Európában a jugoszláviai háborút, Koszovó, vagy jelenidejűen Ukrajna sorsát.

Az identitásválság abban is megnyilvánul, hogy „egyre nehezebb” a szociológia mibenlétét meghatározni, s egyre csábítóbb „az a megoldás, hogy a szociológia éppen az, amivel a szakma klasszikusai (Marx, Durkheim, Weber, egyre inkább Parsons – és sok kisebb jelentőségű szerző) foglalkoztak.”²⁷

A szociológián *belüli* identitásteremtő funkciójával összefüggésben Némedi visszatér a *szociológia története* témakörre. Álláspontja szerint azonban a „szokványos szociológiatörténet csak nagy fenntartásokkal tekinthető valóban *történet*nek. A szociológiatörténet gyakran erősen *szövegorientált*. Feladatának a kanonikus szövegek ismertetését, továbbadását, interpretálását tekinti. Ezért gyakran ahistorikus. Eltekint a történetírás egyéb ágazataiban szokásos szövegkritikai követelményektől, a szövegek keletkezésének körülményeitől... Figyelme nem a szociológia, mint tudomány és intézmény történetére, hanem egyes, gyakran *minden* összefüggésből kiszakított művekre irányul. Ezért olyan kevés az érintkezés az egyébként inspiráló szociológizáló tudománytörténetírás és a tudományfilozófia, illetve a szociológiatörténet között.”²⁸

A szociológia határait is érintő folyamat, a fejlett országok

27. Némedi Dénes: Minek a történet? I. m. 20. Egyébként – igaz, több mint egy évtizeddel később – ő maga Marx „alapító atya” szerepét – igaz, más kontextusban – megkérdőjelezi. „A szociológia, mint diszciplína köztudott, sokkal fiatalabb, mint gondolni szokták. ... Sem Comte, sem Marx, sem Tocqueville, sem Spencer nem tekinthető a szó pontos történeti értelmében szociológusnak... Ha – mint ez például Marx-szal gyakran megtörténik – valamelyik vélt szociológia paradigma vagy kutatási irány megteremtőjének tekintjük őket, szükségképpen erősen meghamisítjuk állításaikat.” In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, 2008, Napvilág, 19.

28. Uo.

esetében a klasszikus nemzetállam visszaszorulása, jóllehet e folyamat ellentétes irányú mozgásokat is előhív vagy erősít a periféria országaiban. Ugyanakkor „az ideáltipikus nemzetállam egyszerre gazdasági egység, szuverén főhatalom alá vetett terület, politikai kommunikációs közösség, nyelvi és kulturális tekintetben önmagában megálló entitás, felszerelkezve mindazokkal a képződményekkel, amelyek életének teljességét adták – ideértve az olyan értelmiségnek kedves dolgokat is, mint a nemzeti könyvtár és színház, az egyetemek a tudományok teljességével és sajátos szociológiával is.”²⁹

Bauman a globalizációban „a tértől való elszakadás” mozzanatát emeli ki, de érdemben nem mond ellent Némedi értelmezésének. „Nagyon valószínű, hogy századunk [a 20. század] utolsó negyede úgy vonul be a történelembe, mint a tértől való elszakadás nagy függetlenségi háborúja. Ez alatt a háború alatt lényegében az történt, hogy a döntéshozó központok következetesen és visszavonhatatlanul elszakadtak a területi kényszerítő erőktől – azaz a helyi közösségi korlátoktól, mindazokkal a költségvetési számításokkal együtt, amelyek megalapozzák az e központok által hozott döntéseket.”³⁰

Némedi tágabb folyamatokkal hozza kapcsolatba a politikai szférában, illetve a társas érintkezés folyamatában észlelt változásokat. A század utolsó évtizedeiben – vonja le a következtetést – „a szabad tőkeáramlással és a tőkés piacok fellendülésével... a menedzserekből, pénzügyi szolgáltatókból és a tőkepiacok névleg az anonim befektetőket képviselő szereplőiből álló hálózatok határozzák meg a folyamatokat.” Ebből következően – folytatja gondolatmenetét – „...a nemzetállamok vagy államszövetségek befolyása csekély a pénzpiaci kapitalizmusra; még a hegemon államhatalom, az Egyesült Államok politikai központja is nagyjából tehetetlen a pénzpiaci folyamatokkal szemben. A globalizáció

29. Némedi Dénes: A szociológia problémája – ma. I. m. 86.

30. Némedi Dénes: A szociológia problémája – ma. I. m. 88–89.

tehát nemcsak a sokat emlegetett globális információáramlás és információs hálózatosodás miatt érdekes, hanem azért is, mert a globalizáció magvát alkotó gazdasági folyamatok átalakítják az erőviszonyokat és a hatalmi beavatkozás lehetőségeit.”³¹

A „domináns folyamatok” leírása körültekintő, pontos. Mindazonáltal a nemzetközi bankrendszer és a nemzeti – vagy szövetségi – bankok intézményei tagolják e folyamatokat. A *Világbank* – s ettől nem elválaszthatatlanul az USA – vezető köreinek befolyása azonban véleményünk szerint erőteljesebb, mint azt Némédi említi.³²

A meghatározó (gazdasági, politikai és humán) tudományokban jelentkező tendenciák ismeretében kimondható, hogy a szociológiai kutatás „gyakorlati paradigmája” – kutatástechnikai okokból is – erősen kötődik a territorialitáshoz és a nemzeti-állami szintű hatalmi központokhoz. Ezzel kapcsolatban Némédi Becket idézi, aki ellenzi a „nemzeti szemléletmód határainak, kategóriáinak, rendezési elképzeléseinek és változóinak megkérdőjelezetlen átvitelét a társadalomtudományi elemzői perspektívába.” E gyakorlatot és elméletet „módszertani nacionalizmusnak” nevezi.³³

Beck szerint a globalizáció körüli harcok egyik tétje az, hogy „a társadalomtudományi diskurzus ragaszkodik-e a korábbi értelmezési sémákhoz, velük alapozva meg a globalizáció kritikáját, vagy átáll a globalizációs beszédmódra, és abból épít ki egy »kozmozopolita szándékú kritikai elméletet«.”³⁴

A 20. századi történeti szociológia – Némédi tovább finomodó értelmezésében – két markánsan elkülönülő szakaszra osz-

31. Némédi Dénes: A szociológia problémája – ma. I. m. 90.

32. Simai Mihály: *Kölcsönös függőség és konfliktusok a világ gazdaságban*. Budapest, 1978, Közgazdasági és Jogi.

33. Némédi Dénes: A szociológia problémája – ma. I. m. 91.

34. Uo. Lásd továbbá Somlai Péter: Globalizáció és világpolgári szolidaritás. Töprengések Jürgen Habermas új munkáiról. In Iványi Erika – Solymosi Zsuzsa (szerk.): *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest, 2000, ELTE Szociológiai és szociálpolitikai Intézet.

lik. Az első nagyjából a 40-es évekig tartó szakaszában a szociológia az egyetem peremén elhelyezkedő, féllegitim tudomány volt... A szociológia hirtelen átalakulást élt meg, minden tekintetben nagyon gyorsan gyarapodott...

A múlt század nyolcvanas éveiben a fejlett országokban, mindenekelőtt az Egyesült Államokban 50% körül mozgott a felsőoktatásban résztvevők aránya. „Az egyetemi-felsőfokú képzés bővülése a világ boldogabbik, kisebbik felén úgy ment végbe, hogy közben a tudományos kutatásra-fejlesztésre fordított összegek is bővültek, a '20-as évekre jellemző, a GDP 0,5%-a alatti értékről a '80-as évek elejére annak 1,5–2,5%-áig. Az eszközök gyarapodása egy ideig azt az illúziót keltette, hogy a képzés bővülése ellenére fenntartható a hagyományos kutatást és oktatást egyesítő egyetem 19. századi formája.”³⁵

Az egyetemi képzés bővülése a fejlett tőkés országokban sem volt feszültségmentes. Némédi két feszültségforrást említ. Az első éppen azzal az illúzióval kapcsolatos, hogy az egyetemi kutatás és oktatás *egysége* megvalósítható. „A mai egyetem ideológiája még mindig az, hogy tudományos képzést nyújt, de ez természetesen a mai hallgatólétszámok mellett nem lehetséges és nem is kívánatos...

A változás a világ egyetemein már rég elindult, és ahol erre az intézményes keretek a legtöbb szabadságot adják, nagyrészt végbe is ment: az egyetemek, illetve azokon belül az egyes karok, intézetek, tanszékek szépen differenciálódtak, kialakultak a tudományosan magas értékű intézmények, a többség pedig egyre inkább hasonul a középfokú oktatáshoz, átvéve annak funkcióit. Transzláció történik, a nagyszámú szociológushallgató valójában már nem kap(hat) tudományos képzést, a tudományba csak a kisszámú doktoranduszt vezetik be.”³⁶

35. Némédi Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után. In uő: *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok*. I. m. 28

36. Némédi Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után. I. m. 26.

A hatvanas-hetvenes évek még jellemzően gyors fejlődését a „visszahúzó” és egyidejűleg a minőségi képzés felé fordulás jellemzi. A század utolsó évtizedében ez a tendencia mindenekelőtt az USA-ban meghatározó. „Látszólag még egységes a szociológia, mint egyetemi tudomány, valójában már régen kivált a képzés szintjén néhány színvonalas intézmény, a kutatásban pedig egyre erősebb az *advanced study centerek*hez hasonló nem egyetemi képződmények szerepe... Ha fennmarad a jelenlegi tendencia... akkor más tudománysszakokkal együtt a szociológiának is fel kell készülnie arra, hogy előbb-utóbb vége lesz a 19. században kialakult egyetemi tudományosságnak. Egy újfajta tudományos modell kialakulása vette kezdetét. Talán ez is ahhoz hasonlóan alakul, ahogy a tág értelemben vett gazdaság világa: a nagy teljesítményekre képes, roppant tudományos tökélet felhalmozó *tudományos központok világméretű hálózata* jön létre, amelyek mellett az esetleg fizikailag szomszédos tömeg-egyetemek, helyi tudományos centrumok jelentéktelenségre lesznek kárhozthatva.”³⁷ (Kiemelés – H. T.)

Az Egyesült Államokban jelentkező tendenciák ez esetben is átgyűrűznek Nyugat-Európára, s fáziskéséssel Magyarországra is. A szociológia helyzete sajátos. Némédi Dénes már nem érte meg azt a „vigaszt nem adó” tényt, hogy az MTA *Szociológiai Intézetét* az elmúlt években – más humán és társadalomtudományi intézetekkel együtt – *de facto*, elsorvasztották. Ennek következtében az *ELTE Társadalomtudományi Kara* vált a hazai szociológiai tudományosság bázisává. Azonban éppen a *Szociológia- és Szociológiatörténeti Tanszék* máig nem heverte ki azt az érzékeny veszteséget, amely *Angelusz Róbert* és az ő, *Némédi Dénes* halála okozott. Ugyanakkor reményre adhat okot, hogy az általa vezetett *Doktori Iskola* számos hallgatójának és tanítványának tudományos pályája biztatóan alakul.³⁸

37. Némédi Dénes: A szociológia egy sikeres évszázad után. I. m. 29.

38. Lásd Némédi Dénes: *Modern szociológia paradigmák*. I. m.

Némedi Dénes gazdag, termékeny életművéből egy kötetre, a „Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok”-ra összpontosítottuk figyelmünket. A választott tanulmánykötet a huszadik század második felének jelentős témablokkjait fogja össze, ezért választottuk ezt, a könyvünkben bemutatatható terjedelemben. Őszintén reméljük, hogy tanítványai összegző monográfiát vagy (és) tanulmánykötetet írnak majd a huszadik századi magyar szociológia – ez már most megítélhető – klasszikus alkotójáról.

UTÓSZÓ HELYETT

Az utószóban összegzés céljából áttekinteném a hazai szociológia intézményesülését. Némedi Dénes írta 1985-ben megjelent – korábban idézett – könyvében: „Egy történet elmondása feltételezi, hogy valóban volt egy ilyen történet... az események összefüggő sorba rendeződtek. A magyar társadalomkutatás, szociológia történetéről ilyen értelemben nem beszélhetünk. 1960 előtt néhány kísérlet és epizód, közben hosszú szünetek. Igazi szerves fejlődés, egymásra épülés nem volt, ennél fogva igazi válságok, irányváltások sem. A folyamatosság hiánya meghatározza azt is, ahogy az epizódok történetét elmondhatjuk.”¹

Némedi e megállapítása 1960-ban alapvetően igaz volt, különösen az elméletalkotás általunk vizsgált történetére. Könyvünkben ezt a hiátust kíséreltük meg pótolni. Igaz, terjedelmi okokból nem az elméletalkotás egész folyamatát tekintettük át. Így hiányzik könyvünkben néhány hazánkból indult szociológus – Mannheim Károly, Polányi Károly, Hauser Arnold – portréja. Vitathatatlanul kiemelkedő alakjai ők a szociológia történetének, de noha hazájukat soha nem tagadták meg, a hazai szociológiai műhelyek munkájába, élő folyamatába nem kapcsolódtak be.

Nem írtam a szociológia erdélyi, felvidéki, délvidéki műhelyeiről; jöllehet a kolozsvári *Korunk* című folyóirat a két háború

1. Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, 1985, Gondolat, 9.

között teret biztosított hazai szerzőknek, e kapcsolat sem volt folyamatos.

E helyütt – az összefoglalás igénye nélkül – a professzionalizáció (intézményi) akadályairól akarunk szólni, vagy más megfogalmazásban, az *intézményesülés* és *professzionalizáció* kölcsönhatásáról. Láthattuk, hogy a szociológia hazai történetének kezdeti időszakában a szociális tudományok fogalmi nyelve nem kellően elkülönített. A szociológia intézményesülését hazánkban *sokfelől érkező* kutatók: filozófusok, etnológusok, pszichológusok, közgazdák, szociálpolitikusok, statisztikusok kezdeményezték, valósították meg.

A differenciálódás, az önálló szaktudománnyá válás és az intézményesülés szempontjából meghatározóak a *kognitív* vonatkozások: az *önálló fogalmi nyelv, beszédmód*, az önálló teoretikus pozíció kialakítása, az *értelmezési sémák* kimunkálása, stabilizálódása. Ezen alkotóelemek kialakulása az új fejlődési szakasz, minőségi állapot jellemzője: az önállósult szakterület művelői – függetlenül korábbi tudományos előéletüktől, az őket megosztó konceptuális nézetkülönbségektől – az elméletalkotás sémáit, módszereit illetően világos érintkezési pontokat jelölnek ki.

A *szociológia hazai története* is arról tanúskodik, hogy a kognitív vonatkozások kimunkálása nem feltételezi egy paradigma általános elfogadását – a szociológia jellegzetesen multiparadigmatikus tudomány –, de az önálló beszédmód, a fogalomértelmezés konzisztenciáját igen. Egy új tudományterület művelői *stabil szabályszerűségeken való egybeszerveződésének* ugyanis ez mással nem helyettesíthető *gondolati előfeltétele*.

E vonatkozásban különösen szembeötlő a két folyamat, az *intézményesülés* és a *professzionalizáció* közötti – már említett kölcsönhatás. Mindkét folyamat feltételei ugyanis fokozatosan csak akkor alakultak ki, amikor a diszciplinálódás eredményeként *csoportosultak* azok a kutatók, akik a problémákat azonos módon kezelték, ha e csoportok – virtuális tudományos közösségek – között meghatározott érintkezési formák konstituálódtak;

ha a tudományos teljesítmények minősítése szempontjából – az akadémiai minősítésen túl, de ahhoz is igazodva – ezen közös-ségek értékmegfontolásai irányt adóak lettek.

Az önálló tudomány belső struktúrái ugyanis feltételezik, hogy kiépüljön és tagolttá váljon a szakma *szociális szervezete*, amely a tudományszak – esetünkben a szociológia – jellemzőinek megfelelően adaptálja a más szervezetekben elfogadott foglalkozási, pályafutási mintákat, a tudomány belső értékrendjének megfelelően transzformálva a szerepek, státusok rendszerét.

A szaktudomány önállósulása összefüggött a szociális-szervezeti vonatkozások kiépülésével, mindenekelőtt az adott tudomány, kutatási irány önálló fejlődését ösztönző, biztosító intézmények, *formális struktúrák* kiépülésével.

Az első lépést ebbe az irányba 1963-ban az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának kialakulása jelentette. A csoportot kezdetben az MTA Filozófiai Intézet osztályaként Szántó Miklós irányította. 1965-ben már *Hegedüs András* irányításával önállósult, később megkapta az *Akadémiai Kutató Intézet*-i státust. A *Csoport*, majd az *Intézet* az elméleti, s empirikus kutatás meghatározó központja lett. A teoretikus munkát segítette, hogy sorozat indult az *Intézet* gondozásában, melyet csak jó évtizeddel később követett a *Szociológia* című folyóirat. A Heves megyei Gyöngyös környékén az analitikus interjúk elkészítésében, majd a kérdőíves vizsgálatban, annak feldolgozásában az intézmény valamennyi munkatársa részt vett. Az *Intézet* főbb kutatási területei a hetvenes években a társadalom szerveződésének alakulásában közzeható jelenségek, az urbanizáció kérdései, az életmód voltak.

A következő évtizedben a kutatások kiegészültek az államigazgatás komplex kutatásával, a szocialista vállalattal, különös tekintettel a műszaki fejlesztésre. Az Intézet 1971-ben *Szociológiai Tanulmányok* címmel kismonográfiai sorozatot indított, amely elsődlegesen saját munkatársainak biztosított publikációs fórumot.

Az MTA Szociológiai Intézete fejlődésében átmeneti, de nem következmények nélküli törést okozott 1974-ben a *Szelényi*

Ivánt később az ország elhagyására kényszerítő hajsza. Az inkrimináció tárgya *Konrád Györggyel* közösen írt, az értelmiség társadalmi szerepét érintő monográfia volt.² 1975-ben az ideológiai rendcsinálás jegyében, ha lehet, még súlyosabb, az egész szakmát érintő lépésre került sor: leváltották *Hegedüs Andrást*, s új igazgatónak *Kulcsár Kálmánt* nevezték ki.³

Hegedüs Andrásról külön tanulmányt kellene írni. Az 1922-ben, egy határmenti kis faluban született parasztsarjról, aki Bolyai, majd Györffy kollégistaként kerül huszonkétévesen kapcsolatba az illegális mozgalommal, lesz a hazai ellenállás egyik legbátrabb szereplője, aki életét kockáztatva menekül az őt *Buchenwaldba* szállító vonatról. 1945-ben a MADISZ, amelynek országos titkára lesz, különös vonzerőt kölcsönöz egyéniségének. Gerő Ernő már 1948-ban maga mellé emeli. Híve lesz és követője; 1955-ben – ekkor harminchárom éves – vállalja: a megtört és félreállított Nagy Imre utódja lesz. Akkor már a közember számára is ismert a törvénysértő perekben kivégzettek ártatlansága, de ő Rákosi bukása után is kitart Gerő mellett. 1956-ot következetesen ellenforradalomnak nevezi. Újra szembekerül Nagy Imrével; október 28-án a szovjet vezetés menekíti ki az országból, a Szovjetunióban tartózkodik 1958 szeptemberéig. Leveleiből tudjuk, hogy álláspontja nem változik. E fiatalon oly bátor ember még mindig a vakhit foglya; taktikázik, vagy a jellemző hiányzik belőle.

1963-ban lesz a KSH elnöke, s akkor egy „új” önmagával szembe nem néző, hibáira *nem* reflektáló Hegedüs Andrással találkozunk. De aki akkor ismeri meg, ugyanazzal a rokonszenves, higgadt, okos Hegedüs Andrással találkozik. S az újjászületés, az intézményesülés nagyon sokat köszönhet neki. Ezt a maga nemében páratlan életutat szeretném az említett nagyobb tanulmányban megírni.

2. Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, 1989, Gondolat.

3. Hegedüs András: *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest, 1971, Akadémiai.

A korábban idézett lépés (Hegedüs leváltása) kihatásait csilapítandó, közben folytatódott az intézményi-formális struktúrák kiépülése. Ezek a lépések tekintettel vannak arra is, hogy a Szovjetunióban a Szibériai Regionális Kutató Intézetben a közgazdász Agabegján akadémikus vezetésével létrejött egy szociológiai részleg, majd az akkori Leningrádban, Moszkvában is alakultak szociológia műhelyek, tanszékek. Döntés született arról is, hogy szovjet delegáció vegyen részt a Nemzetközi Szociológia Társaság várnai kongresszusán; a küldöttséget a jellemzően filozófus Fedoszejev akadémikus, a SZUTA alelnöke vezette. Így lehetőség nyílt arra, hogy hazánkban is intézményesüljön a szociológia, és kialakuljon nemzetközi és hazai kapcsolatainak egész rendszere.

1973 februárjában megalakult a Magyar Szociológiai Társaság előkészítése céljából egy *ad hoc* bizottság Eörsi Gyula akadémikusnak, a IX. Osztály elnökének a részvételével. A bizottságnak tagja volt Szalai Sándor, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Lick József, az MSZMP Politikai Főiskolájának tanára. A Magyar Szociológiai Társaság első elnöke Szalai Sándor akadémikus, titkár Kolosi Tamás kandidátus.⁴

Az egyetemi intézetek kiépülése hazánkban – mint igyekeztük bemutatni – 1968 után, a hetvenes évek elején gyorsult fel. Ekkor vált önállóvá az ELTE Szociológiai Tanszéke, majd Intézete és Továbbképző Központja, s lett azok oktatója –, majd az Intézet további belső tagolódását annak tanszékvezetője – e könyv két szereplője Angelusz Róbert és Némedi Dénes, továbbá Somlai Péter, Kovács I. Gábor, Csepeli György, s mentorokként Ferge Zsuzsa, Pataki Ferenc, Cseh-Szombathy László professzorok.

A Művelődési Minisztériumon belül önállósuló Szociológiaoktatási Szakbizottság kezdeményezésére, az Akadémiai Szociológiai

4. Az idézett határozatokat, előterjesztéseket lásd: Gábor László (szerk.): *A szociológia a politika felvonulási területe. Dokumentumok a hetvenes évek szociológia történetéből. Válogatás Szalai Sándor hagyatékából.* Budapest, 1990, MTA Szociológiai Intézet.

Szakbizottság egyetértésével az ország minden nagyobb egyetemén – így a Közgazdasági Egyetemen is – önálló Szociológia Tanszék alakult. Ez utóbbinak lett vezetője Andorka Rudolf. A műegyetemen, a pécsi, debreceni Tudományegyetemen is alakult – kezdetben a Marxizmus–Leninizmus Intézeteken belül szociológiai csoport, később tanszék.

Elsődlegesen az oktatás segítése céljából indult az MM és az ELTE Szociológiai Intézet közreműködésével a Szociológiai Értesítő és a Szociológiai Figyelő. Elsősorban tudományos célokot szolgált a Szociológia című periodika, amelynek szerkesztőbizottságában valamennyi intézet képviseltette magát. 1963-tól fontos publikációs fórumot jelentett a Valóság című folyóirat, majd a hetvenes évektől a Medvetánc. A nyolcvanas években a Janus, a pécsi egyetemisták periodikája biztosított fórumot az egyetem hallgatóinak; az MKKE periodikája a Replika lett; főszerkesztője Hadas Miklós.

Az MTA IX. Osztályának halálukig Szalai Sándor, Kulcsár Kálmán, Andorka Rudolf, Cseh-Szombathy László voltak a tagjai. Jelen idejűen r. tagok: Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Szelényi Iván. Az MTA keretében működött a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) szakbizottságaként a Szociológiai TMB, amely az akadémiai doktori címre beadott dolgozatokat véleményezte. Első elnöke Kulcsár Kálmán akadémikus, titkára Nagy Emil kandidátus, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tanszékvezetője volt.

A könyvkiadásban is pozíciókat szerzett a szociológia. A Gondolat Könyvkiadó újraindította a Társadalomtudományi Könyvtárt, amelynek első szerkesztőbizottságában a szakmát Kulcsár Kálmán, Huszár Tibor képviselte. A sorozatban elsősorban külföldi szerzők művei jelentek meg. Szerepét 1990-től az Osiris Könyvkiadó vette át. Az Írószövetséggel és a Szépirodalmi Kiadóval közösen újraindítottuk a Magyarország felfedezése sorozatot, melynek szerkesztőbizottságában – haláláig – jelen volt Erdei Ferenc.

De visszatérve a tudományos utánpótlás képzésére: egyre jelentősebb szerepet játszanak az egyetemek doktori iskolái. A leg-

sikeresebb kísérletnek a könyvünkben is idézett Némedi Dénes vezette iskolát tartom. A *modern szociológiai paradigmák* című kötet bemutatja e kísérlet eredményeként a „hallgatók” által tartott magas színvonalú előadásokat, és Némedi Dénes – minden új téma – bevezetéseként megtartott előadását.

E kötetben nem szóltunk a közöttünk élő, alkotó kollégákról, akik új fejezetet nyitottak a magyar szociológia történetében. Ennek megírása már elsősorban Némedi Dénes tanítványaira vár.

A szociológia jövőjét sok kortársunk veszélyeztetve látja – nem alaptalanul. Az általános szociológia „felvevő piaca” valóban beszűkülőben van; a hangsúly áttevődött a szak-, illetve alkalmazott szociológiákra, a szociálpolitikára. Számos globális folyamat azonban kibontakozóban van. Ennek mindenekelőtt választ a kellő társadalmi érzékenységgel és elméleti alapozottsággal rendelkező szociológusok adhatnak. A doktori iskolákban felnőtt új nemzedék bizakodóvá tesz.

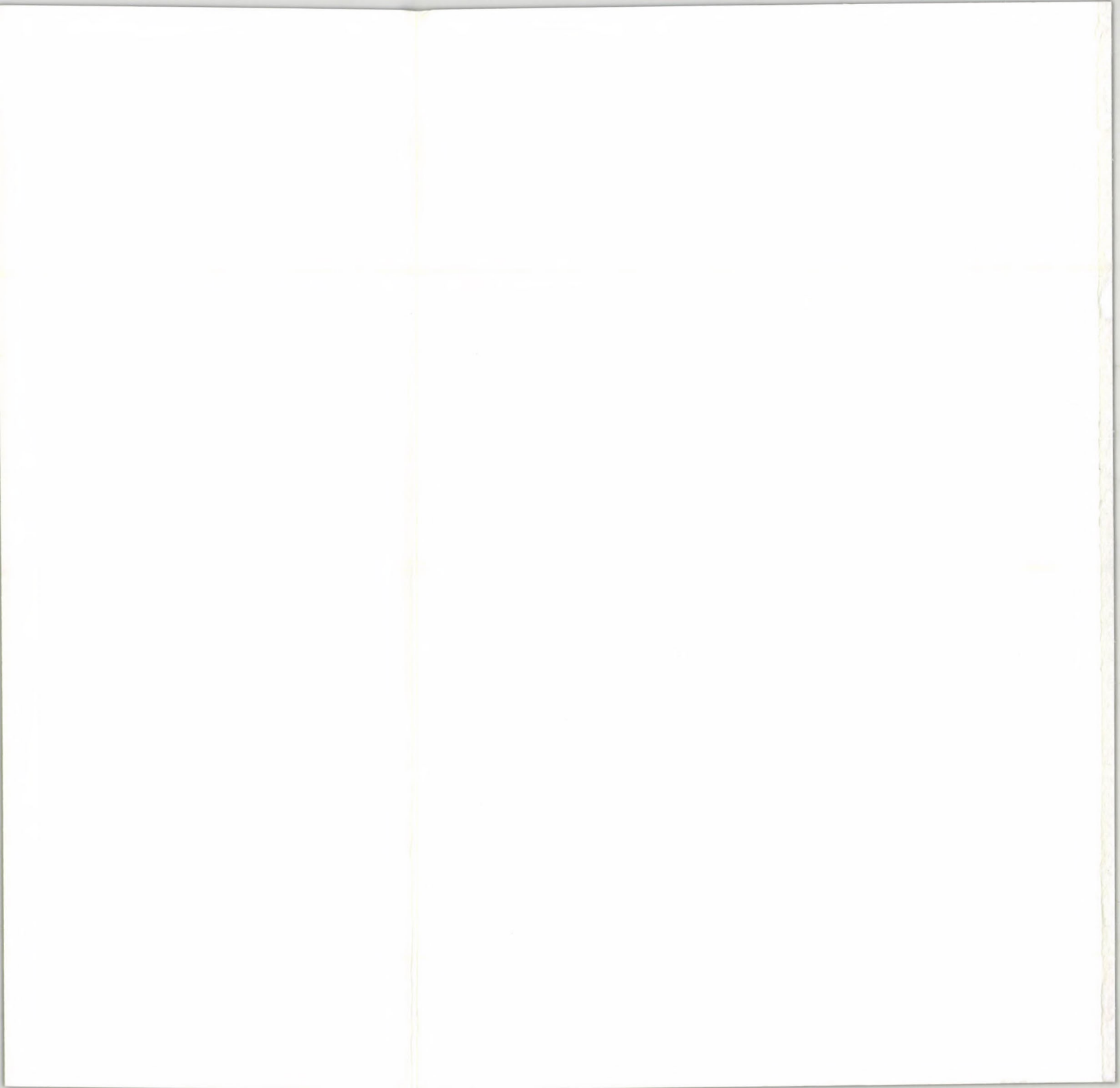
Szentantalfa, 2014. június 10.

Huszár Tibor

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani barátaimnak, egykori munkatársaimnak, Somlai Péternek, Kovács I. Gábornak, Csepeli Györgynek, Nagy Endrének, Saád Józsefnek, Tardos Róbertnek, Gombár Csabának, akik a tervezéstől a megvalósulásig segítették e mű megszületését; Lengyel Lászlónak, Závada Pálnak, akiktől egy-egy pont – Erdei Ferenc, Papp Zsolt – invenciózus megformálására kaptam értékes gondolatokat; Tausz Katalinnak és Rudas Tamásnak, karunk jelenlegi és volt dékánjának, akik e könyv megírására bátorítottak, és annak feltételeit is – Vas Mária közreműködésével – biztosították. Köszönöm továbbá a Szabó Ervin Könyvtár munkatársainak, mindenekelőtt Karbach Erikának a segítségét, Kiss Lászlónak a kézirat megbízható pontossággal való gondozását, a források ellenőrzését, Bánkuti Attilánénak pedig nehezen olvasható kézírásom elektronikus formába való átültetését, immár sokadszor.

S végül – de nem utoljára – köszönöm Gyurgyák János segítségét nemcsak a könyv kiadójaként, de e téma egyik művelőjeként, sok tanácsot adott, s életem egy nehéz szakaszában sok türelemmel ösztönzött e könyv megírására.





HUSZÁR TIBOR

2980 Ft

ISBN 978 963 276 253 1



9 789632 762531